О.В. Гісем

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(історія середніх віків)

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2015

УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72
Г 46

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.07.2015 № 777)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Рецензенти:
Бармак М.В., професор кафедри історії України ТНПУ
ім. Володимира Гнатюка, доктор історичних наук
Вовк Ю.І., вчитель історії ЗОШ №16 м. Тернополя, вчитель-методист

Гісем О.В.

Г 46 Всесвітня історія : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — 304 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4111-9

Підручник містить систематизований виклад всесвітньої історії для учнів 7-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для вчителів історії, учнів 7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72

Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

© Гісем О.В., 2015
© Навчальна книга — Богдан, 2015

ISBN 978–966–10–4111–9

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Історичні терміни і поняття

Цікаво знати
Подано додаткову цікаву інформацію для тих, хто хоче знати більше.

Мовою документа
Подано тексти уривків з писемних джерел, що знадобляться для глибшого засвоєння матеріалу.

А тим часом в Україні...
Подано датовані події історії України, які відбувалися синхронно з подіями, що вивчаються.

Закріпимо знання
Подано тексти уривків з писемних джерел, що знадобляться для глибшого засвоєння матеріалу.

▶ запитання, які наголошують на основній думці пункту параграфа

Цими піктограмами (, , ,) у підручнику позначено ті його складові, які можна відкрити у електронній версії за посиланням:
http://www.bohdan-digital.com/edu.

Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу

У 6-му класі ми, вивчаючи історію Стародавнього світу, дізналися про життя первісних людей, історію Стародавнього Єгипту та Передньої Азії, Індії та Китаю, античних Греції та Риму.

Ми ознайомилися з поступовим розвитком людської цивілізації від появи людини на Землі до виникнення перших держав.

Упродовж цього часу люди навчилися виготовляти перші знаряддя праці, розводити вогонь, одомашнювати тварин, ліпити глиняний посуд, виплавляти метали, прясти тканини тощо.

Згодом з'явилися писемність, гроші, держава, право, податки, армії, релігії, наука, література, шедеври мистецтва й архітектури — словом все те, без чого не можна собі уявити цивілізацію.

Розгляньмо малюнки і пригадаймо основні віхи історії Стародавнього світу.

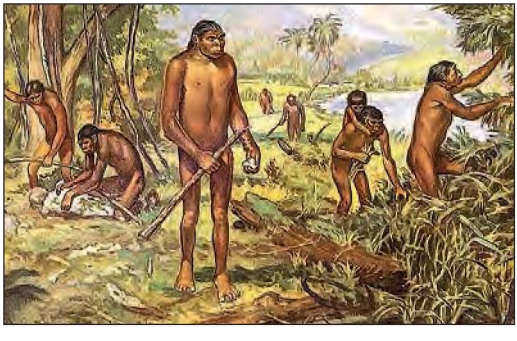

1. Який період розвитку людства відображено на малюнку?
2. Якими знаряддями праці користуються люди?
3. Які їх основні заняття?

1. Що на малюнку свідчить про прогрес у житті людей? Які знаряддя праці зображені на малюнку?
2. Який період розвитку людства намагався відобразити художник?

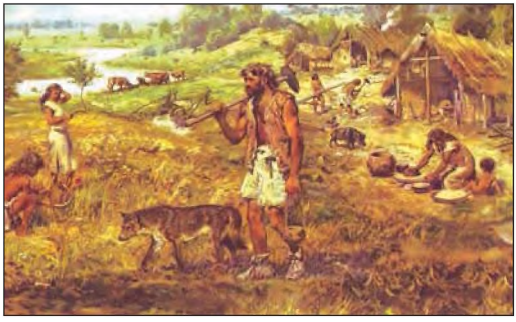

1. Які нові заняття людей відображено на малюнку?
2. Чому зміни відображені художником, отримали назву «неолітична революція»?

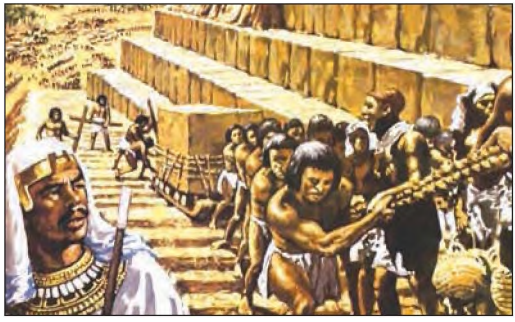

1. Що дає підстави стверджувати, що на малюнку зображено часи Стародавнього Єгипту?
2. З якою метою здійснюється зображене будівництво?

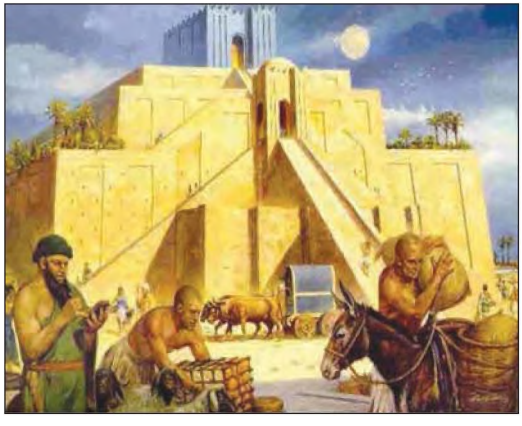

1. На малюнку зображено зиккурат. Яку роль вони відігравали у житті суспільства Межиріччя (Месопотамії)?
2. Які заняття зображено на малюнку?

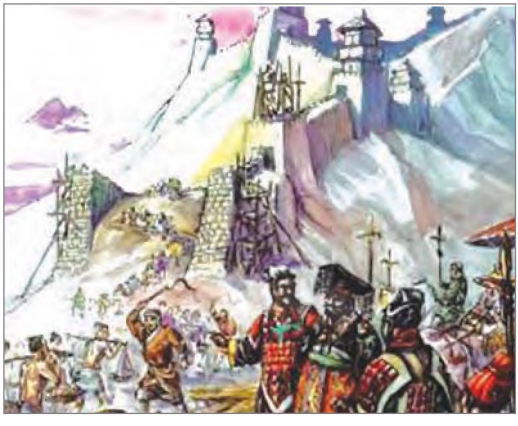

1. За якого імператора почалось будівництво зображеної споруди?
2. З якою метою вона будувалась?

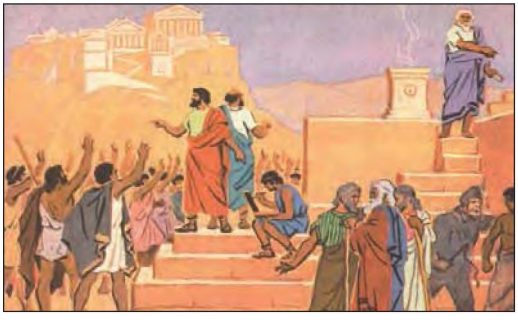

1. Які елементи проведення народних зборів в Афінах зоображено на малюнку? Хто мав право брати в них участь? Які питання вирішувалися на народних зборах?
2. Коли відбувається розквіт афінської демократії?

1. Яке місце зображена подія займала в історії Стародавньої Греції?
2. Коли вперше відбулась зображена подія?

1. Яка битва Александра Македонського зображена на малюнку?
2. Що стало наслідком завойовницьких походів Александра Македонського?

1. На малюнку зображено тріумф римського полководця. З якого приводу вони влаштовувалися? Які завоювання здійснив Рим за часів республіки, а які — за часів імперії?
2. Складіть опис зображеної процесії.

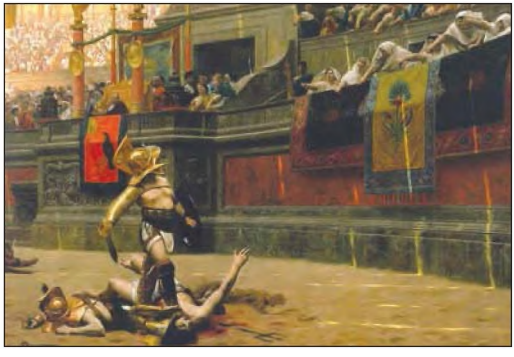

1. Що зображено на малюнку?
2. Де відбувалися ці дійства?
3. Як ставали учасниками цих подій?

1. На малюнку зображена одна з перших християнських громад.
2. Коли зародилось християнство?
3. Які причини його швидкого поширення в Римській імперії?

ВСТУП

Що таке історія середніх віків?

1. Місце Середньовіччя в історії людства

Загибель у 476 р. Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — Середніх віків. Для сучасників тих подій зміна історичних епох відбулась майже непомітно, — в їхньому щоденному житті мало що змінювалося. Проте вже не одне десятиліття ставало гірше. Найбільша держава Стародавнього світу розпадалася довго. До частих змін правителів вже звикли. Та й Рим вже майже два століття не був столицею, і його вже кілька разів встигли захопити, пограбувати «союзні» Риму війська племен. Але за цим крилися зміна епох. Нову епоху, що саме розпочиналася, історики згодом назвали **середніми віками**.

Першими термін «середні віки» стали використовувати в XV–XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок між двома «просвіченими» епохами — античністю і Відродженням. Добу V–XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того часу, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення античної **цивілізації**. Із часом термін «середні віки» набув поширення і закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув дещо іншого значення.

Цивілізація — у даному випадку під цим терміном розуміється рівень, ступінь суспільного розвитку матеріальної та духовної культури.

Ознаки цивілізації:

поява міст

відділення ремесла від землеробства

створення держави

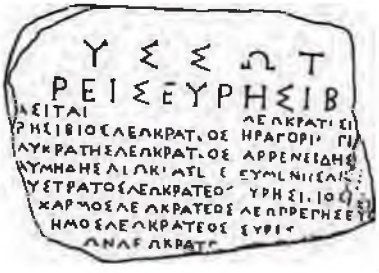

виникнення писемності

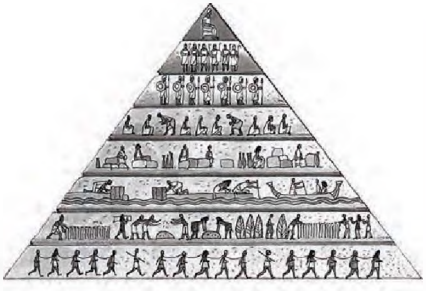

розшарування суспільства на класи

У римському сприйнятті варварами стали передусім народи, що жили на кордонах імперії: кельти, германці, слов'яни, тюрки тощо. Найбільше вплинули на подальшу долю Західної Римської імперії германці.

Так сталося, що внаслідок багатьох причин у V ст. варварство перемогло цивілізацію і стало початком нової епохи.

Справді, середні віки — це час повернення від цивілізації у варварство; час, коли багато досягнень античної цивілізації було втрачено; це час жорстокості; час варварства та неосвіченості, забобон і релігійних упереджень, забуття здобутків науки і літератури, це — час інквізицій, жорстоких воєн і страшних епідемій. Се-

Навала гунів

редні віки починаються занепадом Римської цивілізації і появою варварських королівств.

Та не все так однозначно. Середні віки — це час шляхетних рицарів і прекрасних дам; це — час мудрих королів і вчених монахів; це — час створення героїчних епосів і зведення величних храмів. Це час, коли вся Європа була втягнута в цивілізаційний розвиток.

2. Періодизація історії середніх віків

Середньовіччя — велика історична епоха, однак її хронологічні межі важко чітко окреслити.

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

- ***раннє Середньовіччя*** (кінець V–X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- ***розвинене Середньовіччя*** (XI – перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- ***пізнє Середньовіччя*** (друга половина XIV – кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоґанна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха пишного і прекрасного відцвітання середньовічної культури, що завершує історію середніх віків.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Але якщо поглянути уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». На Сході в середні віки також відбувалися зміни. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації, яка, до речі, зберегла і передала Заходу багато надбань античних часів. Продовжували стрімко розвиватися Індія і Китай.

У середні віки склалася сучасна лічба років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинської абетки — у Західній та Центральній Європі, на основі грецької — у Південній та Східній. Та Європа, яку ми знаємо, і більшість сучасних держав з'явилися саме в середні віки. Остаточно утвердилися такі світові релігії, як християнство та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Середні віки зберегли для нас частину спадщини стародавніх часів і самі залишили нам багато здобутків. Ми розуміємо добро і зло, честь і безчестя, пристойність і непристойність так, як це розуміли люди тих часів. Дотепер у містах можна побачити споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори

майстрів, а книги середньовічних авторів надзвичайно популярні. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя, — ґудзиками, окулярами, ножицями, механічними годинниками, кінською упряжжю, папером, порохом тощо. Крім того, середньовічні майстри придумали сукні й штани. І цей перелік можна продовжувати. Вивчаючи минуле, можна краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Недарма існує вислів: «Усе нове — це добре забуте старе». Якщо історія стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія середніх віків вивчає народи, які заселяли Європу та Азію.

Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне враження про ту епоху.

▶ Які хронологічні рамки історії середніх віків?

3. Джерела вивчення історії середніх віків

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і намагаються якнайвірогідніше відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, учені називають ці «сліди» життєдіяльності людини історичними джерелами.

Історичні джерела — все створене в процесі людської діяльності, що відображає історичний розвиток і дає можливість вивчати минуле людського суспільства. Досліджуючи історичні джерела, учені дізнаються про те, яким було життя людей кожної історичної епохи.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому історичних пам'яток і різноманітних історичних джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше. Для вивчення історії Середньовіччя використовують **речові джерела.** До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Велике значення мають **писемні джерела** — документи, історичні твори-хроніки або інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і допомагають повніше відобразити картину життя середньовічної людини, думки й погляди людей тієї доби.

Речові джерела

Писемні джерела

Етнографічні джерела

Велике значення мають етнографічні джерела. Етнографічними історичними джерелами для вивчення Середньовіччя є збережені до нашого часу давні звичаї, вигляд житла, різноманітні технології та фольклор.

Етнографія — історична наука про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування народів.

До наших часів збереглося чимало легенд, переказів, казок, пісень тощо з часів Середньовіччя. Всі вони становлять масив усних джерел. Вони дають розуміння того, як сприймався світ середньовічною людиною. А іноді оповідає про події, які не відображають інші джерела.

Також значну цінність становлять мовні джерела. Мова не є сталою. Вона розвивається і змінюється, відбиваючи зміни у розвитку суспільства. Аналіз мов дає безцінний матеріал для розуміння зовнішніх впливів, рівня розвиненості суспільства тощо.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

Джерела вивчення історії середніх віків

Типи історичних джерел				
Речові	**Писемні**	**Етнографічні**	**Усні джерела**	**Мовні джерела**
Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси тощо	Літописи, документи, договори тощо	Результати досліджень етнографів	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо	Дані з історії розвитку мови

4. Як працювати з підручником

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожен з яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, своєю чергою, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви побачите слова і дати, виділені шрифтом жирного накреслення. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Як ви вже знаєте з минулого року, історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на заняттях і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати доданий до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схема розкриє вам зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснить його особливості тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа подані запитання і завдання.

Закінчивши вивчення теми, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до теми дозволяють вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань.

Кожна тема містить практичне заняття, які сприятимуть набуттю і вдосконалення навичок роботи з історичними джерелами.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках умовні позначки та їхнє значення.

Закріпимо знання

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства?
2. Як виник термін «середні віки»? Які історичні межі Середньовіччя?
3. Назвіть різновиди історичних джерел, за якими вивчають історію середніх віків.
4. Чи можна погодитися з висловом «Як із джерела отримують воду, так з історичного джерела отримують знання про минуле»?
5. Як ви розумієте вислів про те, що історія є «наукою про людей у часі»?

6. Класифікуйте зображені історичні джерела.

1

2

3

4

5

6

7

Розділ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1–2. Народження середньовічної Європи

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Народженню середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (із III ст.), Велике переселення народів (IV–VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля колиски середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що з початку нашої ери активно християнізувався, і варварський.

Варвари — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до античної культури.

Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із V до IX ст.).

Станом на середину I тис. Римська імперія була лише тьмяною тінню колишньої могутності. Криза і занепад імперії, які розпочалися в III ст., зробили її нездатною витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, раби та вільні селяни стали перетворюватися на колонів.

Колони — залежні від землевласників орендатори, які за право користуватися землею віддавали третину вирощеного врожаю.

Мовою документа

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без захисту, і настільки, що багато з них, навіть знатного походження і гарно освічені, утікають до варварів. Щоб не загинути під важкістю державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо вже не можуть більше терпіти варварської нелюдяності римлян.

- *Про що розповідає цей документ?*
- *Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?*

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завойовників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вічні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в римському сприйнятті стали, насамперед, народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Рим дізнався про германців рано. Більшість германських племен у I–IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу. Полювали і збирали по лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, з якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом проживали декілька десятків найближчих родичів. Кілька сімей утворювали рід. Із родів складалися племена, які в III–IV ст. почали об'єднуватися в могутні племінні союзи.

Сім'я → **Рід** → **Плем'я** → **Союз племен**

- Що з зображеного на малюнку свідчить про процес переселення?
- Визначте на малюнку вождя племені.
- Чому більша частина чоловіків озброєна? Чим озброєні германські воїни?
- Які елементи одягу германців не схожі на римські?

Поселення германців під час переселення

Система влади у варварських племен

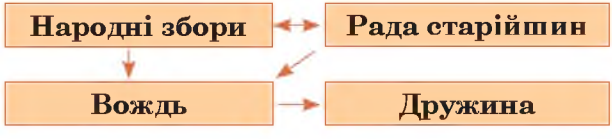

Найважливіші питання життя племені вирішувалися на народних зборах. Старійшини і вождь обговорювали і приймали найважливіші рішення, які потім схвалювалися на зборах. Деякі питання вони вирішували, навіть не радячись з усім племенем. Вождя і старійшин називали знаттю, оскільки була влада, авторитет і їх поважали. Як правило, плем'я обирало вождем сміливого, мудрого й досвідченого воїна. Але починаючи від IV–VI ст. влада вождів у деяких племен поступово стає спадковою.

Головною опорою вождя була дружина — загін відважних й особисто відданих воїнів.

Лад, що існував у германців у першій половині I тис. н. е., прийнято називати **воєнною демократією.**

Лімес

- За малюнком визначте основні елементи лімесу.
- Чому лімес не врятував Західну Римську імперію від загибелі?

Велике переселення народів в уяві сучасного художника

Взяття Рима Гейзеріхом (худ. К. Брюлов)

Рим після декількох невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього **лімесом** — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Але кордон не роз'єднав два світи, а радше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців ішли служити до римського війська, германська знать переймала деякі манери й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Але в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накинулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який одержав назву «Велике переселення народів» (IV–VI ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку вона була не в змозі.

Наслідком Великого переселення народів стали падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

Велике переселення народів — пересування в IV–VII ст. германських, слов'янських, сарматських, тюрських та інших племен на території Римської імперії.

Одоакр

- Які відмінності між античним і варварським світами?
- Що таке Велике переселення народів?

2. Варварські королівства

Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Тулузьке королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно тоді ж у Північній Африці виникло **Вандальське королівство** зі столицею на місці давнього Карфагена.

Готи

Міграція готів

Готські воїни

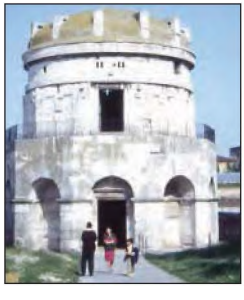

Мавзолей Теодоріха

Золота монета Теодоріха

Варварські королівства — державні утворення германських племен, що постали на теренах Західної Римської імперії в результаті Великого переселення народів.

У басейні Рони в середині V ст. виникло **Бургундське королівство** зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

Після усунення від влади останнього римського імператора Ромула Августула виникло **королівство Одоакра** зі столицею в Равенні.

Але проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У результаті цього останній у 493 р. вторгся до Італії і, убивши Одоакра, проголосив себе «королем готів та італіків». **Держава Теодоріха** була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англо-саксонського завоювання на землях Британії утворилися **сім королівств**. Згодом завойована ними країна стала називатися **Англією.**

У цей же час у Північній Ґаллії виникає **Франкське королівство.**

Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою міць. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Західної Європи.

Варварські королівства

Назва	Роки існування
Вестготське	418–511
Вандальське	429–545
Бургундське	457–534
Одоакра	476–493
Франкське	486–843
Остготське	493–554

3. Франкська держава Меровінгів

Назву «франки» (перекладають як «вільні», «відважні») почали використовувати із середини III ст. стосовно германських племен, які жили в нижній та середній течіях Рейну. У V ст. франки захопили Північно-Східну Ґаллію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був Меровей. Саме він започаткував першу королівську династію франків — Меровінгів. Найславетнішим представником цієї династії став онук Меровея — король **Хлодвіг** (481–511).

Франки

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Ґаллію, де утворилося **Франкське королівство.**

Завоювавши величезну територію, Хлодвіг щедро наділив усіх франків землею. Більшість римських і ґалльських землевласників визнали владу Хлодвіга, зберегли свої володіння і разом із франкськими вождями, які теж стали великими землевласниками, перетворилися на правлячу верхівку Франкського королівства. Прості франки стали дрібними землевласниками, отримавши невеликі ділянки землі.

Після завоювання Ґаллії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став королем — єдиним правителем держави.

Король — одноосібний правитель держави, влада якого передається у спадок.

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова дружина, на утримання якої, за

Хлодвіг

Франкський воїн

Хрещення Хлодвіга

римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіг із близьких йому людей призначав правителів — графів. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

А тим часом в Україні...

I ст. н. е. — перша згадка про венедів на території України.

375 р. — смерть антського князя Божа.

Кін. V — поч. VI ст. — заснування Києва.

Система управління франками за Хлодвіга

Сторінки з «Салічної правди»

Жителі завойованої франками Північної Ґалії були переважно християнами. Для того, щоб посилити владу й авторитет серед них, Хлодвіг разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. Наслідком цього стала підтримка Хлодвіга і його наступників із боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення Південної Ґалії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Ґалії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися з покоління в покоління. Такі правила поведінки називають **звичаєвим правом**. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він одержав назву «**Салічна правда**» (за назвою франкського племені, з якого походив Хлодвіг — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків.

Наказавши записати давні закони, Хлодвіг тим самим хотів підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Збірник законів «**Салічна правда**» мав величезне значення, оскільки став свідченням початку поступового переходу від варварства до цивілізації.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство поділили між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Ґалії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування підвалин нового суспільства.

Алод — приватне земельне володіння.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу «**часом лінивих королів**». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми.**

Майордом — управитель королівськими маєтками, двором.

- Які зміни у житті франків відбулись за часів правління Хлодвіга?
- Що таке «Салічна правда»?

4. Каролінги. Франкська імперія

Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували нові завойовники — араби. Боротьбу проти них очолив майордом **Карл Мартелл** (715–741). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник, здатний до далеких походів і швидкого пересування, міг зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Але спорядження вершника було дуже дорогим (дорівнювало вартості 18–20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Карл Мартелл

Піпін Короткий

Король Піпін Короткий, син Мартелла, спостерігає за постригом екс-короля Хільдеріка III в монахи (гравюра)

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкви й передавати їх у довічне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Селяни, які жили на цих землях, повинні були утримувати своєю працею нових власників. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. beneficium — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане середньовічне **рицарство** (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Бенефіцій — ділянка землі, яка передавалась у володіння за несення служби.

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливою священною олією) чоло, руки і спину правителя. При цьому, як уважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під Божим захистом.

Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі.

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів **732 р. в битві під Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін Короткий** (741–768), який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у 751 р. Піпін Короткий став королем. Щоб підкреслити священний характер своєї влади, він здійснив обряд **помазання на царство.**

Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву Піпінідів, або Каролінгів.

Карл Великий

Карла Великого (742–814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала по загибелі Західної Римської імперії.

Усе життя він провів у воєнних походах, збільшуючи територію своєї держави. Успіхам Карла сприяла важка кіннота, створена Карлом Мартеллом.

Карл Великий уславився не лише своїми завоюваннями. За його часів відбулося піднесення культури, котре назвали «Каролінзьким відродженням» за спробу відродити античну культуру. Сам Карл мав добру, як на той час, освіту: знав грецьку і латинську мови, полюбляв читати книжки, а от писати так до кінця життя й не навчився. Він запрошував до себе і залучав до управління державою вчених з усієї Європи. Вони створили гурток при дворі імператора під назвою «Академія» — на кшталт філософської школи грецького філософа Платона, — де читали, за присутності Карла, твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, сперечалися.

За допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, в яких готували освічених людей для управління державою.

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773–774 рр. остаточно знищив **Ланґобардське королівство** в Італії і приєднав його землі до своєї держави. Але в запеклій війні з арабами успіхи були мінімальними. Лише в 801 р. Карл остаточно приєднав до своєї держави землі на південь від Піренеїв до річки Ебро.

Мініатюра з Аахенського Євангелія

- Держава франків у другій половині V ст.
- Території, приєднані до Франкського королівства за правління Хлодвіга (481–511 рр.)
- Франкське королівство за правління королів династії Меровінгів (до 715 р.)
- Території, приєднані до Франкського королівства за правління перших Каролінгів: Карла Мартелла (715–741 рр.) і Піпіна Короткого (741–768 рр.)
- Традиційні резиденції франкських королів
- Кордони Франкського королівства на 768 р.
- 813 Напрями та роки найважливіших походів військ Карла Великого (768–814 рр.)
- Території, завойовані Карлом Великим
- Кордони Франкської імперії 814 р.
- Аахен Столиця імперії Карла Великого
- Держава Само (623–658 рр.)
- Землі, залежні від Франкської імперії за Карла Великого
- Території, населення яких сплачувало данину франкам
- Район повстання саксів (774–792 рр.)
- 778 Місця і роки найважливіших битв
- Резиденції архієпископів
- Володіння Візантійської імперії на початку IX ст.

Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом 32 років (772–804 рр.). Спочатку Карл захопив майже всю Саксонію і спробував навернути її жителів у християнство. У відповідь волелюбні, вірні богам своїх пращурів сакси повстали. Жорстокість викликала жорстокість. Сакси вбивали всіх франків і християнських священиків. Карл наказав страчувати саксів. За переказами, захопивши одне з сакських селищ, Карл устромив свій меч посеред майдану й наказав убити всіх чоловіків, які на зріст були вищими за меч.

Сакси

На південному сході 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Також він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти Аварського каганату — держави, утвореної кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Війна проти каганату тривала протягом п'ятнадцяти років (788–803 рр.). Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Коронація Карла Великого (мініатюра)

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну Римську імперію.

Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на кшталт давніх римлян.

Корона Карла Великого

Після того як Карл Великий допоміг Папі Римському повернути владу, перемігши римську знать, папа Лев III запросив монарха до Риму. Під час урочистого різдвяного молебню 25 грудня 800 р. він, несподівано для присутніх, увінчав уклінного короля імперською короною й оголосив його римським імператором. У 812 р. Візантія (Східна Римська імперія) визнала Карла імператором Заходу.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — графства. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення. Для перевірки їхньої діяльності існували спеціальні королівські ревізори, що призначалися з близького оточення Карла.

Графство — велика адміністративна одиниця, що управлялася графом, який мав адміністративну, військову і судову владу.

- Коли і як постала імперія Карла Великого?
- Чим вона відрізнялася від Римської імперії?

Аахен (сучасний вигляд)

5. Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав середньовічної Європи

Карл Великий помер у 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а для власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків зумовлювала ізоляцію окремих областей держави Карла Великого.

Карл Лисий

Графи, які управляли землями, хотіли закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину своїм нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв вважали їх своєю власністю. Графства і великі чи дрібні землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися.

За онуків Карла Великого — Лотара, Людвіга Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося. Два молодші брати — Людвіг і Карл — не хотіли визнавати імператорського титулу за старшим братом Лотарем, тому розпочали спільну боротьбу проти нього. Лотар не мав достатніх сил, аби перемогти об'єднані війська братів, і був змушений піти на поступки — погодитися на поділ імперії.

У 843 р. на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але ніяких осо-

бливих прав стосовно братів, які стали самостійними королями, він не мав. Молодший (Карл II Лисий) узяв собі західну частину, середній (Людвіг Німецький) — східну. Старший же онук (Лотар) отримав Італію — найбагатший край тодішньої Західної Європи. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

Верденський поділ

А тим часом в Україні...

Поч. VII ст. — розпад Антського союзу.

Середина IX ст. – 882 рр. — правління київських князів Аскольда і Діра.

Закріпимо знання

1. Як складалися взаємини між варварами і римлянами на середину I тис. н. е.?
2. Поясніть твердження: «У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів».
3. Визначте основні наслідки «Великого переселення народів».
4. Чому суспільний лад у германських племен називають «воєнною демократією»?
5. Як було засноване королівство франків?
6. Що спонукало Хлодвіга прийняти християнство? Спробуйте припустити, які аргументи «за» і «проти» прийняття християнства він мав.
7. Чим були зумовлені зміни в житті франків після їх завоювання Ґаллії?
8. Завдяки чому Карлу Мартеллу вдалося зупинити просування арабів?
9. Розкажіть про появу «Салічної правди». У чому ви вбачаєте її історичне значення?
10. Чому в королівстві франків відбулася зміна династії Меровінгів на Каролінгів?
11. Чим була зумовлена тривала боротьба Карла Великого за підкорення саксів?
12. Розкрийте причини розпаду Франкської імперії. Як він відбувався? Якими були його наслідки?

§ 3–4. Візантійська імперія

Константинополь (реконструкція)

Церемонія коронації імператора

Василевс (збірний образ)

1. Народження Візантії

Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між стародавньою історією та новим часом. У «темні століття» раннього Середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантія римський імператор Константин I Великий 330 р. заснував нову столицю Римської імперії місто Константинополь. За назвою «Візантія» історики згодом і дали назву Східній Римській імперії. Проте самі візантійці називали себе ромеями (римлянами), а свою державу — ромейською.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають **395 р.**, коли імператор Феодосій Великий поділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори змогли врятувати свої володіння й спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. У той час, коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла й розквітала.

Населення Візантії складали греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія, де мешкало по 200–300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та суходільний — із Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

За державним устроєм Візантія була монархією. Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижче Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, вважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Але важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував трону, а обирався армією, синклітом (грецька назва Сенату) і народом.

Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив державою за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії.

- Коли і як виникла Візантійська імперія?
- Яким був державний устрій імперії?

2. Візантія за Юстиніана I Великого

За часів правління **Юстиніана I** (527–565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності.

Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим до керівництва. Але в ньому наче співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас він, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував свій гнів.

Візантійська імперія за Юстиніана I

За розумом і підступністю Юстиніану відповідала його дружина Феодора. Вона мала залізну волю і в разі скрути завжди підтримувала свого чоловіка. У 527 р., по смерті дядька, Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

За наказом імператора Юстиніана I в 528–534 рр. було укладено збірку законів «**Звід громадського права**», де поєдналися давні римські правові норми й духовні

Юстиніан на фресці VI ст. в Равенні

Феодора (мозаїка)

цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, але заборонялося вбивати рабів, і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора: «воля імператора — джерело законів». Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став зразком для розробки законів більшості країн Західної Європи у XII–XIV ст.

Бурхлива діяльність Юстиніана вимагала значних коштів. Зростання податків, зловживання й хабарництво імператорських чиновників у 532 р. викликали в

Константинополі **повстання**, яке одержало назву «**Ніка**» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Вісім днів панували повстанці в місті. Але імператор підкупив вождів повстання, і за допомогою загонів варварів-найманців придушив повстання, убивши близько 35 тис. людей.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в її колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним **полководцем Велизарієм** розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велизарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії. Значну роль відіграла підтримка візантійців християнською церквою й населенням Італії. У 536 р. армія Велизарія без бою вступила до Риму, а за три роки візантійці захопили столицю варварів — Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велизарія і послав його з армією на захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

За часів Юстиніана I в Константинополі було побудовано храм Святої Софії. Його зводили 10 тис. людей впродовж п'яти років (532–537 рр.). Ззовні храм виглядав звичайно, але всередині вражав розмірами. Гігантське мозаїчне склепіння діаметром 31 м неначе висіло в повітрі без будь-якої опори. Це досягалося тим, що велика баня трималася на двох півбанях, кожна з яких, у свою чергу, спиралася на три малі півбані. Чотири стовпи, що тримали склепіння, були приховані, а чітко виднілися лише вітрила-трикутники між арками. Хрест на склепінні символізував Божу опіку й захист імперії. Коли 537 р. освячувався храм, імператор Юстиніан I, зачарований його величною красою, вигукнув: «Хвала Господу, який надихнув мене здійснити таку справу! Соломоне, я тебе перевершив!»

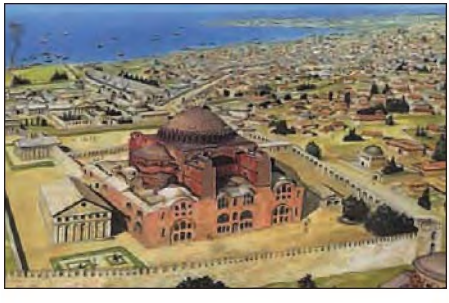

Собор Святої Софії в Константинополі (реконструкція)

▶ Які головні здобутки правління Юстиніана I?

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в мушлі й кидали з катапульт на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й дотепер усі її складники не відомі. Вірогідно, «грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча масляна рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити і врятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

3. Візантія та араби. Правління Лева III Ісавра. Іконоборство

У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби (докладніше про них буде розказано в наступному параграфі). Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання візантійських східних провінцій. Протягом 636–642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край і панування флоту Візантії на морях, створивши могутній флот і відібравши у візантійців острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р., араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від мурів міста, а арабський флот знищили «грецьким вогнем».

Бій між візантійцями й арабами (арабська мініатюра)

«Грецький вогонь» (мініатюра)

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя величезною суходільною армією і флотом із 1800 кораблів. Та завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Левом III Ісавром** (717–741) ворога пощастило зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалося лише 30 тисяч.

Лев III Ісавр

Перемога Лева III Ісавра над арабами мала величезне значення. Успішна оборона Константинополя зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Лева III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо. Однак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці вирішили запозичити досвід арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли купувати коней та озброєння. Але здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки руху **іконоборців**, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й супротивниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей. Супротивники вшанування ікон твердили, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що в іконах та інших святих предметах присутня Божа сила. Тоді Лев III вирішив скористатися із цих суперечок і в 726 р. видав указ про заборону поклоніння іконам, розпочавши відбирати землі в монастирів. Мирянам пояснювали, що вшановувати треба Бога, а не його зображення. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися візантійським воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розкололося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духовенства засуджували його. Боротьба між прихильниками та супротивниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Іконоборці — противники створення і поклоніння образу Бога, святих. Виступали проти вшанування ікон, хрестів та святих мощей.

Мощі — муміфіковані частини померлого святого.

Рух іконоборців дав можливість Леву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

▶ Завдяки чому Візантії вдалося зупинити навалу арабів?

Василій I (зображення на монеті)

4. Правління Македонської династії

Засновником Македонської династії став імператор **Василій I** (867–886). Він народився в селянській родині. Під час одного з болгарських набігів потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Василій улаштувався конюхом в імператорських стайнях. Завдяки своїй красі, розуму, силі та іншим здібностям він зробив карколомну кар'єру: із конюха виріс до співправителя імператора Михаїла III. Імператор швидко став відчувати небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Проте Василій виявився спритнішим: убив Михаїла III і сам став імператором. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому представники Македонської династії правили Візантією до 1081 року.

Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився в найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки розвитку торгівлі до скарбниці імператора надходили такі прибутки, яких не мав жоден із королів Західної Європи.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян. Саме тоді прийняв християнство київський князь Аскольд.

Від другої половини IX ст. Візантія перейшла в наступ і розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів досяг імператор **Василій II Болгаробійця** (976–1025).

Правління Василія II розпочалося за тяжких часів. На землі імперії почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись тривалими візантійськими заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії.

Василій II Болгаробійця

Коли заколотники 987 р. почали наступ на Константинополь, імператор звернувся по допомогу до князя Київської Русі Володимира. Руська дружина допомогла імператору придушити заколот. Для закріплення союзу з могутнім князем візантійський імператор погодився видати за нього свою доньку Анну за умови, що Володимир прийме християнську віру. Придушивши повстання, Василій II розпочав тривалу війну проти Болгарії. Лише 1014 р. він домігся вирішальної перемоги над болгарами й розгромив військо царя Самуїла. Однак цього імператорові виявилося замало. Василій II здійснив акт небаченої жорстокості, за що одержав прізвисько Болгаробійця. Він наказав виколоти очі 15 тис. полоненим, залишивши на кожну сотню поводиря з одним оком. Коли цар Самуїл побачив армію сліпих, що прийшла до Болгарії, він не витримав цього видовища й помер від жаху. Василій II приєднав ослаблене Болгарське царство до імперії. Одночасно імператор вів успішні війни в Азії та Закавказзі, планував звільнити від арабів Сицилію, але під час підготовки до походу помер.

Василій II Болгаробійця зробив Візантійську імперію наймогутнішою державою Європи, але й спричинив її занепад, витрачаючи всі сили імперії на завоювання нових земель. Ослаблення Візантії стало однією з причин її поразки в боротьбі з новими ворогами — турками-сельджуками.

- Чому правління Македонської династії вважається розквітом Візантії?
- За що імператор Василій II отримав своє прізвисько?

А тим часом в Україні...

980–1015 рр. — правління великого князя Володимира Великого.
988 р. — хрещення Русі.
996 р. — завершення будівництва Десятинної церкви.
1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого.

Імператор Роман IV й імператриця Євдокія (барельєф)

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких була в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та за півстоліття захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату, баґдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їхнього вождя Торгул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу», залишивши за собою лише титул духовного голови мусульман. Від підкорених іранців турки прийняли іслам та утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

5. Візантія і турки-сельджуки. Епоха Комнінів

Безперервні війни, що вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. Імперія ще залишалася сильною й могутньою, але, як утомлена людина, потребувала відпочинку.

Під час війн у Візантії з'явилася могутня знать, яку надихали здобуті перемоги. Вона була переконана в тому, що може управляти державою краще за імператора. У країні розгорнулася боротьба за трон. Протягом 30 – початку 80-х рр. XI ст. на візантійському престолі побували десять імператорів, шість із яких було зміщено силою. Поки велася боротьба за владу, армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Вікінги (нормани) захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Візантійський імператор Роман IV змушений був розпочати в 1068 р. справжню війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні **1071 р.** біля вірменського міста **Манцикерта** візантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців — переможений імператор утратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим) — так завойовники називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли дивитися на палаци Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

Битва при Манцикерті (мініатюра)

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті, у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін, який заснував нову династію Комнінів (1081–1204 рр.), яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність.

Коли **Олексій I Комнін** (1081–1118) доступився до влади, то в столиці було лише 300 воїнів. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію. Імператорові навіть довелося, уперше у візантійській історії, звернутися по допомогу до західноєвропейських королівств.

Олексій I Комнін (мініатюра)

Спираючись на нову армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків — половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій. Коли 1096 р. до Константинополя прибули перші загони західноєвропейських рицарів-хрестоносців, то їхньої допомоги Олексій I Комнін уже не потребував.

За часів правління сина **Олексія Іоанна I Комніна** (1118–1143 рр.) Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуто до в'язниць і відібрано торгові привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому.

Мануїл Комнін. (мозаїка)

Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилився Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста **Міріонкефала** був ущент ними розгромлений. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

▶ Завдяки чому Олексію I Комніну вдалося відродити велич Візантії?

А тим часом в Україні...

1113–1125 рр. — правління київського князя Володимира Мономаха.

6. Катастрофа 1204 р.

Ісаак Ангел

По смерті Мануїла I Візантія остаточно занепала. Знову розпочалася жорстока й кривава боротьба за владу, у якій угруповання візантійської знаті намагалися вбивствами та підступом прокласти шлях до престолу своїм ставленикам. Останній імператор із династії **Комнінів Андронік I** (1183–1185 рр.) закривавив свої руки вбивством попередника, чотирнадцятирічного Олексія II (1180–1183 рр.), установив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим імператором став **Ісаак Ангел** (1185–1195 рр.). Але династія «земних ангелів» виявилася нікчемною.

Імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантійців і відродили свою державність, серби здобули незалежність. Але Ісаак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав значні кошти на будівництво величних споруд та інші особисті витрати. Скориставшись невдоволенням народу, брат осліпив імператора й захопив трон, ставши **Олексієм III** (1195–1204 рр). Але син Ісаака зміг утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому повернути трон батька, обіцяючи за це підкорити візантійську церкву папі й заплатити величезну суму грошей. Уперше за весь час існування «місто Константина» було захоплене ворогом. 20 тис. хрестоносців оволоділи містом із півмільйонним населенням і пограбували його.

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали Латинською Романією (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Ґенуї та ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. в соборі Святої Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

Взяття хрестоносцями Константинополя

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком. Імператор був лише першим серед інших сеньйорів. По всій Романії з'явилися рицарські замки, селяни втратили особисту свободу. Новим константинопольським патріархом став католик. Повної заміни всього духовенства та зміни церковних обрядів за

Цифрами на карті позначено:
1. Королівство Фессалоніка
2. Герцогство Афіни
3. Герцогство Ахайа

Розпад Візантійської імперії

римським зразком латиняни не наважилися зробити, розуміючи, що це викличе опір візантійців.

▶ Яким був наслідок захоплення хрестоносцями Константинополя?

7. Відродження і загибель Візантії

Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції — візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступницями імперії — Нікейська імперія, Епірське царство і Трапезундська імперія. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії, але об'єднати свої сили не змогли, сперечаючись, хто буде новим імператором. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду Феодора Ласкаріса, який почав боротьбу за відродження Візантії. Феодор створив міцну армію, із якою розбив турків-сельджуків, і морський флот, за допомогою якого почав повертати втрачені морські володіння імперії.

Іоанн III Ласкаріс

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор **Іоанн III Ласкаріс** (1222–1254 рр.). Через два роки після початку свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім він поступово об'єднував під своєю владою більшість колишніх візантійських земель.

За часів його правління імперія досягла розквіту, який нагадував її жителям давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданим носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

Михаїл VIII Палеолог

Візантійську імперію було відновлено за нікейського імператора **Михаїла VIII Палеолога** (1259–1282 рр.), засновника останньої династії візантійських імператорів.

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти містом, імператор Михаїл VIII наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Одного разу загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив у черговий раз налякати латинян. Сталося так, що всі сили хрестоносців були в морському поході про-

ти нікейців, і в місті залишався лише імператор із невеликим загоном. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до міста, але зазнали поразки й були змушені на кораблях повертатися до Західної Європи. Так Латинська Романія припинила існування.

15 серпня **1261 р.** Михайло VIII Палеолог став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте влада візантійських імператорів поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії відразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. 29 травня **1453 р.** тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

- За правління якого імператора була відновлена Візантійська імперія?
- Коли загинула Візантійська імперія?

А тим часом в Україні...

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.
1202–1264 рр. — життя Данила Галицького.
1240 р. — взяття монголами Києва.

8. Побут візантійців

Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не торкнувся Візантійської імперії. Життя візантійців в епоху Середньовіччя розвивалося на кшталт життя давніх римлян.

Візантійці

Будинки візантійців були обставлені, залежно від прибутків господаря, різноманітними меблями. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай уживати їжу лежачи зник. Одяг ховали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, оздоблені коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривалися килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Бідняки тулилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали рідкісними стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти. У пошані були виноградні та фруктові вина, якими втамовували спрагу, запивали їжу, лікувалися від недуг, настоявши їх на травах.

Жіночий хітон у Візантії

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламиду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Жінки візантійських багатіїв користувалися косметикою: фарбою для вій і повік, рум'янами, білилами. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, застібок на плащах тощо.

Візантійська сім'я обідає (мініатюра)

Античні римляни приділяли багато уваги громадським справам, а для середньовічних візантійців центром їхнього життя стала сім'я.

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події людського життя були пов'язані з церковними обрядами — хрещення, вінчання, похорон. У кожному будинку були ікони, зображення Христа, розіп'ятого на хресті. У містах було багато храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитва були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, вважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

9. Культура Візантії

За багатовіковий період свого існування Візантія створила потужну і своєрідну культуру, що ввібрала в себе давньоримські традиції. Своєю чергою, вона справила великий вплив на розвиток сусідніх народів, особливо південних та східних слов'ян.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Славнозвісний вислів «Ученому — світ, а невченому — тьма» належить візантійському мислителеві Іоанну Дамаскіну. Уміння читати й рахувати було вельми поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях, необхідних для поновлення державних урядовців. Освічена людина у Візантії мала можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевершувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними — церковні, монастирські, міські, де могли навчатися діти бідняків, так і платними — приватні, для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторику. Середній ступінь передбачав «квадріум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Окрім цих головних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки. У першій половині IX ст. при імператорському дворі в Константинополі було відкрито вищу школу. У ній викладали, крім духовних, і світські науки (міфологію, історію, літературу). У 1054 р. в Константинополі відкрився навчальний заклад, який за своїм рівнем наближався до університетів, що виникли набагато пізніше в країнах Західної Європи.

Візантійський годинник

Імператор Константин Багрянородний (913–959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією» і «Про церемонії імператорського двору».

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Учений Лев Математик, один із основоположників алгебри (він перший почав використовувати літерні позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передачі повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії. Він також розробив автоматичні пристрої, що приводилися в дію водою. За їхньою допомогою трон імператора під час бенкетів раптово піднімався вгору. Одночасно статуї левів, що оточували трон, починали ричати й бити хвостами, а металеві птахи — літа-

Внутрішній вигляд собору Св. Софії в Константинополі. (сучасний вигляд)

Дари волхвів (візантійська фреска)

Стрітення (фреска)

12 апостолів (фреска)

ти й щебетати. Ця невелика «вистава» завжди справляла приголомшливе враження на іноземців.

- Які елементи архітектури, живопису використані в оздобленні храму?

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана І. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані та ін.

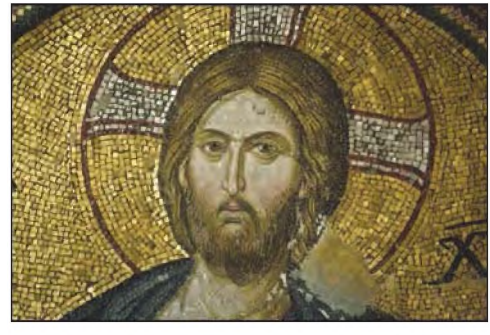

Мозаїки в храмі Св. Софії Христос Пантократор і Божа Матір (Оранта)

Закріпимо знання

1. За правління якого імператора Візантія досягла найбільшого територіального зростання?
2. Назвіть основних ворогів Візантійської імперії за час її існування.
3. Під час правління якого імператора вдалося зупинити наступ арабів?
4. У які століття відбулася слов'янізація балканських володінь імперії?
5. Коли у Візантійській імперії спалахнула боротьба між прихильниками і противниками шанування ікон?
6. Чому в боротьбі Візантії з сельджуками жодна сторона так і не досягла вирішальної перемоги?
7. Чому період правління династії Комнінів історики називали «останнім століттям слави» Візантії?
8. Коли Константинополь був захоплений хрестоносцями?
9. Яку державу називали Латинською Романією? Чи можна вважати Латинську Романію продовженням існування Візантійської імперії?
10. Якими культурними здобутками візантійська культура збагатила світову?
11. Складіть хронологічний ланцюжок ключових подій історії Візантії за період її існування.
12. Визначте історичне значення існування Візантійської імперії.
13. У якому році Візантійська імперія припинила існування? Хто став її завойовником?
14. Чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем?

§ 5. Арабський халіфат

1. Аравійський півострів та його населення

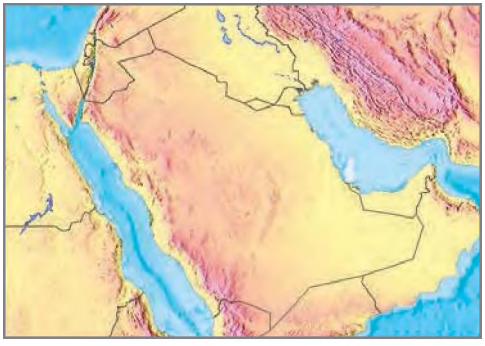

Аравійський півострів

Бедуїни

Більша частина величезного Аравійського півострова, площа якого дорівнює чверті Європи, — це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся **Ємен** із родючими землями, багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — **Неджд** — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, лише сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — **Хіджаз** — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

Природні умови Аравійського півострова спричинили те, що більшість арабів були кочовиками — бедуїнами («мешканцями пустелі»), які розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі отари, рабів та отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважалися родичами. Більшість арабів поклонялися різним племінним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат. Уособленнями своїх богів араби вважали рукотворних кам'яних ідолів і природні кам'яні стовпи. Траплялися й нечисленні прихильники іудаїзму та християнства.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торго-

вельні центри, які згодом перетворилися на міста — Мекка, Ятриб та ін. Особливо велике значення мала Мекка, що виникла в головному місці зупинки караванів. Її мешканці жили у великих мурованих будинках. Щовесни в Аравії на чотири місяці припинялися війни, розбійницькі напади і встановлювався загальний мир. У цей час усі араби могли відвідати головне святилище Мекки — **Каабу** (у перекладі з арабської — «Куб»), у стіну якого було вмуровано чорний метеорит. У цей же час у місті влаштовувалися різноманітні змагання й великий ярмарок.

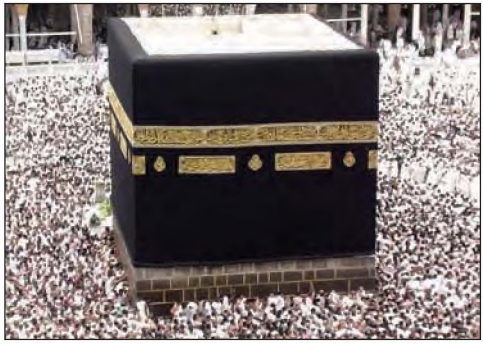

Кааба в Мецці

Араби

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про необхідність об'єднання, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племінні вірування.

- Де розташована батьківщина арабів?
- Якими були природні умови цього регіону? Розвитку яких занять вони сприяли?

2. Виникнення ісламу та об'єднання арабів

Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — **ісламу** (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають **мусульманами**. Засновником цієї релігії став **Мухаммед** (570–632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк». У Європі його називали Магометом.

Пророк Мухаммед (європейська гравюра XIX ст.)

Мусульманин — людина, яка сповідує іслам.

Мухаммед стверджував, що основні положення нової віри йому передав Аллах. Учні й послідовни-

Мешканець Мекки Мухаммед належав до бідної родини. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммед улаштувався вести торговельні справи багатої вдови Хадіджи й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився зі своєю господинею і розбагатів. Через деякий час Мухаммед став казати, що чує голос бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммед стверджував, що він — знаряддя боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Близько 630 р. він розпочав проповідувати іслам. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммеда віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебратися до міста Ятриба — суперника Мекки. Ятриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммеда, почали називати Мединою — містом пророка. Відтоді, із року Хіджри, як називають його мусульмани, ведеться відлік часу в мусульманських країнах. Учення Мухаммеда швидко поширювалося, і 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммед помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман. За релігійною легендою, після смерті пророк разом зі своїм конем знісся на небо.

Фрагмент сури Корану

ки записували його слова, а після смерті Мухаммеда всі ці записи було зібрано в одну книгу — Коран (у перекладі з арабської — «читання»).

Основною релігійною вимогою Мухаммеда до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування єдиного бога — Аллаха. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Вплив на іслам іудейської та християнської релігій виявляється у визнанні Мойсея та Ісуса пророками й попередниками Мухаммеда. Священне місто іудеїв і християн — Єрусалим — визнавалося й мусульманами.

Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

1. Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
2. П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
3. Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця.
4. Витрачати п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.

5. Хоча б раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммед виклав і «заповіт священної війни». Він вирізнив іудеїв і християн як людей, котрі володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликав знищувати.

На початку свого проповідництва Мухаммед засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена богом, і мусульманин не повинен заздрити тому, хто багатший за нього.

Коран

Одяг мусульманок

Мовою документа

Хадиси (висловлювання й настанови) пророка Мухаммеда

1. *Той, кого молитва не стримує від поганих справ, далеко відійшов від бога.*
2. *Задоволення від малого — невичерпне багатство.*
3. *Рай — під стопами матерів.*
4. *Сором — од віри.*
5. *Сухість очей — ознака жорстокого серця.*
6. *Найкращі з вас ті, хто закликає до блага.*
7. *Велика це зрада, якщо ти нічого не сказав брату, і той (повірив), підтвердив сказане тобою, а ти збрехав йому.*
8. *Аби стати брехуном, достатньо повторювати все те, що почув.*
9. *Аби стати невігласом, достатньо казати все, що знаєш.*
10. *Приязність до людей — половина розуму.*
11. *Добре спитати — половина знання.*
12. *Шукай знання навіть у Китаї, прагнення до знань — обов'язок кожного мусульманина й мусульманки.*
13. *Учитель і учень — друзі в добрій справі.*
14. *Кожен, хто загинув, захищаючи своє майно, — святий мученик.*
15. *Майно мусульманина — кров мусульманина.*
16. *Бідність — поріг зневіри, а заздрість може змінити призначення людини.*

- Яке ваше ставлення до настанов Мухаммеда його прихильникам?
- Чи містять настанови пророка загальнолюдські ідеали, яких мають дотримуватися люди незалежно від їхніх релігійних переконань? Доведіть свою думку.

Після вигнання з Мекки Мухаммед почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммеду і впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммеда і прийняли іслам.

Приїхавши до Мекки, Мухаммед попрямував до головного святилища — Кааби. Об'їхавши її на коні сім разів, він доторкнувся посохом до чорного каменя і промовив: «Істина прийшла, хай зникне неправда!» Далі наказав знищити майже 300 різних племінних ідолів, що оточували Каабу. Мухаммед оголосив Каабу головним святилищем усіх мусульман, заборонив відвідувати її невіруючим арабам, іудеям та християнам. Кожен мусульманин, за словами Мухаммеда, повинен хоча б раз у житті побувати в Каабі. Головним святилищем її було визнано тому, що, за арабськими переказами, Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. Авраам, як і мусульмани, вірив у єдиного бога, якому й присвятив цей храм, а язичники, на думку Мухаммеда, згодом опоганили святиню.

Тепер Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам — кубічної кам'яної споруди заввишки у п'ятиповерховий будинок. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адамові — першій людині на землі.

Так під прапором ісламу Мухаммед об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммеда під його владою перебувала більша частина племен, що населяли Аравію.

- Хто вважається засновником ісламу і чому?
- Де розташована головна святиня арабів? Як вона називається?
- У якому році відбулося об'єднання арабів під зверхністю Мухаммеда?
- Як називається священна книга мусульман?

3. Завоювання арабів за часів перших халіфів

Після смерті пророка між його старими прихильниками і знаттю Медини почалися суперечки про спадкоємність. Адже річ була не тільки в тім, хто буде релігійним вождем, а й у тім, хто очолить створену ним державу. Урешті було вирішено, що державою керуватимуть халіфи — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називався саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632–661 рр., були близькими друзями і родичами Мухаммеда.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і по смерті. Світ ісламу перейшов у наступ: розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено

за правління другого халіфа — **Омара** (634–644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя. За переказом, після завоювання Єгипту халіф Омар наказав знищити славнозвісну Александрійську бібліотеку, сказавши: «Усе, що відповідає Корану в стародавніх книгах, є в ньому, а те, що не відповідає, не потрібне мусульманам».

Арабське військо в поході

- Завдяки чому арабське військо досягало високої рухливості?
- Яке основне озброєння арабського воїна?

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили першокласну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника і не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки винайденню китайцями стремен. Саме спершись на них, арабські вершники розрубували шаблями ворогів майже навпіл. Значну роль відігравало й те, що завоювання арабів мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених бачили в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними пільгами заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Унаслідок завоювань виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Халіфат

Мечеть халіфа Омара в Єрусалимі

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа — **Османа** (644–656 рр.) і четвертого халіфа — **Алі** (656–661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії Муавія з роду Омейя. Він став засновником нової династії Омейядів. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

- Які території були захоплені арабами за час правління перших халіфів?
- Яку назву мала держава арабів?
- Розкрийте зміст понять і термінів: бедуїн, емір, халіфат.

4. Омейяди та Аббасиди

Муавія відмовився жити в Мецці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. **Дамаський халіфат Омейядів** проіснував близько 90 років (661–750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завойовники підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву Магриб — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Джебель аль-Тарік із військом у 7 тис. кіннотників переправився через протоку Геркулесові стовпи, названу пізніше його ім'ям (Ґібралтар). Він розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

Араби спробували підкорити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці просунулися вглиб Середньої Азії, оволоділи Хівою, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Араби тричі здійснювали походи на Константинополь, у 717–718 рр. уродовж року тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту чи державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Кривавий**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову **династію Аббасидів**, що правила в 750–1055 рр. Столицю халіфату було перенесено до Багда-

да в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

Столиця Аббасидів вражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його наближених.

На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Не дивно, що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча й одна ніч».

▶ Назвіть династії перших правителів арабської держави.

5. Суспільний лад халіфату

За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммеда. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис східної деспотії — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу і судову владу, ні перед ким не відповідає за свої вчинки, тримається на насильстві й терорі.

Арабський халіфат був державою, створеною внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 000 вояків, а для власного захисту — палацову гвардію.

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат занепав і розпався. Причин розпаду Арабського халіфату було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді, як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, котрі жили в розкоші, а управління дер-

За арабськими законами вся земля належала халіфам, які лише тимчасово поступалися її частинами своїм слугам. Після смерті вельможі все його майно переходило до скарбниці халіфа, і лише від бажання і прихильності халіфа залежало, чи отримає нащадок померлого якийсь спадок.

Величезна кількість чиновників стежила за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: харадж — земельний податок; джизія — подушне, що сплачували немусульмани; зякят — десятина, що надходила в розпорядження халіфа. Судочинство здійснювалося на основі Корану і Сунни — книги доповнень до Корану. Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на сунітів, які визнавали Сунну і підтримували халіфа, та шиїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

жавою доручали своїм наближеним, дедалі більше слабшала. Еміри (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII ст. до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки, і халіфат припинив своє існування.

▶ Скільки років проіснував Арабський халіфат?

Арабський ринок

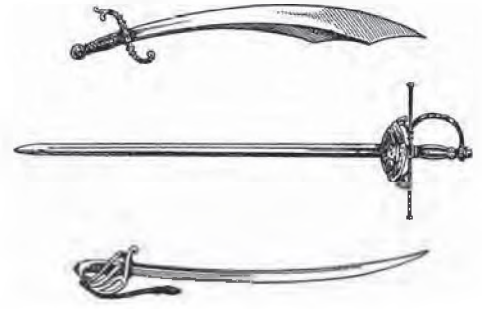

Арабська зброя

Арабський філософ

6. Культура халіфату

Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім правильно, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами. Араби проявили рідкісну здатність засвоювати знання і традиції підкорених народів. Більше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: нею складалися документи, велися переговори і правили молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці Арістотеля, Гіпократа, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчалися світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, де було зібрано сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили окружність Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські.

Араби першими стали робити вівісекцію — розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився **Ібн Сіна** (980–1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям Авіценна. У своїй головній праці «Канон медичної науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця багато століть була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Співак і музикант Зірйяб (мініатюра)

Арабські мандрівники (Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та інші) першими відвідали країни, що не були навіть відомі у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX–X століттях.

Мандрівник Ібн Фадлан (мініатюра)

У IX ст. жив співак і музикант Зірйяб. Він співав і музикував у багдадському палаці знаменитого халіфа Харуна ар-Рашида. Пізніше музикант переселився до Іспанії.

Арабським мандрівникам (Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та ін.) був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Нарешті, для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка казок «Тисяча й одна ніч», що ввібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був Фірдоусі. Він створив величезний епос «Шахнаме» («Книга царів»), у якому описано діяння персидських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився значним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаци халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

Араби вміли організувати свій побут. Поєднавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла

Мечеть Аль-Азхар. (Каїр, Єгипет) (сучасний вигляд)

в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Уміли араби організувати й дозвілля: полювання й застілля, шахи й нарди, музика й танці. Арабам належить винахід такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Велику популярність в арабів мали лазні, що були не тільки місцем, де милися, а й своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили переміну страв, миття рук, користування зубочистками.

Арабська культура мала значний вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки у європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною. Так, завдяки арабам, середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

▶ Складіть перелік досягнень арабської культури.

Головною спорудою мусульманського Сходу була мечеть. Зовні мечеті часто нагадували фортеці, обнесені глухими стінами з мінімумом прикрас. До стін мечетей приєднувалися високі мінарети, із яких п'ять разів на день віруючих закликали до молитви. Проте зовсім інша картина відкривалася віруючим, які ввійшли до мечеті. Спочатку вони потрапляли до прямокутного двору, обгородженого арочними галереями. У центрі двору часто був розміщений фонтан для обмивання. Із двором поєднувався зал для молитов. Стеля залу трималася на рядах колон. У найвідомішій Кордовській мечеті (VIII–X ст.) нараховується близько тисячі мармурових колон. Вона освічувалася 250 люстрами із 7 тис. лампами. Найкрасивішою вважається Каїрська мечеть (XIV ст.). Святим місцем у мечеті є міхраб — ніша в стіні, повернута в бік Мекки, яка прикрашена різьбленням і мозаїкою. Ті, що моляться, завжди повернуті до міхраба. У мечетях немає ані ікон, ані фресок. Іслам забороняє зображати Бога і поклонятися будь-яким зображенням. Проте інтер'єр мечеті прикрашений численними арабесками — переплетеними між собою лініями, геометричними фігурами і квітами. Арабески виконані мозаїкою, різьбленням, інкрустацією. Поряд з орнаментом на стінах мечетей багато написів (вислови з Корану), які самі нагадують орнамент (в'язь). Це мистецтво каліграфії, яким араби володіли віртуозно.

Закріпимо знання

1. Визначте причини появи ісламу. Чого навчає мусульманська релігія? Які основні положення ісламу?
2. Чому саме Аравія стала колискою нової світової релігії? Чому іслам досить швидко поширився серед арабських племен?
3. Куди були спрямовані воєнні походи арабів? Які території їм удалося завоювати? Поясніть, чому арабські завоювання були здійснені відносно швидко і з невеликими силами.
4. За якого халіфа були здійснені найбільші завоювання арабів?
5. Які битви поклали край просуванню арабів у Європу?
6. Що зумовило розпад і занепад Арабського халіфату? Коли припинив своє існування Арабський халіфат?
7. Завдяки чому арабська культура досягла здобутків? Які її витоки?
8. Чим суспільний лад халіфату відрізнявся від ладу Франкського королівства за часів Хлодвіга?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію

Мета. Визначити вплив перших середньовічних імперій на європейську історію.

Хід роботи

1. Розгляньте карту і визначте.

А) Які регіони світу охопили своїм впливом три найбільші держави Раннього Середньовіччя (Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат)?

Б) Які регіони були перетином їхніх інтересів (впливу)?

В) Яка з імперій проіснувала найдовше?

2. Дайте відповіді на запитання.

А) Чи можна вважати конфлікт між імперіями релігійним? Свою думку обґрунтуйте.

Б) Які архітектурні пам'ятки можна вважати символом: Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Арабського халіфату?

3. Обговоріть у групах.

Як вплинули три великі держави раннього Середньовіччя на подальший розвиток...?

А) релігії Б) державотворення В) соціальних відносин

4. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення за темою

Запитання та завдання на узагальнення за темою «Народження середньовічного світу. Особливості його розвитку»

1. Чому лімес не став серйозною перешкодою для проникнення варварів у межі Римської імперії?
2. Чому палацовий переворот 476 р. вважається кінцем Західної Римської імперії?
3. Поясніть, чому в Італії остготи і римляни не об'єдналися в один народ, а франки і ґалло-римське населення досить швидко об'єдналися між собою.
4. Хлодвіг тривалий час відмовлявся прийняти християнство, незважаючи на всі вмовляння дружини-християнки. Як ви вважаєте, які аргументи «за» й «проти» щодо прийняття християнства були в Хлодвіга?
5. Складіть хронологічну таблицю основних подій з історії Франкського королівства та імперії Карла Великого.
6. Поясніть значення понять і термінів: «Велике переселення народів», «міграція», «варварські королівства», «халіфат, «арабський світ», «іслам», «Коран», «василевс», «імперія, «арабески», «іконоборство».
7. Складіть історичний портрет одного з визначних історичних діячів: Хлодвіга, Карла Великого, Мухаммеда, Юстиніана I, Василія II Болгаробійця.
8. Чи був Верденський поділ імперії Карла Великого закономірним явищем?
9. Завдяки чому франки та візантійці зупинили арабські завоювання?
10. Незабаром після смерті Юстиніана I Візантія втратила більшість із того, що було ним завойовано. Поміркуйте, що завадило візантійцям відновити Римську імперію в колишніх її межах?
11. Розшифруйте образний вислів сучасного англійського історика Н. Дейвіса: «Візантійська імперія, відновлена після вигнання латинських імператорів, скидалася на тінь власної тіні».
12. На прикладі життя Мухаммеда поясніть суть вислову «немає пророка у своїй вітчизні».
13. Чим можна пояснити швидке поширення ісламу серед арабів та підкорених ними народів?
14. Порівняйте арабські завоювання з навалою варварів на Римську імперію. Чого в них більше: подібного чи відмінного?
15. Чи правильно називати мусульманську культуру арабською? Свою думку обґрунтуйте.

16. Чому каліграфія стала одним із головних мистецтв мусульман?

17. Чому долі Західної Європи й Візантії були протилежно різними: перша тільки набирала сили, друга — хилилася до занепаду?

18. Виконайте завдання за історичною картою:

- Покажіть варварські королівства, що утворилися на теренах Західної Римської імперії; території, що захопили франки після їх переселення за межі Рейну.
- Визначте, на території яких сучасних країн розташовувалася імперія Карла Великого.
- Укажіть межі поділу імперії Карла Великого.
- Окресліть межі арабських завоювань.
- Обведіть кордони Візантійської імперії у час її найбільшого розширення.
- Які народи претендували на спадщину Візантії?

Завдання для тематичного оцінювання

1. У якому місті в 843 р. був підписаний договір про розподіл Франкської держави між онуками Карла Великого?

☐ **А** Аахен ☐ **Б** Париж ☐ **В** Верден ☐ **Г** Равенна

2. Які племена створили наймогутнішу варварську державу у Західній Європі, що згодом трансформувалася на імперію?

☐ **А** остготи ☐ **Б** вандали ☐ **В** бургунди ☐ **Г** франки

3. Яка подія дала поштовх Великому переселенню народів у IV–VI ст.?

☐ **А** навала кочових орд гунів
☐ **Б** поділ Римської імперії на Західну і Східну
☐ **В** утвердження християнства в Римській імперії
☐ **Г** захоплення готами Риму

4. Який король навернув франків до християнства?

☐ **А** Хільперик ☐ **Б** Хлодвіг
☐ **В** Піпін Короткий ☐ **Г** Карл Великий

5. На фото зображено кінну статую засновника... .

☐ **А** Арабського халіфату
☐ **Б** Франкської імперії
☐ **В** Священної Римської імперії
☐ **Г** Візантійської імперії

6. Який народ чинив найдовший опір Карлу Великому під час його завойовницьких походів?

☐ **А** сакси ☐ **Б** авари ☐ **В** готи ☐ **Г** лангобарди

7. У період правління якого імператора Візантія досягла максимального територіального розширення?

☐ **А** Юстиніана I ☐ **Б** Контантина Багрянородного
☐ **В** Олексія I Комніна ☐ **Г** Константина XI

8. Біля якого міста турки-сельджуки у 1071 р. розбили візантійські війська, що дозволило їм утворити свою державу — Іконійський султанат?

☐ **А** Анкара
☐ **Б** Манцикерт
☐ **В** Антіохія
☐ **Г** Едеса

9. Зображений храм був окрасою столиці...

☐ **А** Візантійської імперії
☐ **Б** Арабського халіфату
☐ **В** Франкської імперії
☐ **Г** Священної Римської імперії

10. Від якого року мусульмани ведуть своє літочислення?

☐ **А** 622 р.
☐ **Б** 632 р.
☐ **В** 661 р.
☐ **Г** 732 р.

11. На якій карті зображено Східну Римську імперію?

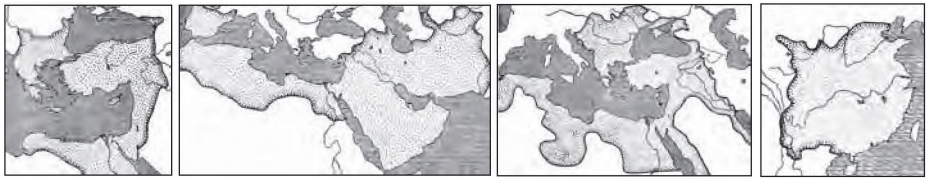

☐ **А** ☐ **Б** ☐ **В** ☐ **Г**

12. Одним із наслідків арабських завоювань стало поширення... .

☐ **А** християнства
☐ **Б** ісламу
☐ **В** буддизму
☐ **Г** поганства

Розділ II

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 6. Людина в Середньовіччі

Олень (середньовічна гравюра)

У середні віки клімат у Європі часто змінювався: то холоднішало, то теплішало. Похолодання і більш посушливий клімат у IV ст. стали причиною Великого переселення народів. Згодом спостерігалося значне потепління. Вважається, що в XI ст. клімат континенту нагадував сучасний.

У XIII–XIV ст. відбулося різке похолодання, яке тривало аж до XVII ст.

1. Вплив природних умов і клімату на населення

Людина в добу Середньовіччя надзвичайно залежала від природи, адже саме природа давала людині продукти харчування, воду, матеріал для виготовлення знарядь праці.

Саме від сприятливої погоди залежав щедрий урожай. Дощі з градом, посухи чи повені, буревії чи заморозки були провісниками голоду. Тому людина відчувала свою слабкість перед природою. Клімат надзвичайно сильно впливав на спосіб життя середньовічної людини. Все, що вона споживала в їжу, одягалася, з чого будувала своє житло, залежало від погодно-кліматичних умов. Це, своєю чергою, мало вплив на розвиток культури і характеру того чи іншого народу. Наприклад, північні народи, котрі проживають у холодному поясі, більш стримані та працьовиті, а люди на півдні більш темпераментні.

Важливу суспільну роль відігравав тоді ландшафт. Так, рівнинні землі сприяли появі сіл, а порізаний рельєф змушував до хуторського розселення, дроблення ріллі.

Людина Середньовіччя надзвичайно сильно залежала від навколишнього середовища, але все ж таки вже добре вміла пристосовувати його до своїх потреб.

Поселення будувалися біля рік, тобто біля джерела води, городища і міста — на пагорбах для захисту від ворожих вторгнень.

2. Значення лісу для середньовічної людини

У ранньому Середньовіччі (V–X ст.), коли клімат порівняно з античними часами став більш вологим і теплим, більша частина Європи була вкрита лісами. Ліс у ті часи — основне джерело життя і доходів. Там пасли худобу, відгодовували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантова-

ний запас м'ясної їжі. У лісі заготовлялися дрова для опалення й виготовлялося деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс давав і будівельні матеріали.

У лісі збирали всілякі смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої неможливо було б вичиняти шкури тварин. Попіл спалених кущів підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині лікарські засоби тих часів.

Полювання (мініатюра XV ст.)

Ліс був також місцем полювання. Загалом ліс давав можливість простій людині вижити навіть у голодні роки, які траплялися досить часто.

Ще в XII – першій половині XIII ст. до 2/3 площі Західної Європи вкривали ліси. Існували десятки великих лісових масивів, кожен з яких займав сотні тисяч гектарів. Впродовж усього середньовіччя європейці володіли великими запасами некультивованих земель, незаселених територій.

Мовою документа

Капітулярій Віліса (початок IX ст.)

Хай гарно слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчистки, хай наші економи це зроблять, і хай вони дивляться за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструби і шуліки для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, щоб дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

- Які настанови дає сеньйор своїм управителям?
- Як сеньйор ставився до лісу?
- Чим можна пояснити таке його ставлення?

У той же час ліс становив вигадану чи справжню небезпеку. Він був горизонтом для середньовічної людини, кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Не дивно, що в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Серед цього лісового моря були розкидані невеликі поселення, до яких прилягали клаптики землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

▶ Що ліс давав середньовічній людині?

Хворі на чуму

3. Населення. Міграції. Лиха середньовічної людини

Європу за середніх віків населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

Епідемія — хвороба, яка за короткий проміжок часу охоплює великі маси людей або поширюється на великі території.

Найбільшими лихами середніх віків були **голод, хвороби (епідемії) та війни**. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки призводив до низьких урожаїв. Становище залежних селян — більшості виробників сільськогосподарської продукції — не спонукало їх до збільшення врожаїв. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, брак елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину вкрай уразливою до різних захворювань —

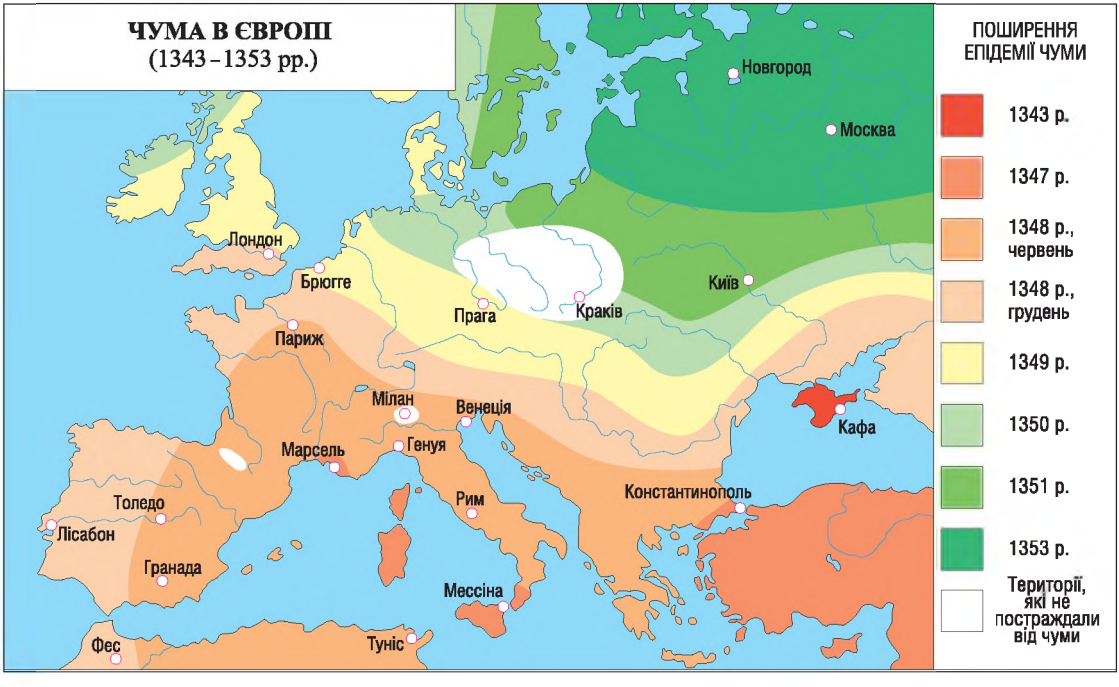

туберкульозу, прокази, холери, дизентерії, тифу. Але найстрашнішою недугою вважалася чума. Найбільша її епідемія вразила Європу в 1343–1353 рр.

Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Вважалося, що паломництво і дотик до їхніх мощей виліковує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Бойові дії зменшували або повністю знищували мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі лиха середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила 22–32 роки.

Лісове середовище, у якому жила людина Середньовіччя, зумовлювало її обмежений кругозір. Але це не є свідченням того, що люди в Середні віки були домувальниками, прив'язаними до своєї ділянки землі. Середньовічне суспільство весь час перебувало в русі. Відбувався постійний процес **міграції**. Що штовхало цих людей у довгий і небезпечний шлях? Причин було багато.

Міграція — процес переселення, переміщення населення, зумовлений природніми лихами, пошуками роботи або кращих умов існування.

Середньовічне суспільство було досить бідним. Як правило, усе майно звичайної людини можна було вмістити в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти світ за очі. До того ж, уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній. Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові були йти в будь-який похід й оселятися там, де його отримали. У далеку дорогу людей штовхало християнство — вони йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж люди тікали від епідемій хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. європейці стають домувальниками.

▶ Які лиха загрожували середньовічній людині?

4. Внутрішня колонізація

Наприкінці XI ст. населення середньовічної Європи почало відчувати, що йому тісно на своєму континенті. Шляхами блукали рицарі, розмірковуючи, де знайти собі володіння, у якій війні взяти участь і завоювати землі. Селянам також почало бракувати землі, щоб прогодуватися й віддати належну частину своєму феодалові. Усе це змушувало європейців розпочати освоєння нових земель — **колонізацію**. Часом активної європейської колонізації став весь період XI–XIII століття. Відбувалась як **зовнішня** (про яку буде розказано згодом) так і **внутрішня колонізація**.

Зовнішня колонізація була спрямована на захоплення нових земель силою зброї за межами поширення західнохристиянської цивілізації (Хрестові походи в Палестину, Прибалтику, Реконкіста на Піренейському півострові).

Внутрішня колонізація — освоєння селянами вільних земель у Європі.

На той час вільних територій у Європі не бракувало. Потрібно було лише багато працювати для того, щоб вони дали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування; можливо, навіть виникнуть нові села, жителі яких сплачуватимуть їм податки, і вони ще більше збагатіють. Тому феодали заохочували селян до обробітку цілинних (вільних, незайманих) земель, звільняючи їх на певний час від сплати податків.

У більшості районів Європи почали використовувати **трипілля**. Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя — відпочивала, тобто була під паром. Наступного року перше поле залишали під пар, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того, здійснювали сівозміну. На одному й тому ж полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру. Почали використовувати органічні добрива. Ці зміни в техніці й технології дали можливість дещо збільшити врожайність.

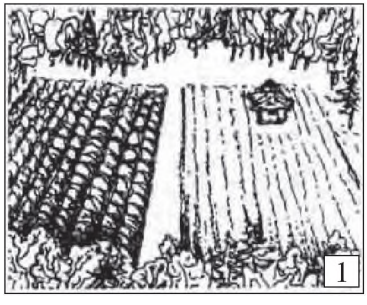
1

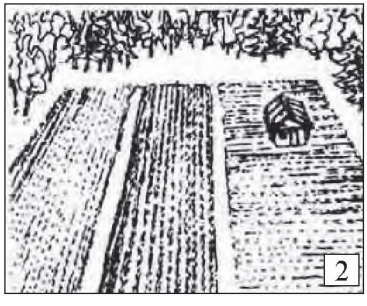
2

Двопільна (1) і трипільна (2) системи землеробства. Важкий колісний плуг (3)

- У чому перевага трипільної системи землеробства?
- Як використання важкого колісного плуга сприяло внутрішній колонізації?

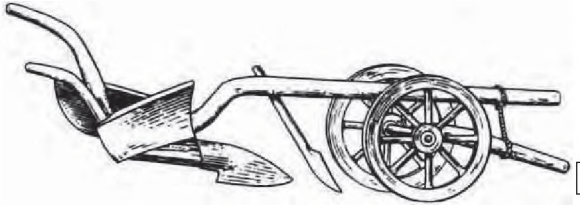
3

Внутрішня колонізація мала значні позитивні наслідки. Так, населення Європи подвоїлося. Вдалося позбутися постійної примари голоду. Змінився раціон харчування: зернові та городні культури поступово витіснили дари лісів. За кілька століть наполегливої людської праці замість «Європи лісів» поступово виникла «Європа полів».

Але цей процес не міг бути безкінечним. На початку XIV ст. розвиток Європи вповільнився, а з 1316 р., коли стався великий голод, узагалі припинився. Економіка Європи вступила в смугу глибокої кризи, яку вона змогла подолати лише через сто років.

- ▶ Що таке внутрішня колонізація?
- ▶ Поясніть, чим вона була викликана.

Закріпимо знання

1. Чи справедливо називати тодішню Європу «країною лісів»?
2. Яку роль відігравав ліс у житті людей раннього Середньовіччя?
3. Якою була динаміка зростання населення Європи в середні віки? Чим вона була зумовлена?
4. Чому в ранньому Середньовіччі європейці не бажали залишатися на одному місці?
5. Яка хвороба в середні віки вважалася найстрашнішою?
6. Заповніть таблицю «Внутрішня колонізація у Європі».

Чинники		**Результати**	
Позитивно впливали	Негативно впливали	Позитивні	Негативні

§ 7. Середньовічне європейське суспільство

1. Феодалізм

Наприкінці VII – на початку VIII ст. завершилося об'єднання багатих і знатних людей варварського і римського суспільств. Вони перетворилися на могутній прошарок землевласників, серед яких було і чимало представників верхівки церкви. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася королівська влада варварських королівств.

Найбільш яскраво це проявилося на землях колишньої імперії Карла Великого — Західному Франкському королівстві (майбутній Франції, як її почали називати з X–XI ст.).

Столицею нової держави стало місто Париж, розташоване на річці Сена. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше, до кінця X ст. Однак, вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Із кінця VIII ст. країни Європи стали зазнавати нападів норманів (вікінгів), які на кораблях перетинали море і грабували узбережні країни, наганяючи жах на місцевих жителів. До цього додалися спустошливі набіги арабів й угрів (мадярів), які тут поселилися наприкінці IX ст.

Феодальна драбина (схема)

Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників у разі небезпеки з'являтися зі своїми загонами для відбиття нападу. Водночас дрібні землевласники самі стали шукати порятунку від набігів і переходити під захист сильних покровителів. Таких людей називали **васалами**. За надання захисту вони складали клятву вірності своєму покровителю — **сеньйору** (від латин. senior — старший) і зобов'язувалися служити йому, прибуваючи озброєними в будь-який час.

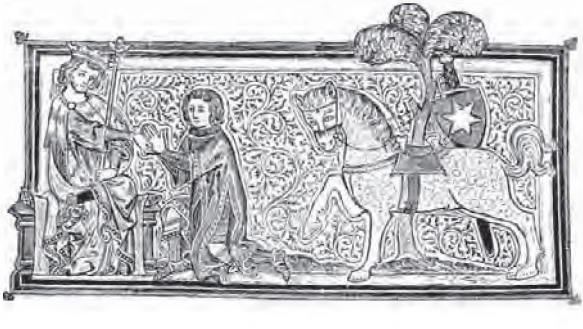

Присяга васала (середньовічна гравюра)

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), великий землевласник міг частину своєї

землі роздати воїнам за службу, які своєю чергою, якщо дозволяв розмір володіння, могли передати його за службу своїм васалам. Таким чином складалися взаємини між сеньйорами і васалами. Ці стосунки нагадували драбину або піраміду. На вершині цієї драбини був король, який уважався васалом Бога. Деякі королі були васалами Папи Римського. Історики називають такий порядок «феодальною драбиною», або «феодальною ієрархією».

Сеньйор — старший землевласник, феодал; господар стосовно своїх васалів.

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Васалітет — система взаємин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

Коли напади норманів почастішали, Карл II Лисий у 847 р. зобов'язав «кожну вільну людину обрати собі сеньйора». Права сеньйора над своїми васалами прирівнювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів. Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**. Слово «феод», від якого походять слова «феодал», «феодалізм», означає «земельне володіння», надане (подароване) господарем — сеньйором своєму васалові (підвладній людині), який за це мав служити господареві. Володіння феодом, подібно до бенефіція, вимагало служби, переважно військової. **Володарів феодів почали називати феодалами**.

Трапеза сеньйора з васалами

Кожен феодал мав велику владу, а останні Каролінги були безсилими: вони не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішніх ворогів. Почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час **феодальної роздробленості**. Король уже був лише «першим серед рівних». Поступово такий лад поширився на всі країни Західної, Центральної і частини Східної Європи.

У середні віки слова «феодал» і «феодальне суспільство» не використовувалися. Їх стали вживати значно пізніше, у XVII–XVIII ст. Спочатку вони мали лайливе значення та позначали відсталий суспільний лад і тих людей, що його захищали. В історичній науці ці слова стали використовуватися ще пізніше, але набули широкого вжитку.

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Феодал — господар феоду.

Феодалізм — соціально-економічний і політичний лад, що утвердився за часів панування феодальних відносин.

Феодальна роздробленість — розпад держави на незалежні князівства.

2. Три стани середньовічного суспільства

Три стани середньовічного суспільства (середньовічна гравюра)

Впродовж X–XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні стани середньовічного суспільства. Кожна з цих соціальних груп мала свої права, обов'язки, погляди, спосіб життя.

Стани суспільства — це великі групи людей, які різняться правами, привілеями, родом заняття і становищем у суспільстві.

Найбільшого поширення набула **теорія про поділ суспільства на три стани: «тих, хто молиться»** (священики і монахи), **«тих, хто воює»** (рицарі) і **«тих, хто працює»** (селяни, ремісники та ін.). Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

На думку середньовічних мудреців, кожен стан мав свої важливі обов'язки і був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духовенство піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували.

Мовою документа

Єпископ Адальберон Ланський про три стани (XI ст.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких… Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян… Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина… Так, дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три… частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так, цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

- Чим єпископ Адальберт пояснював такий поділ суспільства?
- Що було покладено в основу цього поділу?

- Що, на думку єпископа, забезпечувало єдність суспільства?
- Чим така структура суспільства відрізняється від римської чи германської?

Запропонована середньовічними мудрецями система поділу суспільства і взаємин між різними станами не витримала випробування часом. Насправді кожна з трьох верств суспільства поділялася на більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки. Із появою міст та збільшенням їхньої ролі в житті середньовічної Європи система взаємин між соціальними групами ще більше ускладнилася. Великий вплив на поділ суспільства на соціальні верстви стали справляти земельні володіння і гроші. **Усі, хто мав багатства і статус у суспільстві, стали належати до аристократії.** Так з'являється сільська і міська аристократія. Кожен, хто вважав себе аристократом, прагнув ще й довести давність свого роду, його могутність.

Аристократія — назва привілейованої частини суспільства, яка має багатства і статус.

Основні стани середньовічного суспільства

Перший стан	Другий стан	Третій стан
«Ті, що моляться» Глави церков — Папа Римський, патріарх Архієпископ, єпископ, вікарії, митрополит, абат, ігумен, кардинал «Біле духовенство» (приходські священики) «Чорне духовенство» (ченці)	«Ті, що воюють» Глави держав (імператор, король, великий князь) Знать, земельна аристократія (герцоги, графи, віконти, барони) Дворяни (рицарі)	Нотари — чиновники і юристи Купці (господарі лавок, мандруючі торговці, власники торговельних суден) Ремісники Селяни (залежні (серви), особисто вільні (віллани)

3. Духовенство

На першому місці серед трьох станів суспільства стояли монахи і священики. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уяві людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. І все ж, не рахуючись із витратами, силою і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духовенству **десятину** — де-

сяту частину врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Навіть більше, суспільство віддавало церкві найбільш здібних й освічених синів, які присвячували своє життя служінню Богу. Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з різних станів суспільства. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина письменників, художників, музикантів, належали до духовенства.

Десятина — частка прибутку, врожаю, яку віддавали люди церкві.

Відлучення — позбавлення права людини на захист церквою.

Інтердикт — позбавлення права громади міста, села або цілої країни на захист церквою.

Для боротьби проти своїх ворогів церква використовувала **відлучення та інтердикт**. Для середньовічної людини відлучення від церкви було страшною карою. Фактично це означало втрату всіх прав члена суспільства. Людина не мала можливості брати участь у християнських обрядах, обіймати будь-які посади, ніхто не мав права їй допомагати, її могли навіть убити. Якщо церква вважала, що в непослухові винні не тільки окремі люди, вона могла відлучити цілі села, міста або навіть країни. Таке відлучення називалося **інтердиктом.**

Меса (богослужіння в католицькому храмі)

У містах і країнах, відлучених від церкви, закривалися храми, заборонялося здійснювати християнські обряди — хрещення, вінчання, похорон тощо. До таких країн церква згодом почала організовувати збройні експедиції — хрестові походи.

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Спираючись на це, римські папи в X–XIII ст. повели боротьбу за об'єднання всього християнського світу під своїм верховенством. Поступово церква стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духовенство вже не обмежувалося у своїй діяльності лише церковною службою та молитвами. Вони здійснювали правосуддя, брали участь в управлінні державою, виконували феодальні функції, навчали в школах та університетах, фінансували королівські

заходи тощо. Для багатьох представників духовенства молитва стала лише другорядним заняттям.

4. Феодали. Замки

Усіх великих землевласників, які жили завдяки праці залежних селян, називали феодалами. Вони становили 2–5% населення, посідаючи панівне становище в суспільстві. Між феодалами склалася, як ви вже знаєте, своєрідна система взаємин, що одержала назву **васалітет**. Між сеньйором і васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, своєю чергою, обіцяв васалові підтримку і захист. Цей договір укладався при свідках і вважався непорушним.

Якщо васал порушував договір, він повинен був зламати над своєю головою гілку і розкидати її шматки навколо. Васали потребували як феодів, так і сильних знатних захисників, а могутність сеньйора залежала від кількості відданих і боєздатних васалів. Багатство — землі та гроші — самі собою ще нічого не вирішували. У феодальному суспільстві вони потрібні були для роздачі васалам.

Як уже зазначалося, система васалітету (залежності) була схожа на драбину чи піраміду, вершиною якої був король. Прямими васалами короля найчастіше були герцоги, васалами герцогів — маркізи, васалами маркізів — графи, далі барони і рицарі. У походах рицарів зазвичай супроводжували зброєносці-юнаки з рицарських сімей, які ще не здобули цього звання. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «Васал мого васала — не мій васал». Тобто король не повинен був втручатися в стосунки між герцогами і маркізами та іншими.

Але така чітка система ускладнювалася, якщо, наприклад, якийсь граф отримував додатковий феод від самого короля чи від іншого графа. Справа так заплутувалася, що взагалі було важко зрозуміти, хто чий васал. Такі плутанини призводили до численних сутичок між васалами, сеньйорами і васалами. Перемога була на боці сильнішого. Міжусобиці найбільш негативно позначалися на селянах, які ставали об'єктами пограбувань і насилля.

У IX–XI ст. напади арабів, угрів, норманів призвели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — **замків**. Замок був одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

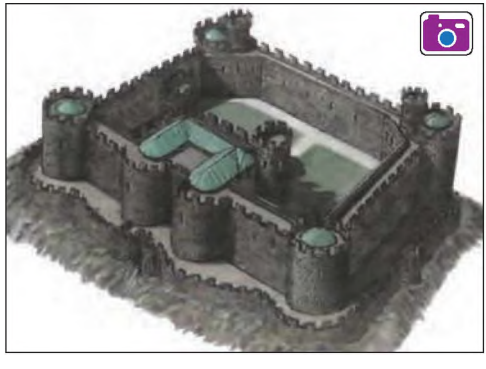

Феодальний замок

Замок — система укріплень, яка домінує над певною територією, житло феодала.

Донжон — багатоповерхова вежа, основна замкова споруда.

Рицар — важкоозброєний кінний воїн, найвищий ступінь феодальної драбини.

Рицарський турнір — змагання рицарів для вдосконалення і демонстрації своїх бойових можливостей.

Замки будувалися зазвичай на пагорбі, який височів над місцевістю. Оточений ровом із водою, із високими стінами і вежами в декілька рядів, замок був досить надійним сховищем.

Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — **донжон**. Вона була призначена як для повсякденного життя феодала, так і для оборони. Її підвали пристосовували для зберігання припасів. Також там часто викопували криницю або влаштовували в'язниці. Верхні поверхи були залами, де мешкав феодал зі своєю родиною та слугами. Важливим елементом вежі був потаємний хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Сама вежа могла оборонятися самостійно навіть тоді, коли інші укріплення замку захоплював ворог.

Разом із замками у Європі з'явилися і важко озброєні професійні воїни — **рицарі**. Вони були головними дійовими особами всіх війн епохи Середньовіччя. Рицар був не просто вершником, а самостійною бойовою одиницею. Він був одягнений попервах у кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її заступили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зображено *герб* — розпізнавальний знак його роду і *девіз* — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кінь вершника теж споряджався обладунками. Отже, рицар на коні ставав своєрідною рухомою фортецею.

Рицарський турнір

Рицарі не ставили собі за мету вбити в бою противника. Вони лише намагалися вибити його із сідла, роззброїти і взяти в полон. За знатного бранця можна було отримати значний викуп. Переможець покривав себе славою, а це було найважливішим. Через те у війнах X–XIII ст. армії були нечисленними, а втрати серед рицарів — незначними.

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час **рицарських турнірів** — військових змагань у силі та вправності. Їх влаштовували королі або знатні феодали. На турніри з'їжджалися як ті, хто бажав узяти в них участь, так і ті, хто хотів побачити видовище.

Щоб стати рицарем, потрібно було пройти спеціальну процедуру посвячення. Старший син, який успадковував батьківський феод, що не підлягав поділу, у молоді роки був зброєносцем, навчаючись верхової їзди і техніки володіння зброєю. Досягнувши 18 років, він один або разом з іншими майбутніми рицарями проводив ніч у молитвах. Наступного дня сеньйор при багатьох свідках вручав юнакові меч і шпори. Посвячений у рицарі давав клятву вірності, зобов'язувався захищати вдів, сиріт і тих, хто служить Богові. У різних країнах обряд мав свої особливості; спершу він був простим, згодом ускладнювався. Наприкінці XI ст. до цього обряду долучилася й церква.

Мовою документа

Релігійний обряд посвячення в рицарі (XI ст.)

Спершу єпископ благословляє прапор (рицаря). Молитва: Боже вічний і всемогутній… Освяти небесним благословенням цей прапор, готовий до бою, щоб він був сильним у боротьбі проти невірних та бунтівних народів, і щоб за твого заступництва він навіював жах на ворогів люду християнського…

З'єднані рицарем спис і прапор єпископ освячує святою водою. Далі він благословляє меч: «Дозволь благословити цей меч на поясі раба твого, щоб він міг охороняти і захищати церкву, удів, сиріт і всіх тих, хто служить Богові, проти жорстокості ворога, і щоб він навіював жах на всіх тих, хто виступив проти нього…

- Хто оголошувався головним ворогом рицаря і церкви?
- Із якою метою церква проводила обряд посвячення в рицарі?
- Спираючись на документ і малюнок, складіть розповідь про обряд посвячення у рицарі.

5. Селяни і сеньйорія. Господарство селянина

Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Селяни перебували поза «феодальною драбиною», вони були не васалами, а підданими.

Життя в середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянинові доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. В обмін сеньйор присвоював право на землю селянина і примушував його відбувати повинності: відробляти

Праця селян

панщину чи сплачувати **оброк**. Селяни обробляли панські поля, будували і лагодили його будинок, комори і мости, чистили ставки, ловили рибу тощо.

Панщина — всі дармові роботи селян у господарстві сеньйора.

Оброк — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селянин був зобов'язаний сплачувати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі.

Крім того, сеньйор судив селянина своїм судом. Селянин не мав права переселятися до іншої місцевості без дозволу тощо. Але на середньовічному Заході він усе ж таки не був безправним. Якщо селянин справно виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури.

Усі ці обмеження свободи упродовж тривалого часу не сприймалися селянами як надто обтяжливі. Розміри повинностей, оброку, що не змінювалися століттями і були записаними, сприймалися людьми як звичай. Будь-які відхилення від звичаю призводили до прояву невдоволення або до виступів селян.

Кріпак (або серв) — особисто залежний від землевласника і юридично прикріплений до певної земельної ділянки селянин.

Віллан — особисто вільний селянин, який користувався земельною ділянкою.

Але не всі селяни були однаковими за своїми правами. Вони поділялися на особисто залежних селян (кріпаків) і особисто вільних. Особисто залежних селян у середні віки називали **сервами** (у Стародавньому світі слово серв означало раб). Головною повинністю сервів була панщина, яка складала 3–4 дні на тиждень. Крім того, вони мали сплачувати й оброк. Власністю сеньйора вважалася не тільки земля, а й майно серва. Якщо серв хотів щось продати, він мав отримати дозвіл від сеньйора, заплативши певний податок. Якщо помирав серв-батько, то син був зобов'язаний віддати сеньйору кращу корову або коня, інакше сеньйор мав право забрати в серва землю. Одружуватися серв теж міг лише з дозволу сеньйора. Кожного року серв мав відносити в замок сеньйора півня як символ того, що він повністю підкорюється владі сеньйора.

Дещо більше прав мали особисто вільні селяни — **віллани** (від латин. *villa* — вілла, маєток). Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин навіть міг продати свій земельний наділ, але новий господар мав сплачувати сеньйору оброк.

Усі права, сеньйора стосовно селян складають загальне поняття **сеньйорія.** Сеньйорія — це і земля, яку селяни отримували у володіння від сеньйора, і самі залежні селяни, це влада сеньйора над ними, і повинності селянина на користь сеньйора. Сеньйорія є важливою ознакою середньовічного європейського суспільства.

Мовою документа

Із «Поеми про версонських вілланів» Естуле Гоза (XII ст.)

Перша праця в році — до Іванового дня (24 липня). Віллани повинні косити луки, згрібати і збирати сіно в копиш і складати їх у стіг…, а потім везти на барський двір, коли скажуть…

Але настає серпень, і з ним нова робота… Вони пов'язані панщиною, і про неї не слід забувати. Віллани повинні жати хліб, збирати і зв'язувати його в снопи, складати скиртами посеред поля і відвозити негайно до амбару. Цю службу вони несуть із дитинства, як несли її предки. Так працюють вони на сеньйора…

Потім вони знову повинні відробити панщину. Коли вони розорали землю, то йдуть за зерном до амбару, сіють і боронують…

До Різдва потрібно здати курей…

На Пасху знову панщина…

Після цього потрібно їхати в кузню підкувати коней…

Потім на них лежить пічний бан, і це найгірше. Коли дружина вілана туди відправляється і справно платить свій оброк, приносить своє тісто, то пекарша, гордовита і зверхня, бурчить, а пекар невдоволений і сваритьсся, він клянеться господніми зубами, що піч буде пропалена погано і що їм не доведеться їсти доброго хліба — він буде непропеченим.

- Про що розповідається в цьому уривку?
- Про які повинності селян згадується в документі?
- Що таке пічний бан?

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Тільки за деякими товарами, зокрема, за сіллю чи залізом, доводилося вирушати до місць, де вони вироблялися, і там обмінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю. Проте з часом усе змінювалося. У XV ст. відбувалося руйнування натурального і становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вирощено, переважно, йшло на продаж.

Селянське весілля

У середні віки селян, що жили поодинці, було дуже мало. Якщо втрачали чоловіка чи жінку, то намагалися взяти новий шлюб. Зазвичай, наречену або нареченого обирали за розрахунком. Цінувалася не врода, а працездатність, здоров'я і посаг. Шлюб, як правило, улаштовували батьки, заздалегідь домовляючись про кандидатуру нареченої. Наречений дарував батькам нареченої подарунок. Своєю чергою, за наречену давали посаг. Були поширені ранні шлюби: дівчата з 12–13 років, юнаки з 14–15 років. Подружньої рівності не існувало. Чоловік вважався главою сім'ї. Дітей народжувалося багато, проте до десяти років доживала лише кожна друга дитина. Виховання дітей, яких було багато, полягало в залученні їх до посильної праці ще з раннього дитинства. У житті, наповненому щоденною працею, батьки рідко проявляли до дітей теплі почуття. Освіту своїм дітям селяни, як правило, дати не могли, оскільки шкіл на той час не було. Лише деяким дітям удавалося навчатися в місцевого священика.

6. Селянська громада

Жити поодинці в ті часи було складно, тому селяни в середньовічній Європі жили громадами. Так легше було вести господарство, обстоювати свої інтереси перед сеньйором, зберігати побутові й культурні традиції.

Громада вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени громади мали однакові умови для ведення господарства, ниву розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту, і кожному виділялися смужки землі на різних ділянках. Із цих смужок і складався наділ селянина. Періодично відбувався перерозподіл ділянок. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера були в спільному користуванні всіх членів громади.

Громада допомагала бідним, удовам, сиротам, захищала тих, кого образили чужинці. Громада часто обирала свого старосту, будувала церкви, утримувала священиків, доглядала за дорогами, мостами, порядком на своїх землях. Сільські свята також улаштовувалися в більшості випадків за рахунок громади. У весіллях, похоронах брали участь усі члени громади.

Найстрашнішим покаранням було вигнання з громади. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. Селянин не уявляв свого життя поза громадою. У громаду об'єднувалися мешканці одного або декількох сіл. Попервах села були зовсім невеличкими і складалися з 10–15 дворів. Кожне село мало своїх ремісників, насамперед ковалів і мірошників. Були свої спеціалісти з гончарства, ткацтва тощо.

7. Світ селянина

Селянин рідко виїжджав за межі свого села. Тому його уявлення про світ часто поширювалися лише на відстань кількох днів переходу від рідної околиці.

Новини в селі обмежувалися місцевими подіями. Подекуди проїжджі купці, паломники, бродяги розповідали про чудеса, які начебто бачили в інших краях. З усього села грамотою володіли, крім священика, декілька людей. Особливої потреби в ній не відчувалося, до того ж Біблія була написана латиною, яку не розуміли.

Усе життя селянина залежало від урожаю, приплоду худоби, а тому все оберталося навколо цього, навіть християнські свята. Нерозуміння багатьох природних явищ посилювало віру селянина у всіляких духів, добрих і злих. Для нормалізації звичного життя селяни вдавалися до магії — особливого порядку дій із метою домогтися бажаного. Вони сподівалися, що магія вбереже їх від посухи, неврожаю, хвороби тощо.

Важка праця породжувала мрії селян про країну, де можна не працювати і водночас насолоджуватися всім, чого забажаєш. Цю країну, де течуть молочні річки в кисільних берегах, в Італії називали Кукканья, в Англії — Кокейн, Франції — Кокань, Німеччині — Шлараффія. Улюбленими героями селянських розповідей, казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

Чавлення винограду

Сільськогосподарські роботи

Жнива

Селяни намагалися впливати не лише на погоду: заздрість могла викликати бажання всіляко нашкодити щасливцю, любов — приворожити неприступне серце. У кожному селі були свої відьми і чаклуни. Таких людей боялися і водночас поважали, зверталися по допомогу.

Не менше за злих відьом у Західній Європі боялися вовкулаків (у германських народів їх називали «вервольфами» — людинововками). Для захисту від усілякої нечисті селяни теж користувалися чаклунствами й усілякими оберегами. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі ще й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок. У середньовічній Європі не було такої людини, яка б не мріяла мати оберіг, що захищав би її від різних негараздів.

Усіляка нечисть часто згадується в казках — одному з найпоширеніших видів народної творчості (фольклорі). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, розповіді, приказки тощо. У розповідях про звірів простежуються риси людської поведінки.

Закріпимо знання

1. Що таке феодалізм? Чому суспільний лад середніх віків називають феодальним?
2. На які стани поділялося середньовічне суспільство?
3. Які стани суспільства були панівними?
4. Що таке замок? Складіть опис замку. Назвіть його основні елементи.
5. Хто такі рицарі? Яким було озброєння рицаря? Як він поводився в бою?
6. Яким було господарство селянина?
7. Що таке повинності? Які повинності виконували селяни?
8. Що таке селянська громада?
9. Як і коли укладався шлюб? Якою була селянська сім'я?
10. Яким уявлявся світ селянинові?
11. Як, на думку середньовічних мислителів, були розподілені обов'язки між різними станами суспільства?
12. Чи відповідав тогочасним реаліям поділ середньовічного суспільства на три стани?
13. Чому середньовічні мислителі ставили духовенство на перше місце в суспільстві? Яку роль у житті суспільства відігравала церква?
14. Назвіть причини виникнення замків. Яку роль вони відігравали в житті середньовічного суспільства?
15. Чому селяни жили громадами? Яку роль вона відігравала в житті селянина?
16. Що впливало на формування уявлень селянина про навколишній світ?
17. Поясніть терміни: «васал», «васалітет», «феодальна ієрархія», «феодальна драбина».

18. Складіть схему середньовічного суспільства.
19. Визначте риси натурального господарства.
20. Підготуйте письмову розповідь за темою «Життя селянина в середні віки».
21. Чи можна назвати соціальний устрій у середні віки справедливим? Свою думку обґрунтуйте.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ
Рицарські традиції. Замки. Життя селян

Мета. Визначати основні риси життя феодалів і селян.

Хід роботи

1. **Ознайомитися із запропонованим матеріалом §7.**
2. **Розгляньте малюнок і складіть розповідь про рицарський турнір.**
3. **Скласти розповідь про життя у замку, використовуючи малюнок. (для складання розповіді можна використовувати фрагмент роману В. Скотта «Айвенго» (ст. 81-82).**

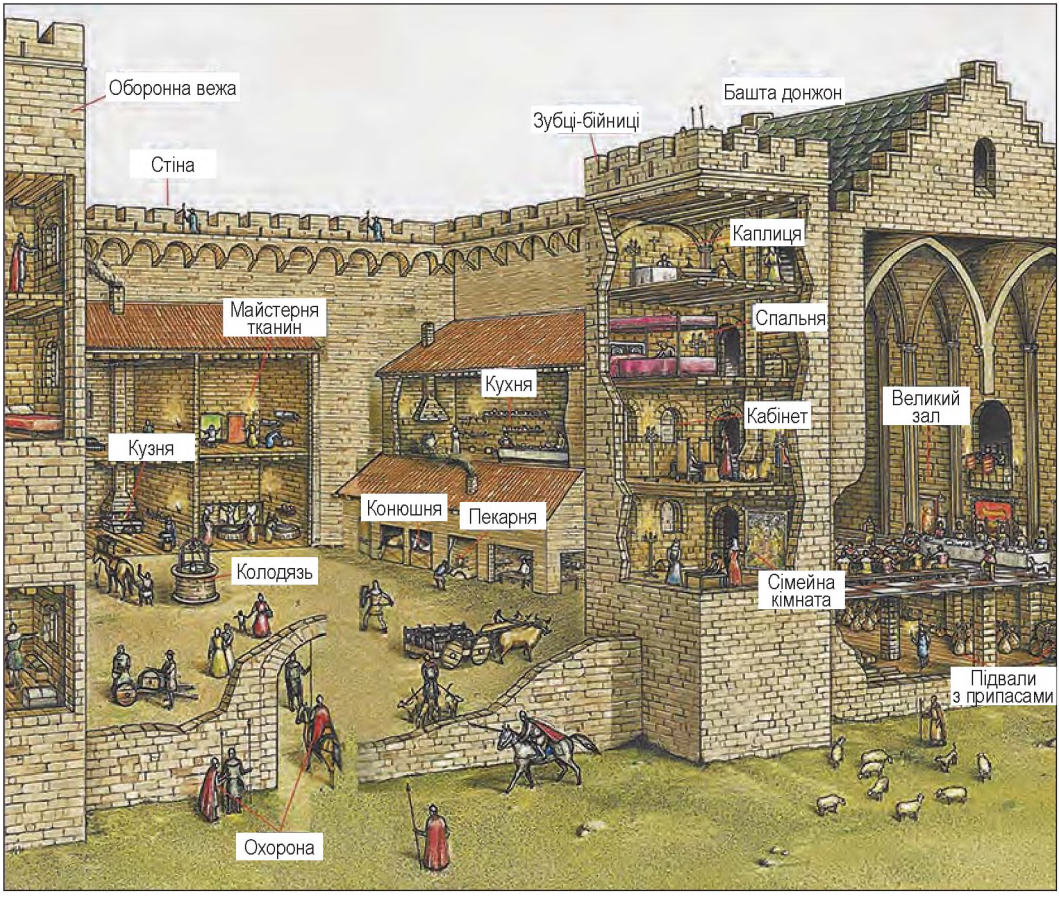

4. Проаналізуйте цикли селянського життя у середні віки, давши відповіді на питання.

1) Визначте заняття, зображені на середньовічних малюнках.
2) Які знаряддя праці використовували селяни?
3) Згрупуйте ці заняття за сезонами.
4) Яке із зображень не відображає працю селянина?
5) Як природа впливала на життя селянина?

5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 8. Християнська церква в V–XI ст.

1. Середньовічна людина і Бог

Фрагмент з картини Мазаччо «Вигнання з Раю»

Релігія і церква в середні віки відігравала величезну роль. Усе життя людини, її свідомість були пройняті вірою. Уява людини середньовічної Європи про Бога, світ і людину впродовж багатьох віків формувалася на основі християнства. Згідно з християнськими уявленнями, людину створив Бог, наділивши її особливими якостями: душею, розумом, мовою, почуттями, красою, силою. Сама природа, живі істоти були створені Богом заради людини. Але перші люди — Адам і Єва — ослухалися Бога, учинивши гріх — перший, або первородний. За це вони були вигнані з Раю. Людина стала смертною, слабкою, нещасною. Душа будь-якої людини страждає, бо ув'язнена в гріховному тілі.

Хороші якості, почуття, учинки людей називали **чеснотами**, погані — **гріхами**.

Ворогами людини були **сім** її «**смертних гріхів**»: гординя, заздрість, гнів, лінощі, жадібність, марнотратство, ненажерливість. Ці гріхи штовхали людину на брехню та всілякі злочини.

Усі віруючі повинні були приходити до священика на сповідь. Ідеалом середньовічної людини був **аскет**. Так називали людей, які заради любові до Бога відмовлялися від рідних, усіх задоволень і багатств.

Люди вірили, що після смерті душа може потрапити або в **пекло**, або в **рай**. Усі дуже боялися Пекла. У Західній Європі поступово склалося уявлення про **чистилище** — місце, де душа може очиститися від дрібних гріхів і потрапити в Рай.

Середньовічна людина вважала, що час створений Богом, і тому все життя проходило за дзвоном церкви. Сам відлік часу вівся від народження Христа.

▶ Чим зумовлений великий вплив релігії на життя середньовічної людини?

2. Християнська церква в IV–VI ст.

Константин Великий

Відтоді, як 313 р. імператор Константин I Великий дозволив християнам відкрито сповідувати свою віру, і до того моменту, коли припинила своє існування Римська імперія, християнська церква перетворилася на могутню організацію, яку не змогла знищити навіть варварська навала. Авторитет римського єпископа поступово зростав. Це пояснювалося тим, що для тогочасних людей Рим був одним з центрів світу. Римського єпископа ста-

Нікейський собор

Першим римським єпископом вважали одного з найближчих учнів Ісуса Христа — апостола Петра, тому всі папи римські називали себе наступниками цього апостола. Перехрещені золотий і срібний ключі апостола Петра стали першим символом папської влади. Другим символом є тіара — головний убір, який папа одягає під час урочистостей. Основою папської тіари є митра — особлива висока шапка. Символами влади єпископів також є перстень й особливий посох.

ли називати, як і верховного жерця Давнього Риму, **великим понтифіком** або «**батьком церкви**» **(папою)**.

На першому церковному соборі 325 р. в місті Нікеї римського єпископа було визнано єдиним патріархом (головою) церкви на Заході. На Сході християнську церкву очолювали чотири патріархи: константинопольський, александрійський, антіохійський і єрусалимський.

На Нікейському соборі розпочали, а на Константинопольському (381 р.) закінчили складати основні положення (догмати) християнства — **Символ віри**. Серед різних описів життя Ісуса Христа правильними (канонічними) були визнані лише чотири — Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна. Ці Євангелія разом із Діяннями святих апостолів, Посланнями святих апостолів та Об'явленням святого апостола Іоанна Богослова склали Новий Заповіт. Він став продовженням Старого Заповіту — зібрання стародавніх священних текстів, спільних для християн та іудеїв. Старий і Новий Заповіт разом склали християнську Біблію, або Святе Письмо.

Значення і вплив християнської церкви на державні справи та суспільне

Фрагмент з Біблії

Тіара — папська корона

життя Заходу і Сходу були різними. На Заході християнська церква намагалася заступити зруйновані варварами державні структури, а на Сході вона була частиною єдиного механізму державного управління. Різнилося й саме духовенство: західне значно поступалося освіченістю східному.

Бенедиктинці

Християнське духовенство поділялося на дві великі групи: біле і чорне. До білого духовенства, яке мало нести службу серед людей, належали диякони, священики, єпископи і патріархи. Диякони допомагали здійснювати церковні служби священикам. Священики несли християнську віру членам парафії, до якої входило кілька сіл або кварталів міста. Парафіяни сплачували особливий податок на утримання церкви — **десятину**. Кілька церковних парафій об'єднувалися в єпископство, очолюване єпископом. Єпископства об'єднувалися в архієпископства. На Сході архієпископства називали митрополіями, а їхніх голів — митрополитами. На Заході єпископи підпорядковувалися Папі Римському — єпископу Рима.

Святий Антоній

Чорне духовенство (чернецтво) зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, святий Антоній, 21 рік провів самітником у єгипетській пустелі. Під час однієї зі своїх мандрівок пустелею він побачив янгола божого, який працював, потім молився і знову працював. «Роби так, як я, — сказав він Антонію, — і ти врятуєшся». Антоній став робити так, як наказав янгол. До нього приходили люди, які чули про його святість, і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернецьких громад.

Архієпископ

Засновником західного чернецтва вважають святого Бенедикта, який жив у першій половині VI ст. Він, за прикладом східних ченців, склав для західних ченців устав — правила життя, основою якого також були праця і молитва.

Ченці відмовлялися від мирського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими оселями, наприклад, у містах, то вони відокремлювалися від інших людей високими мурами й утворювали свою громаду — монастир. На Заході великі монастирі стали називати абатствами (а їхніх керівників — абатами); на Сході — лаврами. За раннього Середньовіччя монастирі

На Нікейському соборі за наполяганням римського єпископа аріанство було визнано єресю — «помилковими поглядами», відступом від християнського вчення, а тих, хто підтримував єретичні погляди, називали єретиками.

Аріанство виникло як релігійний напрям у християнській церкві в IV–V ст. Воно набуло великого поширення переважно у східних провінціях Римської імперії, а також серед варварів — остготів, вестготів, вандалів, бургундів та ін. Заснував аріанство александрійський священик Арій. Він твердив, що Христос, Син Божий, не існував одвіку, а є лише першою зі створених Богом істот. Це заперечувало одну з найголовніших догм християнства. Також Арій захищав права священиків, виступав за рівність усіх церковнослужителів, проти влади єпископів над ними. У IV ст. аріанство було заборонене імператором Феодосієм.

Ірландські монахи

стали центрами християнської культури й освіти. У IV–VI ст., коли руйнувався і зникав старий світ, християнська церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала підвалини для формування нової європейської цивілізації.

- Коли і де були затверджені догмати (Символ віри) християнської церкви?
- Як було створено Новий Заповіт? Назвіть чотирьох євангелістів.

3. Християнізація Європи

На момент падіння Західної Римської імперії більшість її населення були християнами. Проповідь християнства мала успіх і серед варварських племен. Так, християнство прийняли вестготи, остготи, вандали та інші, але у формі **аріанства**.

Лише франки хрестилися за західноримським зразком. Завдяки підтримці франкських королів саме римська церква зміцніла й остаточно утвердилася на Заході. Карл Великий узаконив збирання на користь церкви десятини.

Християнізація — процес поширення і утвердження християнської віри на певній території.

Велику роль у християнізації Європи також відіграли мандрівні ірландські ченці. Своє призначення ченці вбачали в тому, щоб не лише зберігати, а й поширювати знання. Вони створювали дивовижні за красою рукописні книги релігійного і світського змісту. На невеликих човнах із дорогоцінними книжками вони пливли до далеких берегів Європи, несли Слово Боже до варварів, засновували монастирі.

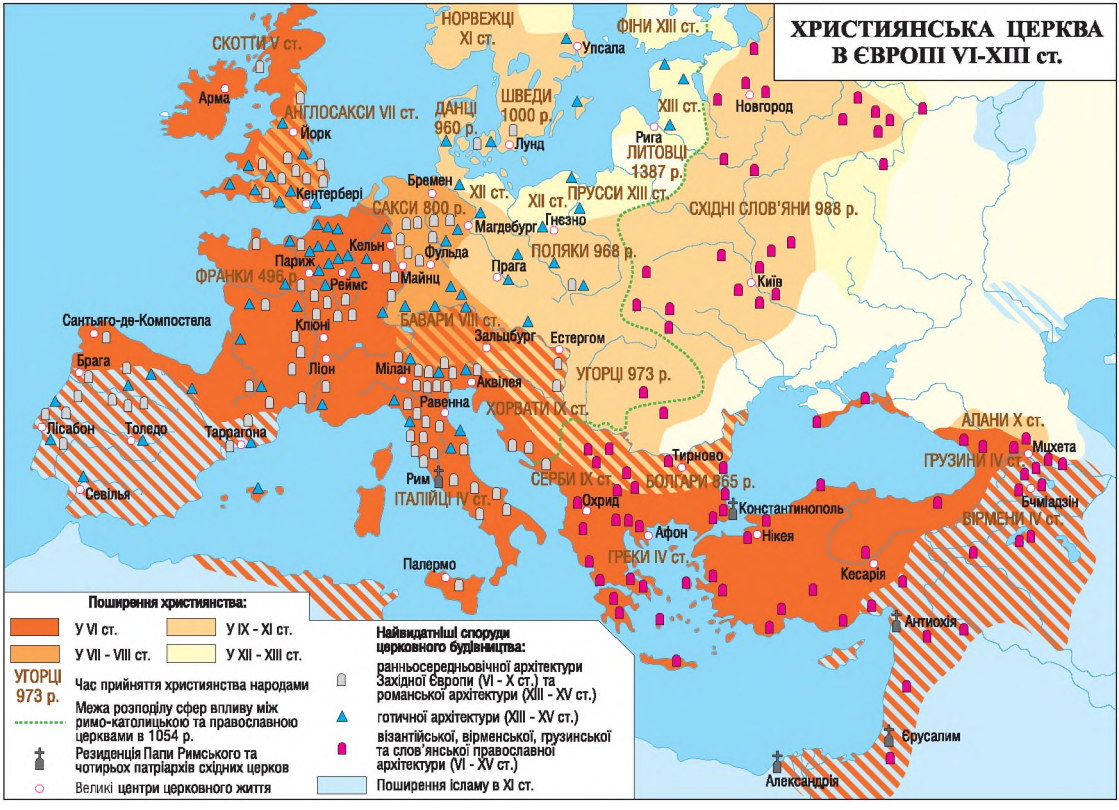

Після завоювання Британії ірландські ченці стали навертати в християнство англосаксів. Саме вони охрестили північну частину країни і прагнули поширити свою діяльність на інші території, але їм бракувало сил, щоб охопити всю Британію. Зрештою Папа Римський узяв на себе всю місіонерську діяльність серед варварських племен.

Із новою силою християнізація Європи почалася у VIII ст. і тривала наступні два століття. До християнізації долучився і Константинополь. Так, завдяки діяльності проповідників Кирила і Мефодія, у IX ст. християнство поширилося серед болгар, сербів у Великоморавській державі, а згодом і на Русі. Своєю чергою, Рим поширив свій вплив на поляків, чехів, угорців, скандинавські народи.

▶ Назвіть основні центри християнізації Європи.

4. Клюнійський рух. Схизма 1054 р.

Церква залежала від світських володарів. Оскільки церковні посади забезпечували чималі прибутки, герцоги і графи надавали їх своїм родичам і друзям. Духовенство, за свідченнями сучасників, набагато більше уваги приділяло примноженню свого багатства, ніж порятунку душ вірян. У середовищі церкви було чимало невдоволених таким станом речей. Найсвідомішими серед них були ченці абатства Клюні, що розташовувалося на сході Франції. Вони здобули пова-

гу своїм аскетизмом і прагненням змінити церковне життя. Клюнійці, зокрема, вимагали звільнити церкву від підпорядкування світській владі, установити сувору дисципліну для всього духовенства — від ченців до Папи Римського.

Абат — настоятель католицького монастиря.

Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, завдання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

Клюнійський рух, як його назвали, поступово поширювався. Деякі з клюнійських монахів ставали єпископами, абатами і почали наводити лад у церковному житті. Нарешті один із них став **Папою Григорієм VII**. Він розгорнув боротьбу за втілення в життя ідей клюнійців. Упродовж 1073–1085 рр. ним були проведені реформи.

Клюнійський собор (гравюра)

Абат

Григорій VII установив новий порядок обрання римських пап **конклавом** — зібранням кардиналів (вищих духовних осіб католицької церкви), що виключало можливість утручання у вибори світських осіб.

Він запровадив **целібат** — заборону одруження для духовних осіб, чим забезпечував недоторканність земельних володінь церкви, які раніше дехто з духовенства намагався залишити в спадок своїм дітям.

Целібат — заборона одруження для духовних осіб.

Григорій VII також скасував **інвеституру** — права імператора чи короля затверджувати духовних осіб на церковні посади та запровадив заборону **симонії** — продажу і купівлі церковних посад.

Прагнучи зміцнити владу папства, Григорій VII зіштовхнувся з протидією світської влади. В історію ввійшло протистояння Григорія VII та німецького імператора Генріха IV. І хоча ця тривала і виснажлива боротьба завершилася смертю папи, але реформи, здійснені Григорієм VII, заклали підвалини могутності папства в наступні століття.

Ще одна важлива подія в житті християнської церкви припала на XI ст. Суперечки між християнством Заходу і Сходу **1054 р.** призвели до роз-

колу (схизми). Папа Римський і константинопольський патріарх прокляли один одного. Відтоді єдина християнська церква розділилася на **римо-католицьку і православну**. Слово «католицька» означає всесвітня, а «православна» — істинна, справжня.

Схизма — розкол у церкві.

- Чому між християнськими церквами на Заході та Сході від самого початку існували відмінності?
- Коли єдина християнська церква розкололася на католицьку і православну?

Закріпимо знання

1. Яку роль відігравала церква в житті середньовічного суспільства?
2. Яким було становище християнської церкви в ранньому Середньовіччі?
3. Які питання вирішувались на перших церковних соборах?
4. Хто очолював християнську церкву на Заході?
5. За що виступали представники клюнійського руху?
6. Чим 1054 р. відзначився в церковному житті Європи?
7. Як відбувалася християнізація Європи?
8. Якими були наслідки клюнійського руху для католицької церкви?
9. Визначте причини розколу єдиної християнської церкви на католицьку і православну церкви.
10. Яка роль ченців у християнізації Європи та зміцненні християнства?

Католицька і православна церкви мали певні відмінності. По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнає вчення про головування папи і його непогрішимість, відкидає використання індульгенцій (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнає існування лише пекла і раю, а католицизм також проголошує існування чистилища. По-друге, в обрядах. Католики здійснюють хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснює лише єпископ і тільки над дорослими. Також у католиків у суботу піст. У православних є ікони, а в католиків немає, у них — живопис.

По-третє, в управлінні церквою. Католицька церква забороняє мирянам читати Біблію. Також у католиків існує посада кардинала; із IX ст. запроваджений целібат (заборона одружуватися). У православних духовенство поділяється на біле (можуть одружуватися) і чорне (шлюб забороняється).

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою і використовуються дзвоники для звертання уваги на найважливіші місця проповіді. До того ж, усі місця в католицькій церкві сидячі, на відміну від православної церкви.

§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті. Повсякденне життя

1. Виникнення середньовічного міста

У Римській імперії було багато великих та квітучих міст. Вони виконували, насамперед політичну, адміністративну і воєнну функції, тобто були осередками, де розміщувалися органи влади, війська тощо. Крім того, вони були центрами торгівлі та ремесла. Із занепадом Римської імперії згасло і міське життя. Майдани і вулиці перетворилися на поля й пасовища. Кількість мешканців зменшилася до кількох тисяч або й сотень. Майже 500 років у Західній Європі домінував сільський пейзаж. Тільки деякі міста Італії та півдня Франції зберегли свій ритм і рівень життя завдяки міжнародній торгівлі та резиденціям єпископів.

Руїни античного міста

У X–XI ст. у Західній Європі почалося відродження деяких старих і виникнення нових міст.

Що ж зумовило відродження міського життя у Європі? Насамперед, процеси в економіці, розвиток сільського господарства. Так, у X-XI ст. збільшилося виробництво зерна, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво тощо. У селян поступово виникає надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. Своєю чергою, зросла майстерність сільських ремісників. Вони вже не встигали займатися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Зрештою, ремісництво відокремилося від сільського господарства. Для збуту своєї продукції ремісники зосереджувалися в тих місцях, де були значні скупчення людей: на перехресті важливих шляхів, річних переправах, під стінами замків резиденцій єпископів і королів. Поступово в цих місцях формувалися постійні поселення ремісників.

Будівництво міста (мініатюра)

Мовою документа

Із розповіді про виникнення міста Брюґґе (IX ст.)

Після цього для потреб мешканців замку почали сходитися до воріт його моста торговці або продавці цінних речей, згодом крамарі, потім власники заїжджих дворів для харчування і притулку тих, хто вів торговельні справи в присутності володаря, який часто там бував, почали зводити будинки й готелі, де розміщувалися ті, хто не міг мешкати всередині замку. І стало їхнім звичаєм говорити: «Ідемо до мосту». Тут поселення настільки розрослося, що скоро утворилося велике місто, яке дотепер у простій мові має ім'я «Міст», бо їхньою говіркою «Брюґґе» означало «міст».

- Як виникло місто Брюґґе?
- Які головні причини виникнення цього міста?

Отже, завдяки розвитку сільського господарства, розвитку ремесла і його відокремлення від сільського господарства, і виникло європейське середньовічне місто.

Будинки стояли досить тісно і мали два-три поверхи. Нерідко верхній поверх нависав над нижнім, оскільки через дорожнечу землі фундаменти будували вузькими. Тривалий час міста зберігали сільський вигляд: біля будинків розташовувалися сади і городи, у дворі тримали худобу і птицю. За мурами міста мешканці мали земельні ділянки і виноградники.

▶ Які основні причини виникнення міст в Європі?

Місто на березі річки

На вулицях середньовічного міста

Вигляд міста

Бюргери

Венеціанський патриціат

2. Населення міст

Основну масу городян складали **бюргери** (від нім. *Burg* — фортеця). Вони були повноправними мешканцями міста, жили з торгівлі й ремесла. Одні виробляли і торгували дрібницями, необхідними городянам і селянам з околиць. Інші, багатші, вели торгівлю з областями або країнами, закуповуючи і продаючи великі партії товарів. Окрім названих груп, значну частину населення складали вантажники, водоноси, вугільники, м'ясники, пекарі, тобто ті, що були зайняті у сфері обслуговування.

Сеньйорам та їхньому оточенню, представникам світської та духовної влади, тобто знатним людям, належали найкращі будинки в місті, вони мали доступ до міської влади і разом із заможними бюргерами утворювали **патриціат** — правлячу верхівку міста. Найбідніші прошарки міського населення називалися **плебеями**. У різних містах плебеї складали від 20 до 70% населення.

Бюргери — повноправні мешканці західноєвропейських міст.

Патриціат — міська верхівка.

Як правило, населення міст поповнювалося за рахунок вихідців із сіл, які тікали від своїх сеньйорів. Якщо такий утікач прожив у місті рік і один день, то він ставав вільним. У деяких міських документах навіть писалося: «Міське повітря робить вільним».

▶ Назвіть основні верстви населення середньовічних міст.

3. Цехи. Майстерня ремісника

Середньовічні міста розвивалися, насамперед, як центри зосередження ремісничого виробництва. На відміну від селян, ремісники виготовляли продукцію на продаж. Виробництво товарів розташовувалося в майстерні на першому поверсі помешкання ремісника. Усе виготовлялося вручну, за допомогою простих знарядь праці, одним майстром від початку і до кінця. Зазвичай майстерня правила за крамницю, де ремісник продавав вироблені ним речі, будучи, таким чином, і основним робітником, і власником.

Будівельники
(книжкова мініатюра XIV ст.)

Обмеженість ринку збуту товарів ремісничого виробництва примушувала майстрів до пошуку способів виживання. Одним із них став розподіл ринку й усунення конкуренції. Добробут ремісника залежав від багатьох обставин. Будучи дрібним виробником, ремісник міг виготовити лише стільки товару, скільки дозволяли його фізичні та розумові здібності. Але будь-які негаразди: хвороба, помилка, відсутність потрібної сировини та інше могли призвести до втрати замовника, а відповідно, і засобів до існування.

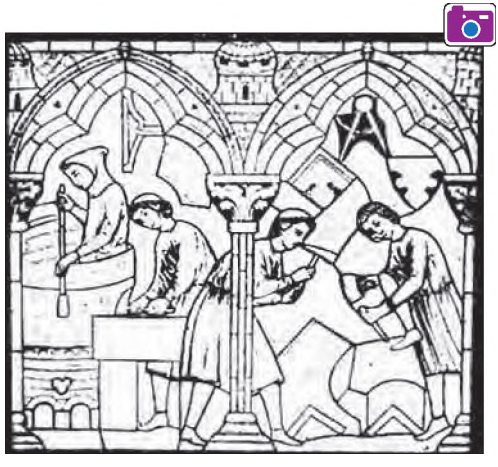

Цехові майстри
(середньовічна гравюра)

Для вирішення деяких основних проблем ремісники почали об'єднувати свої зусилля, організовуючи **цехи**.

Цех — замкнена організація (корпорація) ремісників однієї спеціальності в межах одного міста, створена з метою усунення конкуренції (захисту виробництва і прибутків) і взаємодопомоги.

Члени цеху допомагали один одному опановувати нові способи ремесла, але при цьому вони охороняли свої таємниці від інших цехів. Виборна цехова верхівка пильно стежила за тим, щоб усі члени цеху перебували приблизно в однакових умовах, щоб ніхто не багатів за рахунок іншого, не переманював замовників. Із цією метою вводилися суворі правила, де чітко вказувалося: скільки годин можна працювати, скільки верстатів і помічників використовувати. Порушників виключали з цеху, а це означало втрату засобів до

існування. Також існував суворий контроль за якістю товару. Крім виробництва, цехи організовували і побут ремісників. Члени цеху будували власну церкву, школу, разом відзначали свята. На утриманні цеху були вдови, сироти, інваліди. У разі облоги міста члени цеху під власним прапором утворювали окремий бойовий підрозділ, який мав обороняти певну ділянку стіни чи вежі.

Мовою документа

Зі Статуту цеху паризьких ткачів вовни (XIII ст.)

§ 1. Ніхто в Парижі не може бути ткачем, якщо не купив таке право в короля.

§ 3. Кожен ткач може мати у своєму будинку два широкі верстати й один вузький.

§ 8. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня, до того ж не менше ніж на чотири роки служби. Плата за навчання має дорівнювати 4 паризьким ліврам… Або на сім років безоплатно.

§ 26. Тканина будь-якого ґатунку може мати ширину 7 чвертей, інакше майстер заплатить 5 су.

§ 31. Ніхто у вироблені сукна не може примішувати до справжньої вовни вовну ягнят під загрозою штрафу в 10 су за кожен шматок.

§ 47. Ніхто не може починати роботу раніше, ніж зійде сонце. Штраф 12 деньє.

- Які основні положення щодо праці ткачів містяться в Статуті?
- Які вимоги Статуту до знарядь праці?
- Як регулюється якість продукції?
- Чому Статут не дозволяв починати працю раніше, ніж зійде сонце?
- Чому існували такі жорсткі правила щодо учнів?

До цеху входили лише майстри. Вони обирали голову і раду цеху. Підмайстри (помічники майстрів) членами цеху не вважалися, а отже, не користувалися привілеями і не мали права відкривати власну справу. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був оволодіти тонкощами і секретами своєї спеціальності, потім пройти випробування і створити виріб, який би засвідчував його майстерність. У Франції цей виріб називався **шедевром** — «chef-d'œuvre». Нижче від підмайстра за ієрархічною драбиною були учні, яких іще в дитинстві віддавали майстрам на навчання. Спершу вони виконували роль слуги. Якщо навчання йшло успішно (майстри не поспішали розкривати свої секрети), учень міг стати підмайстром.

Цехова ієрархія

Із часом підмайстрам ставало дедалі важче отримати статус майстра. Прагнучи позбутися конкуренції, цехи максимально обмежували доступ нових членів. Членами цеху могли стати сини або зяті майстрів. Деякі підмайстри залишалися такими довіку, фактично перетворюючись на найманих робітників. Із плином часу цехи стали гальмувати розвиток ремесла. Траплялися випадки, коли майстри знищували винаходи і переслідували винахідників.

Виготовлення рицарських обладунків

- Що таке цех? Хто в ньому працював?
- За малюнком визначте, хто із зображених на малюнку майстер, підмайстри.

4. Торгівля. Лихварі та банкіри

Купець

Розвиток торгівлі, як і ремесла, став однією з передумов виникнення міст. Торгівля в басейні Середземного моря ніколи не припинялася навіть після загибелі Західної Римської імперії. Престижні товари був попит, особливо серед верхівки варварських королівств. Дорогі тканини, посуд, зброя, прянощі — це те, на чому ґрунтувалася європейська торгівля перших століть Середньовіччя. Основні торговельні шляхи пролягали Середземним морем і річками. Не дивно, що перші міста виникали на узбережжі або вздовж судноплавних річок.

Для ведення міжнародної торгівлі потрібні були не тільки великі капітали, а й сміливість. Далекі подорожі були небезпечними: пірати на морях чи розбійники на суходолі грабували купців. Також на товар і гроші претендували й деякі сеньйори, володіннями яких пролягали торговельні шляхи. Нерідко мито за провіз товару сягало половини його вартості.

Ярмарок

Для захисту своїх інтересів купці, подібно до ремісників, об'єднувалися в **гільдії**. Згодом вони утворили торговельні компанії — об'єднання купців із різних міст зі своїми представництвами.

Ганзейський союз

У середні віки міжнародну торгівлю в Середземному морі контролювали купці з італійських міст **Венеція** та **Ґенуя**, де вони конкурували зі своїми візантійськими колегами. У Північній Європі в басейні Балтійського і Північного морів торгівлю контролював торговий союз багатих міст, який одержав назву **Ганза**.

Основні торгові операції здійснювалися на ринках міст або на сезонних ярмарках. На ярмарки місцевого значення з найближчих містечок і сіл звозили зерно, вино, тканини та інші товари. Сюди приїздили купці закуповувати товари, щоб везти їх далі. У XIII ст. найвідомішими були міжнародні ярмарки в чотирьох містах Шампанського графства на північному сході Франції.

Ярмарки — великі щорічні торги, у яких брали участь купці з різних країн.

Лихварі (мініатюра)

Наприкінці XIII ст. в напрямках основних торговельних шляхів сталися зміни. Ґенуезці відкрили морський шлях на північ Європи через Ґібралтар. Це дозволило здешевити перевезення товарів і залучити до активної торгівлі північноєвропейські міста. Як наслідок занепадає шлях суходолом через альпійські перевали, який був занадто небезпечним і важким.

Будь-які значні фінансові операції неможливі без системи позичок. Людей, які позичали гроші під проценти, називали

лихварями. Лихварство було досить поширеним явищем із моменту появи грошей. Гроші потрібні всім, а є вони в небагатьох. Відсотки за позиками були досить високими. Ставлення до лихварів у суспільстві було переважно негативним.

У середні віки основна маса платежів здійснювалася готівкою. Враховуючи те, що тоді в грошовому обігу було чимало різних золотих і срібних монет, які карбувалися в різних містах Європи та Азії, актуальною стала професія мінял. Крім обміну монет, вони також контролювали і їхню якість, бо фальшиві гроші (із домішками неблагородних металів) і зіпсовані (вага монети не відповідала номіналу) траплялися доволі часто.

У XIV ст. лихварі та міняли стали засновниками банків. Перші банки надавали дві основні послуги: зберігали гроші й надавали кредити, тобто позичали гроші за винагороду (під проценти). Розвинулася нова система розрахунків — **векселями**.

Лихвар — людина, яка надає грошові позики під відсотки.

Вексель — це документ, за яким одна особа доручає іншій у певному місті виплатити третій особі певну суму, що вказана в документі.

Так, наприклад, якщо купець із Любека хотів придбати товар у Венеції, то йому не було потреби їхати з готівкою до того міста, а достатньо було внести необхідну суму в контору, що представляла інтереси його венеціанського торговельного партнера, отримати вексель, який разом із замовленням відправляли до Венеції, і отримати товар. Гроші, що залишилися в Любеку, могли використовувати венеціанці для закупівлі товарів у цьому місті. Банки і векселі дали могутній поштовх розвитку торгівлі та ремеслу.

У період свого розквіту (XII — початок XIV ст.) шампанські ярмарки набули загальноєвропейського значення. Тут, у Шампані, сходилися торговельні шляхи, що йшли з Англії, Нідерландів, Німеччини. Графи Шампані, які отримували від ярмарків величезні прибутки, забезпечували захист і безпеку купців та їхніх товарів. Ярмарки діяли майже впродовж усього року. Вони збиралися шість разів на рік і тривали по 1–2 місяці по черзі в чотирьох містах. Послідовність проведення ярмарків була визначена раз і назавжди: Труа–Провен–Труа–Ланьї–Бар–Провен. Торгівля на ярмарках відбувалася з великим розмахом. Тут продавалися сукна, шовк, хутра, шкіра, прянощі, барвники, сіль, худоба. На ярмарках надавалися кредити і збиралися борги, переказувалися й обмінювалися величезні суми грошей. Але на початку XIV ст. через розвиток морської торгівлі навколо Піренейського півострова, політичних негараздів у Франції, розвитку торгівлі в Нідерландах та Німеччині ярмарки в Шампані поступово почали занепадати. Центр ярмаркової торгівлі регіону перемістився в місто Брюгге.

Найбільш авторитетними банкірами Європи були Медічі та Строцці в Італії, Фугери і Вельзери у Священній Римській імперії, Жак Кер у Франції.

▶ Де здійснювалися основні торговельні операції в середньовічній Європі?

5. Міське самоврядування. Міста-комуни

Ратуша

Із виникненням міст з'явилася й система управління ними. На чолі міста стояла особа чи група осіб, призначена сеньйором, на землі якого розташовувалося місто, або обрана самими мешканцями міста.

Виникаючи на землях феодала, міста залежали від нього та були зобов'язані платити або, подібно до селянської громади, відробляти податок. Ремісники віддавали частину своїх виробів, купці сплачували товаром або грошима, решта працювали на панщині або виконували іншу роботу. Жителів міст обтяжувала така залежність, і вони прагнули звільнитися від неї.

Боротьба міст за свободу і привілеї розгорнулася в XI–XIII ст. Для протистояння сеньйорам жителі міста об'єднувалися в союзи — **комуни**. Через повстання, подарунки королів, які боролися проти посилення влади сеньйорів, або завдяки викупу міста домагалися права самоврядування: мати власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, податки, скарбницю, закони тощо. Ті міста, які здобули самоврядування, називалися комунами.

Комуна — місто, яке користувалося правом самоврядування.

Ратуша — будинок, у якому розташовувалися органи міського самоврядування.

Перші комуни постали в Північній Італії в XI ст. Жителі міст, скориставшись боротьбою між папами та імператорами, проголошували своє самоврядування. Усі спроби імператорів, королів придушити цей рух успіху не мали. Так, комунальний рух став поширюватися Європою. Проте не всі міста зуміли домогтися права самоврядування. Там, де була сильнішою влада сеньйора, успіхи комун були лише тимчасовими.

Символом самоврядування була **міська ратуша** — приміщення, де розташовувалися органи самоуправління.

Згодом право на самоуправління було оформлено юридично і отримало назву **магдебурзьке право**. Місто Магдебург було першим, яке оформило такий статус, що став зразковим для інших.

▶ Чому виникає комунарський рух?

▶ Яке місто називали комуною?

6. Городянин — людина нового типу

Городянин

Поява і розвиток міст підривали засади Середньовіччя. Так, розвиток ремесла, торгівлі, банківської справи сприяли підриву натурального господарства і розвитку нового — товарного. Міста змінювали життя людини середньовіччя. Жителі міст помітно відрізнялися від сільських не тільки заняттями. Вони по-іншому сприймали світ, були більш енергійними, покладалися переважно на свої сили і пишалися своїми успіхами. Вони значно більше знали про навколишній світ, були в курсі головних новин. Темп їхнього життя був вищим від сільського і не таким розміреним. Вони завжди поспішали, цінували час, не випадково, що перший годинник виник у місті. Жителі міст прагнули до успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що вони отримали в спадок. У містах зустрічалося чимало пройдисвітів, шахраїв, тобто таких людей, які за будь-яку ціну були готові здобути багатство. У їхньому розумінні багатство давало свободу, а свобода — найбільша цінність міста. Із часом нащадки жителів середньовічних міст змінили Європу і весь світ.

6. Житло

Вигляд житла залежав від природних умов місцевості, виду занять і рівня добробуту його власника. Селянські хати майже не змінилися від давніх часів до XX ст. А от міські будинки, палаци і замки за середніх віків зазнали змін. Споруджували будинки, залежно від матеріального становища і доступних матеріалів, із дерева, каменю або робили глинобитними. Камінь дорого коштував, тому використовувався переважно для будівництва церков, палаців і замків. На півдні дерева не вистачало, тому перевагу надавали каменю. Дах покривали соломою чи очеретом.

Середньовічне житло

Спільним для житла представників різних суспільних верств у ранньому Середньовіччі було внутрішнє планування. У більшості будівель не було окремих кімнат. В одному приміщенні спали, готували їжу, їли.

Лише з XI–XIII ст. заможні городяни й селяни розпочали відокремлювати спальні від кухонь та їдалень. У палацах та замках представників знаті з'явилося багато кімнат. Однак кімнати роз-

Схема середньовічного будинку

Типова сільська хата

Інтер'єр сільської хати

ташовувалися одна за одною, і для того щоб потрапити з однієї частини палацу до іншої, потрібно було пройти всі приміщення. Люди опалювали приміщення й готували їжу, використовуючи відкрите вогнище, яке поступово замінила піч. Печі з'явилися лише на початку XIV ст., коли їх запозичили в північних народів і слов'ян. Освітлювали житло сальними свічками й масляними лампами. Дорогі воскові свічки могли придбати лише заможні люди. Коли розводили вогонь, дим виходив крізь отвір у стелі. Димарі з'явилися перегодом. Маленькі віконця не мали шибок, затуляли їх дерев'яними віконцями, шкірою або пузирем. Холодної пори селянська родина часто жила в одному приміщенні з худобою.

Уся обстановка оселі складалася з грубо збитого столу, кількох лав уздовж стін, скрині для зберігання святкового одягу, що його наживали роками й передавали в спадок. Спали на широкому ліжку або на лавах. Постіллю був сінник або матрац, напханий соломою. Заможні люди замовляли меблі різьблені, інкрустовані коштовними металами й камінням.

▶ Змалюйте вигляд оселі пересічної людини середньовіччя.

8. Їжа та напої

Переважна більшість європейців харчувалася досить скромно. Їли, зазвичай, двічі на день: уранці й увечері. Повсякденною їжею були житній хліб, каші, боби, ріпа, капуста, зернова юшка з часником або цибулею. М'яса споживали мало. Тим паче, що протягом року було 166 днів посту, коли м'ясні страви їсти заборонялося. Значно більше в раціоні було риби. Із солодощів знали лише мед. Цукор потрапив до Європи зі Сходу в XIII ст. і був дуже дорогим. Фруктів та овочів споживали мало.

Харчовий раціон знаті й бідноти різнився, головним чином, не якістю споживаного, а його кількістю. У замках їли більше м'яса, причому багато було дичини, оскільки полювання вважалося привілеєм знаті. Заможні люди полюбляли готувати й дивовижні страви на кшталт смажених пав чи лебедів або паштету із солов'їних язичків. До їжі додавали східні прянощі — перець, імбир, гвоздику, мускат, корицю. Однак їхня вартість (продавали прянощі на вагу золота) не кожному була по кишені.

У середньовічній Європі багато пили: на півдні — вино, на півночі — пиво. Замість чаю заварювали трави.

Посуд більшості європейців (миски, кухлі) був дуже простим, виготовленим із глини чи олова. Виробами зі срібла чи золота користувалася лише знать. Виделок не було, за столом їли ложками. Шматки м'яса відрізали ножем і їли руками. Селяни споживали їжу з однієї миски всією сім'єю. На бенкетах знаті ставили одну миску на двох та кубок для вина. Кістки вони кидали під стіл, а руки витирали скатертиною.

Обід (гравюра)

- Що їли люди в середні віки? Складіть перелік основних продуктів.
- Чим їжа та напої людей тих часів відрізнялися від сучасних? У чому особливості харчування середньовічної людини?

9. Одяг і прикраси

Кліматичні умови більшості європейських країн вимагали одягатися тепліше, ніж убиралися римляни. На відміну від античного уславлення краси людського тіла, церква вважала тіло гріховним і наполягала на тому, що його треба прикривати одягом.

Тривалий час жіночий і чоловічий одяг був схожим: довга, до колін, сорочка, короткі штани, верхня сорочка, плащ. У XII ст. він почав дедалі більше розрізнятися, з'явилися перші ознаки моди. Зміни стилів одягу відбивали тогочасні суспільні вподобання. Чоловіки почали носити товсті панчохи, що в XIV ст. перетворилися на штани, жінки одягали виключно спідниці. Однак можливість наслідувати моду мали переважно представники заможних верств. Церква не схвалювала захоплення знаті модою.

Одяг відображав місце людини в суспільстві. У вбранні заможних переважали яскраві кольори, бавовняні й шовкові тканини. Біднота вдовольнялася темним одягом із грубого домотканого полотна. Взуттям чоловіків і жінок були шкіряні гостроносі черевики без твердої підошви. Більшість незаможних людей носили

Античний одяг

Одяг вельмож

Одяг часів Жанни д'Арк

Середньовічний одяг

Мода XII ст.

Мода XIII ст.

▶ Які основні відмінності між одягом часів Античності і середніх віків?

дерев'яні черевики або взагалі ходили босоніж. Головні убори виникли в XIII ст. й від того часу безперервно змінювалися. Звичні рукавички набули за середніх віків важливого значення. Потиснути руку в них уважалося образою, а кинути комусь рукавичку було виявом презирства і викликом на двобій.

Знать полюбляла додавати до свого одягу різноманітні прикраси. Чоловіки й жінки носили каблучки, браслети, пояси, ланцюжки.

З одягу селянин звичайно носив лляну сорочку-камизу і штани до колін чи навіть до кісточок. Поверх камизи вдягали ще одну довгу сорочку з широкими і довгими рукавами (блузу). Верхнім одягом був плащ, стягнутий на плечах застібкою (фібулою). Узимку носили або грубо вичесаний овечий кожух, або теплу накидку з цупкої тканини чи хутра.

Закріпимо знання

1. У якому столітті почалося відновлення міст у Європі?
2. Які міста Європи були найбільшими?
3. Як виглядало середньовічне місто? Опишіть його характерні ознаки.
4. Назвіть основні прошарки міського населення і дайте їм характеристику.
5. Що штовхало ремісників об'єднуватися в цехи? Яка їхня роль у житті міста?
6. З якою метою виготовлявся шедевр?
7. Визначте позитивні й негативні сторони виникнення цехів.
8. Хто об'єднувався в гільдії?
9. Хто був союзником міст у боротьбі із сеньйорами?
10. Що було символом міського самоуправління?
11. У європейських мовах назви багатьох міст мають однакові частини: «бург» (нім.) — фортеця, «хафен» (нім.) — гавань, «честер» (латин.) — табір, «фурт» (нім.) — брід, «брідж» (англ.) — міст тощо. Знайдіть на карті атласу міста, які у своїх назвах містять ці частини. Поясніть, як виникли ці назви. Зробіть висновок.
12. Якою була роль лихварів, мінял у розвитку торгівлі та виробництва?
13. Чому жителів міст історики називають людьми нового типу?
14. За зображеннями гербів цехів визначте, чим вони займалися.

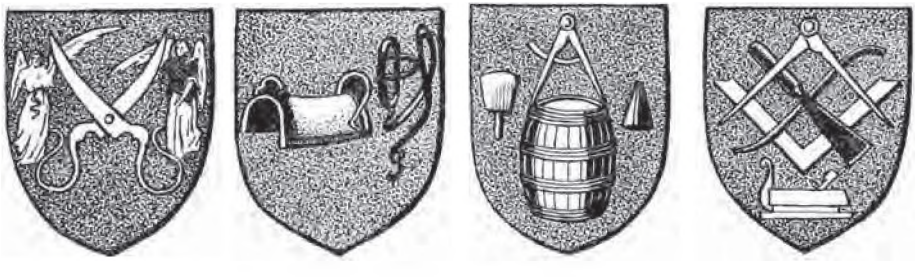

15. Який одяг носили люди Середньовіччя?
16. Чим середньовічний одяг відрізнявся від сучасного?
17. Чим середньовічний одяг відрізнявся від античного? Чим ці відмінності зумовлені?
18. Чому представники незаможних верств населення одягалися досить скромно та неяскраво?
19. Визначте основні риси моди Середньовіччя. Про що міг розповісти одяг середньовічної людини?

Запитання та завдання на узагальнення за темою «Народження середньовічного світу. Особливості його розвитку»

1. Поясніть значення понять і термінів: «міграція», «стани», «алод», «бенефіцій», «феод», «феодалізм», «рицар», «повинності», «донжон», «сеньйор», «васал», «цех», «гільдія», «лихварство», «міська комуна».
2. Виконайте завдання за історичною картою:
   - Покажіть на карті регіон Західної Європи, де у середні віки найшвидше відродилось міське життя.
   - Окресліть регіон, де зародився комунарський рух.
   - Покажіть місто, яке першим отримало маґдебурзьке право.
   - Прослідкуйте основні торговельні шляхи середньовічної Європи, визначивши головні торговельні центри.
   - Які міста об'єднувалися в Ганзейський союз?
   - Які дві торговельні республіки панували у Середземномор'ї?
3. Які головні зміни в суспільному устрої середніх віків відбулися в порівнянні з античністю?
4. Порівняйте античне й середньовічне міста. У чому їхні головні відмінності? Чому городянина середніх віків називають людиною нового типу?
5. Чому у середні віки сформувалась цехова організація ремесла?
6. Як пов'язані між собою технічні досягнення і розвиток суспільства у середні віки?
7. Як християнство вплинуло на формування соціальної структури Середньовіччя?

Завдання для тематичного оцінювання

1. На які верстви суспільства не поширювались васальні відносини?

- ☐ **А** королів і князів
- ☐ **Б** рицарів і дворян
- ☐ **В** селян і ремісників
- ☐ **Г** графів і герцогів

2. Як називається земля (чи дохід з неї), дана королем чи сеньйором васалу у спадкове володіння як плата за службу?

- ☐ **А** бенефіцій
- ☐ **Б** феод
- ☐ **В** марка
- ☐ **Г** васал

3. Який суспільний стан в епоху Середньовіччя називали «ті, що працюють»?

- ☐ **А** воїнів
- ☐ **Б** селян
- ☐ **В** духовенство
- ☐ **Г** феодалів

4. Якою цифрою на схемі позначено елемент конструкції замку донжон?

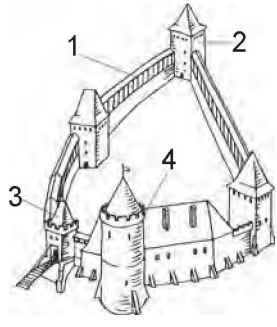

- ☐ **А** 1
- ☐ **Б** 2
- ☐ **В** 3
- ☐ **Г** 4

5. Феодала, особисто залежного від свого сюзерена, називали... .

- ☐ **А** васалом
- ☐ **Б** сервом
- ☐ **В** вагантом
- ☐ **Г** майстером

6. Абсолютну більшість населення у всіх країнах у період середніх віків складали... .

- ☐ **А** міщани
- ☐ **Б** феодали
- ☐ **В** селяни
- ☐ **Г** ремісники

7. Представників міської верхівки в середні віки називали... .

- ☐ **А** бюргерство
- ☐ **Б** патриціат
- ☐ **В** плебейство
- ☐ **Г** духовенство

8. Об'єднання купців у середньовічних містах називалося... .

- **А** цех
- **Б** орден
- **В** гільдія
- **Г** братство

9. Міста, які виборювали своє право на незалежність від місцевих сеньйорів, отримували назву... .

- **А** муніципій
- **Б** метрополія
- **В** комуна
- **Г** кантон

10. *«Граф Фландрії Бодуен Залізна Рука побудував укріплений замок із підйомним мостом. Після цього для потреб жителів замку почали стікатися до воріт його мосту торговці або продавці більш цінних речей, потім крамарі, потім власники заїжджих дворів для годування й притулку тих, хто вів торговельні справи в присутності государя, який часто буває там само; почали зводити будинки і влаштовувати готелі, де розміщувалися ті, котрі не могли жити всередині замку. І стало в них звичним казати: "Ідемо до мосту". Тут поселення настільки розрослося, що невдовзі утворилося велике місто, яке й досі в народній мові має ім'я мосту,— адже на їхньому діалекті "Брюґґе" означає "міст"».* В уривку джерела йдеться про... .

- **А** одну з причин виникнення міст
- **Б** життя феодалів у містах
- **В** стани середньовічного міста
- **Г** привід для будівництва замку

11. На якому малюнку зображено герб феодала?

А

Б

В

Г

12. Про що йдеться в уривку джерела: «Там списи вершники ламають... щоб збити з змилених коней своїх противників скоріш»?

- **А** турнір
- **Б** облогу замкц
- **В** зіткнення варварських племен
- **Г** хрестовий похід

Розділ III

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

§ 10. Північна Європа у VIII–XI ст.

1. Нормани, вікінги, варяги

Початок IX – першу половину XI ст. в історії Європи називають «епохою норманів». У той час германські племена, які жили на півночі Європи, на Ютландському, Скандинавському півостровах і деяких островах Балтики, рушили на завоювання нових земель.

У країнах Європи їх називали **норманами** — «північними людьми». Звичною молитвою тоді було прохання Бога врятувати від люті норманів, коли зненацька біля берегів з'являлися їхні довгі безпалубні кораблі — **дракари** — під чотирикутними червоними або смугастими вітрилами зі страхітливими різьбленими головами драконів на носах.

Закликання варягів (худ. В. Васнєцов)

У самій Скандинавії тих, хто не хотів працювати вдома, а надавав перевагу життю, сповненому небезпек і пригод, називали вікінгами (походження цього слова остаточно не з'ясовано). Вікінги плавали не лише на захід, а й на схід. Балтійським морем і далі Західною Двиною діставалися вони земель, де жили східні слов'яни, які називали чужинців варягами. Тут вони торгували з місцевим населенням, засновуючи свої факторії, або рухалися шляхом «із варягів у греки» далі, до Константинополя. Варязькі дружини наймалися до візантійських імператорів, які високо цінували хоробрість і військову майстерність норманів.

Воїни-вікінги здійснюють набіг на узбережжя Англії

Походи вікінгів були останньою хвилею Великого переселення народів. Перша його хвиля в V–VI ст. зруйнувала Римську імперію і призвела до появи у Європі нових держав — варварських королівств. Друга хвиля в IX–XI ст. докотилася до нової Європи. Вікінги не змогли зруйнувати її, тому змушені були пристосуватися до неї, запозичуючи традиції та порядки феодальної Європи.

▶ Який період історії називають «епохою норманів»?

2. Походи вікінгів

До кінця VIII ст. європейці нічого не знали про **норманів** — предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У 793 р. загін норманів уперше напав на монастир північно-східного узбережжя Англії, пограбував, захопив у полон ченців і спалив його. Відтоді поселення приморських земель Англії, Франції, Німеччини перетворилися на об'єкти постійних нападів морських розбійників. Хоробрі та безжальні нормани сіяли смерть, грабували, спалювали будинки.

Вікінги — скандинавські воїни. На Русі були відомі як варяги; на Заході — як нормани, «північні люди».

Після походу нормани повертались з награбованим на батьківщину, але з часом вони почали захоплювати і підкоряти своїй владі величезні території в різних частинах Європи й оселятися на них.

Найбільше постраждали від норманських завойовників Британські острови, оскільки вони були дуже близько розташовані від батьківщини норманів. У 842 р. нормани пограбували і спалили Лондон. Згодом вони розселилися на північно-східному узбережжі Англії. Землі, що опинилися під владою норманів, — вихідців з Данії — стали називати «Областю данського права», або Денло. Із цієї частини Англії вони почали просуватися далі. Становище англосаксонських королівств на острові стало загрозливим. Боротьбу проти загарбників очолило королівство Уессекс.

Вікінги

1) Що зображено на карті?
2) Чому, на вашу думку, походи на карті зображені двома видами стрілок?
3) Де розташована батьківщина вікінгів?
4) Які регіони були колонізовані вікінгами (норманами)?

5) Чому декілька століть вікінги наводили жах на континентальну Європу?
6) Які держави були утворені вікінгами?
7) Позначте на карті Нормандське герцогство і Сицилійське королівство, утворені вікінгами.
8) Якими були наслідки епохи вікінгів для Європи?

Переломним моментом у боротьбі англосаксів проти данців стало правління уессекського короля **Альфреда** (871–900). Завдяки реформам йому вдалося мобілізувати на боротьбу проти ворога всі сили, проте вигнати норманів з Англії він так і не зумів.

По смерті короля Альфреда Великого боротьба проти данців розгорнулася з новою силою. Наприкінці X ст. до єдиного Англійського королівства було приєднано землі Денло. Однак у 1013 р. армія данського короля висадилася на узбережжі й швидко захопила всю Англію. Так острів опинився в складі величезної Північної держави данського короля Канута Могутнього (1017–1035), до якої входили Данія, Норвегія, Швеція і Шотландія. По смерті Канута його держава швидко розпалася, і в Англії відновилася влада англосаксів, але знову не на тривалий час.

При слабких нащадках Карла Великого нормани стали постійно вторгатися у французькі володіння і навіть оселятися в нових землях. Вікінги тричі — у 845, 857, 865 рр. спустошували Париж. У 885–886 рр. вони протягом десяти місяців тримали його в облозі, але цього разу захопити місто їм не пощастило.

Згодом нормани (французи називали їх **нормандцями**) прийняли християнство, засвоїли французьку мову і зроби-

Знахідки археологів та ісландські саги — легенди про подвиги вікінгів — дозволяють нам відтворити зовнішній вигляд норманів. На знайдених каменях учені побачили зображення бородатих воїнів у гостроверхих шоломах і кольчугах, озброєних великими бойовими сокирами й мечами. Ісландські саги називають найхоробріших норманських воїнів **берсерками**. Ці люди присвячували своє життя служінню богу війни Одіну й вірили, що після загибелі в бою потраплять до його палацу на небі — Валгалли. Перед битвою вони вживали по особливому приготовлений сік грибів мухоморів. Від його дії під час бою берсерки впадали в шаленство, зривали із себе кольчуги та билися з ворогом оголеними до пояса, не помічаючи поранень і болю. Вони могли битися з ворогом обома руками, тримаючи у кожній меч. На берсерків дивилися з острахом і жахом не лише вороги, а й самі нормани. Проте їх і дуже цінували, прирівнюючи одного берсерка до 20 звичайних воїнів.

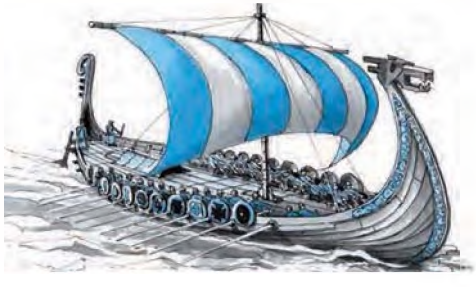

Дракар

Альфред Великий

ли свої володіння найсильнішим герцогством на півночі Франції (герцогство Нормандія). У 1030–1091 рр. нормандці завоювали Північну Італію та Сицилію, а в 1066 р. — Англію.

Крім завойовницьких походів, нормани здійснили багато географічних відкриттів. У 870-х рр. нормани з Норвегії відкрили й почали заселяти Ісландію — «Крижану країну», як назвали нові землі перші поселенці.

У IX–X ст. нормани розпочали заселяти острови північної частини Атлантичного океану. Вікінг **Ейрік Рудий**, за скоєний злочин приречений на вигнання з Ісландії, відплив на північний захід і неочікувано відкрив Ґренландію — «Зелену землю».

Облога Парижа вікінгами (885–886) (худ. Ж.-П. Франк)

Сміливий мореплавець **Лейф Еріксон («Щасливий»)** та його супутники близько 1000 р. досягли островів, розташованих поблизу узбережжя Північної Америки. У сагах ці місця називають «Лісовою країною», «Країною плоских каменів» та «Країною дикого винограду».

Якщо норвежці та данці здійснювали свої походи переважно на захід, то шведські вікінги — на схід. У VIII ст. вони почали проникати на землі фіно-угорських, балтських і слов'янських племен. В Київській Русі їх називали варягами. Їхні походи в ці землі, як правило, носили мирний торговий характер. Вони намагалися опанувати торговельними шляхами, що пролягали Волгою до Каспійського моря та Дніпром до Чорного моря в землі Арабського халіфату та Візантії. Загони варягів мали велике значення для формування державності у східних слов'ян.

Пам'ятник Лейфу Еріксону в Міннесоті (США)

- Якими були причини походів норманів?
- Куди були спрямовані основні походи вікінгів? Яка їх була мета?
- Які географічні відкриття зробили вікінги?

3. Виникнення скандинавських держав

Походи норманів дали могутній поштовх до утворення держав Північної Європи. Завдяки ним посилилася влада племінних вождів — **конунгів**.

Найшвидше процес утворення держави відбувався в **Данії** (із VIII ст.). Тут завдяки більш сприятливим природним умовам швидше відбувалося зміцнення влади знаті й вождів. З'явилася велика земельна власність і залежні прошарки суспільства. У другій половині X ст. **Гаральд Синьозубий** (близ. 950–986) остаточно об'єднує Данію під своєю владою. Наприкінці IX ст. конунгу Гарольду Прекрасному вдалося підкорити своїй владі більшість племен Норвегії. Остаточне об'єднання країни відбулося лише на початку XI ст. Проте королівська влада виявилася нетривалою, і Норвегія тимчасово ввійшла до складу володінь могутнього данського короля Канута Могутнього. Але після смерті сина останнього норвезького короля корону отримав **Гаральд Гардрад** (1046–1066), відомий як «Суворий правитель».

У Швеції об'єднання країни відбулося під час правління Олафа Скьотконунга (бл. 995–1020), але влада короля тривалий час залишалася слабкою.

Щоб зміцнити свою владу, усі скандинавські правителі прагнули спертися на християнську церкву. Проте утвердження християнства в Скандинавії розтяглося на дуже тривалий час.

▶ Які держави виникли на Скандинавському півострові?

У 911 р. західнофранкський король Карл Простак вирішив домовитися з норманами й використати їх із власною метою. Він надав у користування ватажку данців Роллону Пішоходу (він був настільки кремезний, що жоден кінь його не витримував) місто Руан із його околицями (більша частина сучасної Нормандії). За це Роллон присягнув на вірність королю й пообіцяв захищати землі свого герцогства від нападів норманів. Формально васальне володіння Франції, нове герцогство Нормандія, було фактично незалежним як від слабких західнофранкських королів, так і від данських конунгів.

Гаральд Синьозубий

Монета Олафа Скьотконунга

Одін

4. Духовний світ народів Північної Європи

Острів Ісландія, заселений вікінгами в IX–X ст., — місце унікальних пам'яток культури германських племен Північної Європи. Із давніх часів ісландці зберегли саги про подвиги вікінгів та їхніх давніх богів. Співцями цих саг були скальди, поети і воїни одночасно. У XIII ст. ці легенди були записані в книгах, за якими ми можемо відтворити побут, духовний світ та образи героїв давніх германців.

Скандинавські народи тривалий час залишалися язичниками. Їхнім головним богом був Одін (давні германці називали його Вотаном). Саме до його володінь, у Валгаллу, небесні діви — валькірії — приводять душі загиблих у бою воїнів. Тут, в очікуванні вирішальної битви проти сил зла, вони відпочивають і бенкетують. З інших богів найвідомішим був Тор (давньогерманський Донар). Він кидав свій важкий молот у хмари і викрешував блискавки.

Дружиною Одіна була Фрейя — богиня добрих урожаїв і родючості, покровителька родини і шлюбу. Сили зла уособлювали богиня смерті й потойбічного світу Хель, жахливий дракон Фафнір і вовк Фенрір. Кривдили людей також маленькі злі тролі, які стерегли багатства земних надр.

Германці й скандинави ставилися до своїх богів досить незвично. Вони приносили їм у жертву тварин, а інколи навіть людей, але при цьому не просили в богів захисту й допомоги, а вимагали. Якщо боги не виконували того, що від них вимагалося, то нормани могли полишити цих богів і звернутися до інших. Пісні про давніх богів і героїв увійшли до збірника «Едда», в основу якого покладена легенда про скарб нібелунгів — підземних карликів-ковалів. За переказами, той, хто володів цим скарбом, мав величезну владу й талан у всіх справах. На ґрунті цих ле-

До прийняття християнства і поширення латинських букв у Скандинавії використовувалося рунічне письмо («руна» в перекладі означає таємниця). Руни — особливі знаки, літери, яких у IX ст. нараховувалося 24, а згодом — 16. Абетка називалася фатарк: саме так вимовлялися перші шість рун. Руни були кутастої форми і, як правило, вирізьблювалися на зброї, предметах культу, каменях. Вважалося, що вони можуть захистити в бою, допомогти одужати тощо. Також руни використовувалися жерцями для гадання. За легендами, руни з підземного царства приніс бог Одін.

Скандинавські руни

генд у XIII ст. в Німеччині з'явилася «Пісня про Нібелунгів».

Скандинавська міфологія сповнена похмурих образів, у яких відбилися суворі картини реального життя.

Ісландські саги містять також описи реальних історичних подій. Саме з них історики дізналися про відкриття Північної Америки Лейфом Щасливим, про давніх правителів Норвегії, про завоювання норманами Англії та інші відомості.

Фрейя

- Як називалася система письма, винайдена норманами?
- Які боги були найбільш шанованими в народів Скандинавії?

Закріпимо знання

1. Хто такі нормани, вікінги й варяги?
2. Чим вторгнення норманів до країн Європи відрізнялися від попередніх?
3. Назвіть держави, що найбільше постраждали від походів норманів.
4. Що залишили по собі норманські походи у Європі?
5. Чому, на вашу думку, припинилися походи вікінгів?
6. Коли і як виникли скандинавські держави? Яка скандинавська держава виникла першою?
7. Назвіть наймогутніших правителів скандинавських держав у XII–XV ст.
8. Що таке саги? Чи можна їх використовувати як історичне джерело? Які відомості вони дали для істориків?
9. Чому народи Скандинавії досить пізно прийняли християнство?
10. Про що свідчило винайдення власного рунічного письма народами Скандинавії?
11. Вважається, що походи норманів були останнім етапом Великого переселення народів. Чому походи норманів не мали таких наслідків, як вторгнення варварів у межі Римської імперії?
12. Чи можна стверджувати, що походи норманів сприяли утвердженню феодального ладу в Європі? Свою думку обґрунтуйте.
13. Чому проникнення норманів у Східну Європу було відносно мирним?
14. Чому міфологія скандинавських народів сповнена похмурих образів і жорстокості?

§ 11. Епоха хрестових походів

1. Причини хрестових походів

Кінець XI–XIII ст. це період коли європейці, керовані ідеєю визволення Гробу Господнього, здійснювали походи на завоювання Єрусалима і Палестини. Ці походи отримали назву — **хрестові**. Усього з 1095 до 1291 р. було здійснено вісім хрестових походів до Святої Землі. Згодом назву «хрестові походи» стали застосовувати щодо релігійних війн, які вела католицька церква з метою захисту і поширення християнства.

Хрестові походи на Схід — це військові експедиції, які організовував західний християнський світ проти мусульман.

Для того щоб зрозуміти, чому розпочалися хрестові походи, необхідно подивитися, яким був християнський світ наприкінці XI ст. Завдяки реформам папи Григорія VII католицька церква мала великий вплив на європейські справи. Заклик, що лунав із Риму від папи, вважався обов'язковим для всіх католиків.

Європейське рицарство перебувало в досить складній ситуації. Право майорату (першості в успадкуванні) спричиняло те, що маєток феодала успадковував лише його старший син, а молодші змушені були самі шукати засоби до існування. Безземельні рицарі, що грабували та влаштовували криваві війни зі слабшими сусідами, перетворилися на справжнє лихо. Вільних земель на цей час у Європі вже не було, а працювати чи торгувати вважалося для рицаря ганьбою.

Григорій VII

Урбан II

Упродовж семи років європейські країни потерпали від голоду, епідемій чуми та інших хвороб. До цього додалися незвично суворі зими і повені 1089–1094 рр. Стали поширюватися чутки про наближення кінця світу. Усі чекали Божої кари за свої гріхи та були готові спокутувати їх паломництвом до Святої Землі або отримати спасіння іншим подвигом за віру. Паломники, які поверталися з Єрусалима, відвідавши Гріб Господній, розповідали про переслідування християн турками-сельджуками. Із цих повідомлень народилася ідея особливого паломництва — війни за Христа і визволення Гробу Господнього з-під влади невірних.

Ситуація, що склалася на Сході наприкінці XI ст., була сприятливою для втручання правителів Західної Європи. Візантійська імперія переживала скрутні часи. Унаслідок нападів турків-сельджуків вона втрачала свої

володіння в Малій Азії. Постійні напади сельджуків зробили небезпечними шляхи, якими пересувалися християнські паломники до Святої Землі. Візантійський імператор Олексій I Комнін звернувся з проханням про допомогу до Папи Римського.

Клермонський собор

Заклик імператора було почуто. **27 листопада 1095 р.** в південнофранцузькому місті **Клермон** відбувся великий церковний собор. По його завершенні папа **Урбан II** звернувся з промовою до великого натовпу селян, міщан і рицарів, які зібралися на майдані.

Він закликав усіх до походу на Схід заради визволення Палестини з-під влади невірних і повернення християнам Гробу Господнього (місця поховання Ісуса Христа). Усім визволителям Святої Землі папа пообіцяв спокутування гріхів. «Нехай стануть віднині воїнами Христа, — промовив Урбан II, — ті, хто раніше були грабіжниками. Нехай справедливо б'ються з варварами ті, хто раніше воював проти братів і родичів». До того ж, папа згадав і про багату здобич, що чекає на Сході.

Петро Пустельник закликає до походу

«Так хоче Бог!» — повторював натовп папські слова, які проповідники поширили на всій Європі. У Франції, Німеччині, Італії люди нашивали на свій одяг хрести, називаючи себе паломниками, а свій похід — паломництвом, або священним шляхом. Паломництво — мандрівка вірян до місць, що відзначаються особливою святістю. Назва виникла від звичаю паломників привозити з Палестини пальмові гілки.

Лише значно пізніше ці походи до Святої Землі одержали назву хрестових, а їхніх учасників почали називати **хрестоносцями.** Загалом у XI–XIII ст. відбулось вісім хрестових походів на Схід.

▶ Що спонукало європейців до хрестових походів?

2. Перший хрестовий похід

Перший хрестовий похід тривав протягом **1096–1099 рр**. Спочатку в похід виступили тисячі простих людей. Це був великий натовп, озброєний косами, вилами і просто дрючками, більшість якого становили селяни з жінками і дітьми; були також міщани і дрібні рицарі. Шлях паломників, на чолі з монахом Петром Пустельником та безземельним рицарем Вальтером Голяком, пролягав через Угорщину і Болгарію, де, не маючи припасів і спорядження, хрестоносці грабували місцевих жителів і влаштовували єврейські погроми. Коли в серпні 1096 р. це «воїнство» прибуло до Константинополя, імператор Олексій I Комнін поспішив переправити його через Боспор у Малу Азію. Там більшість із них загинула у сутичках з турками-сельджуками.

Основні сили хрестоносців, що складалися з чотирьох рицарських армій, рушили в похід перегодом. Загалом загони хрестоносців налічували близько 4 тис. рицарів і 25 тис. піхотинців.

Хоч у хрестоносців не було єдиного керівництва, але рицарі мали добре озброєння та вміли воювати. Для того щоб підготуватися до походу, багато з них продали або позатавляли своє майно.

Навесні 1097 р. війська хрестоносців зібралися біля стін Константинополя.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ 1096-1192 рр.
Олексій I Комнін
Перший хрестовий похід (1096-1099 рр.)
Володіння сельджуків
Місце розгрому походу бідноти
Напрями походів окремих феодальних загонів
Похід з'єднаного війська хрестоносців
Місця і роки найважливіших битв
Території держав, утворених хрестоносцями на завойованих землях
Території, повернуті Візантії внаслідок першого хрестового походу
Другий хрестовий похід (1147-1149 рр.)
Спільний похід французького короля Людовіка VII і німецького короля Конрада III
Самостійні дії обох королів
Третій хрестовий похід (1189-1192 рр.)
Похід німецького імператора Фрідріха I Барбаросси
Похід англійського короля Річарда I Левове Серце
Похід французького короля Філіппа II Августа
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
МЕРТВЕ МОРЕ
КОР. НОРВЕГІЯ
КОР. ШВЕЦІЯ
КОР. ДАНІЯ
КОР. ШОТЛАНДІЯ
КОР. АНГЛІЯ
КОР. ФРАНЦІЯ
КОР. ЛЕОН І КАСТИЛІЯ
КОР. НАВАРРА
КОР. АРАГОН
ДЕРЖАВА АЛЬМОРАВІДІВ
НІМЕЧЧИНА
ПОЛЬЩА
КОР. ЧЕХІЯ
СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНА
КИЇВСЬКА РУСЬ
ПОЛОВЦІ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РУМСЬКИЙ СУЛТАНАТ
ЕМІРАТ ДАНІШМЕНДИДІВ
ІРАКСЬКИЙ СУЛТАНАТ
СИРІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ
БАГДАДСЬКИЙ ХАЛІФАТ АББАСИДІВ
КАЇРСЬКИЙ ХАЛІФАТ ФАТИМІДІВ
Константинополь
Єрусалим
Дамаск
Багдад
Каїр
Александрія
Венеція
Генуя
Флоренція
Рим
Неаполь
Палермо
Лісабон
Толедо
Сарагоса
Барселона
Марсель
Париж
Лондон
Дартмут
Йорк
Единбург
Дублін
Бордо
Клермон
Тулуза
Лейпциг
Прага
Краків
Відень
Регенсбург
Нюрнберг
Майнц
Кельн
Аахен
Брюгге
Гент
Бремен
Щецин
Гданськ
Стокгольм
Упсала
Новгород
Псков
Смоленськ
Київ
Чернігів
Володимир
Галич
Львів
Угорщина
Сербія
Белград
Дубровник
Скадра
Дуррахій
Салоніки
Фессалоніка
Адріанополь
Нікея
Пергам
Смірна
Ефес
Афіни
Коринф
Тарент
Бари
Месіна
Кандія
Родос
Лаодікея
Атталія
Селевкія
Антіохія
Тріполі
Акра
Яффа
Лімасол
Кесарія
Дорілей
Сівас
Трапезунд
Синопа
Ані
Тебриз
Мосул
Едесса
Сіс
Конья
Тарс
Марра
Дамієтта
Туніс
Махдія
Беджайя
Фес
Сеута
Гранада
Кордова
Опорто
Леон
Турин
Верона
Міланська область
Ліон
Везле
Труа
Шампань
Нормандія
Фландрія
Бургундія
Лотарингія
Ломбардія
Сицилія
Мальта
Крит
Родос
Кіпр
Ірландія
Уельс
Фінн
Ести
Ліви
Литва
Жмудь
Пруссія
Поморяни
Любич
Гнезно
Вісбі
Роскілле
Ольборг
Ютландія
Сконе
Готланд
Ревель
Рига
Псков
Смоленськ
Чернігів
Київ
Галич
Львів
Краків
Прага
Відень
Регенсбург
Нюрнберг
Майнц
Кельн
Аахен
Брюгге
Гент
Бремен
Щецин
Гданськ
Стокгольм
Упсала
Новгород
Псков
Смоленськ
Київ
Чернігів
Володимир

За наказом Олексія I Комніна хрестоносців почергово переправили до Малої Азії. У червні вони захопили Нікею і рушили далі. Вирішальна битва відбулася 4 липня 1097 р. поблизу долини Дорилеї, де сельджуки зазнали цілковитої поразки. Шлях на схід було відкрито.

Після тяжкого переходу через гірське плато під палючим сонцем хрестоносці підійшли до Антіохії. Сім місяців тривала облога неприступної фортеці. Хрестоносці потерпали від голоду і хвороб та майже втратили надію захопити місто. Лише завдяки зраді вони взяли Антіохію. Оскаженілі від голоду хрестоносці грабували місто, аж раптом самі опинилися в облозі.

Антіохію оточила велика армія сельджуків. Надії на порятунок не було, і всі занепали духом. Лише диво могло врятувати хрестоносців, і воно сталося. Один із воїнів заявив про своє видіння під час сну, ніби апостол Андрій сказав йому, що хрестоносці врятуються, коли знайдуть наконечник списка, яким римський воїн пронизав тіло розіп'ятого Ісуса, і вказав місце, де сховано цю реліквію. Наконечник було знайдено, і натхнені цим дивом хрестоносці розбили величезну армію сельджуків. Щоправда, дехто запідозрив ошуканство, оскільки наконечник виглядав занадто новим…

Хрестоносці

Пройшовши узбережжям і захопивши приморські міста, червневого ранку 1099 р. хрестоносці побачили Єрусалим. Після тривалої підготовки і кількох невдалих штурмів 15 липня 1099 р. місто було взяте.

На Заході, у Європі, загарбання Єрусалима викликало небачену радість, а мусульмани та іудеї надовго запам'ятали єрусалимську різанину, улаштовану християнами.

Облога Єрусалима у 1099 р. (мініатюра)

Штурм Антіохії (мініатюра)

- Коли відбувся перший хрестовий похід?
- Яким був його результат?

3. Держави хрестоносців. Духовно-рицарські ордени

Завойовані на Сході землі хрестоносці вважали своєю власністю і заснували на них свої держави: **Єрусалимське королівство, князівство Антіохійське, графство Едесське і графство Тріполі. Головним вважалося Єрусалимське королівство**, а його монарх — захисником Гробу Господнього.

Готфрід Бульйонський

У своїх державах хрестоносці встановили феодальні порядки. Кожен правитель поділив володіння на **баронії** (володіння баронів), які, своєю чергою, поділялися на рицарські феоди. Усі власники феодів були зобов'язані нести військову службу у своїх сеньйорів. Місцеві селяни потрапили в залежність від нових господарів і повинні були віддавати частину врожаю своїм феодалам, а також сплачувати податки державі. Для захисту державних кордонів від нападів мусульман хрестоносці побудували міцні фортеці. Ці фортеці й постійна готовність рицарів до боротьби дозволили хрестоносцям довго утримувати своє панування на Сході.

Для захисту християнських володінь від мусульман хрестоносці утворили **духовно-рицарські** ордени, члени яких мали за головну справу не молитву, а війну. Вступаючи до ордену, рицарі давали три обітниці (покори, бідності, безшлюбності) і зобов'язувалися, на відміну від звичних ченців, зі зброєю в руках захищати християнську віру.

Духовно-рицарський орден — це об'єднання європейських рицарів, які поряд з чернечою обітницею зобов'язувались зі зброєю в руках захищати християнську віру. Були підпорядковані безпосередньо Папі Римському.

Фортеця Крак-де-Шевальє

Хрестоносці організували на Сході три ордени. Найдавніший — **орден госпітальєрів, або іоаннітів.** У Єрусалимі ще до хрестових походів існував будинок для відпочинку паломників — госпіталь (притулок), який мав ім'я Св. Іоанна, патріарха Александрійського (VII ст.). Монахи спершу доглядали поранених, а потім самі почали воювати проти невірних. У 1113 р. папа офіційно визнав існування госпітальєрів і затвердив устав ордену, згідно з яким його члени були зобов'язані боротися проти ворогів християнства. Після відвоювання мусульманами 1309 р. Палестини госпітальєри заволоділи островом Родос, а коли турки-османи 1522 р. захопили і його, орден перебрався на Мальту. Відтоді орден називається Мальтійським, він існує й дотепер, а зовнішнім проявом його діяльності є доброчинність.

На початку XII ст. виник орден **тамплієрів**, або **храмовників** (від франц. *temple* — храм). Його заснували в 1118–1119 рр. дев'ять французьких рицарів. Резиденція ордену розташовувалася в Єрусалимі, на місці храму Соломона. Історія виникнення ордену тамплієрів сповнена таємниць. Протягом десяти років засновники приховували його створення. Лише 1128 р. папа затвердив його статут. Метою ордену було проголошено захист шляхів до Святої Землі та самих паломників. Тамплієри, на відміну від інших орденів, мали значний вплив у Європі. Незважаючи на обітницю бідності, вони накопичили незліченні багатства, на які зазіхало багато заздрісників.

У XIV ст. французький король Філіпп IV учинив розправу над тамплієрами, але їхніх скарбів так і не отримав.

Рицарі духовно-рицарських орденів

▶ За допомогою додаткових джерел визначте, представники яких орденів зображені на малюнку.

▶ Розгляньте малюнок і складіть розповідь на тему: «Виїзд рицарів госпітальєрів з Єрусалима»

У 1190 р. німецькі хрестоносці заснували в Палестині **Тевтонський**, або **Німецький орден** Св. Діви Марії. На відміну від інших орденів, до нього вступили переважно німецькі рицарі. У Палестині орден залишався недовго. Потому тевтони захищали угорські землі від половців, а згодом на запрошення польських панів перемістилися до Східної Прибалтики. Спочатку метою тевтонів був захист польських земель від нападів племен прусів, але приблизно за півстоліття орден завоював усі прусські землі й утворив на них свою державу.

Ордени хрестоносців підпорядковувалися безпосередньо папі. Поверх обладунків «брати-рицарі» носили дуже довгі плащі — мантії. Іоанніти мали чорний плащ із білим восьмиконечним хрестом, тамплієри — білий плащ із червоним восьмиконечним хрестом, тевтони — білий плащ із простим чорним хрестом.

▶ Які держави заснували хрестоносці в Палестині?

▶ Які рицарські ордени були засновані в Палестині?

А тим часом в Україні...

1054–1113 рр. — правління тріумвірату Ярославичів — Ізяслава, Святослава, Всеволода.

1097 р. — Любецький з'їзд.

4. Другий і третій хрестові походи

Саладін

Незважаючи на постійне перебування в бойовій готовності, становище хрестоносців на Сході не було міцним. У середині XII ст. сельджуки перейшли в наступ. Вони проголосили **джихад** — священну війну ісламу проти невірних. Єрусалимський король, утративши більшу частину своїх володінь, звернувся по допомогу до папи, який у відповідь оголосив **другий хрестовий похід** (1147–1149 рр.). Незважаючи на значні військові сили (50 тис. воїнів), що вели із собою німецький імператор Конрад III і французький король Людовік VII, похід закінчився повною поразкою. Місто Дамаск — мета походу — витримало облогу хрестоносців.

Бенедикт закликає до другого хрестового походу

У другій половині XII ст. становище хрестоносців на Сході ще більше погіршилося через походи єгипетського султана **Салах ад-Діна**, або **Саладіна**, як його називали європейці. Саладін очолив боротьбу мусульман проти хрестоносців. Він захопив Єрусалим і взяв за життя його жителів величезний викуп.

У відповідь Захід організував **третій хрестовий похід** (1189–1192 рр.). Очолили його три європейські королі: французький, англійський і німецький. Та від самого початку учасникам походу не таланило. Під час переправи через гірську річку в Сирії втопився німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, після чого більшість німецьких рицарів повернулися додому. Французький король Філіпп II Август і англійський король Річард I Левове Серце були давніми ворогами і замість того, щоб діяти разом, лише чинили перешкоди один одному.

Дамаск

Висадившись 1191 р. в Сирії, англійські та французькі війська оточили фортецю Акра і після тривалої облоги захопили її. Однак Філіпп II Август і Річард I Левове Серце посварилися остаточно, і французи, покинувши англійців напризволяще, повернулися додому.

Річард I Левове Серце тричі намагався взяти Єрусалим, але не зміг. Він лише уклав 1192 р. угоду з Саладіном, за якою султан гарантував християнським паломникам безперешкодне відвідування святих міст — Єрусалима, Назарета і Вифлеєма упродовж трьох років.

Другий і третій хрестові походи показали, що західний християнський світ уже не мав того релігійного піднесення, як раніше. Католицька церква вже була неспроможна подолати суперечки між державами Європи за допомогою величної ідеї служіння християнству.

Фрідріх Барбаросса

Філіпп II Август

▶ Чому результати другого і третього хрестових походів були скромнішими, ніж першого?

А тим часом в Україні…

1111 р. — «хрестовий» похід, організований Володимиром Мономахом проти половців.

1141–1153 рр. — правління галицького князя Володимирка Володаровича.

1153–1187 рр. — правління галицького князя Ярослава Осмомисла.

1187 р. — написання «Слова о полку Ігоревім».

1187 р. — перша літописна згадка про Україну.

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.

5. Четвертий хрестовий похід

На початку XIII ст. стало зрозумілим, що вирішальне значення для долі Святої Землі має Єгипет, султан якого постійно загрожував володінням хрестоносців. Папа Інокентій III почав готуватися до нового хрестового походу. Однак до Єгипту хрестоносці так і не дійшли.

Енріко Дандоло

Щоб потрапити до Єгипту, керівники походу звернулися до Венеції, яка мала найкращий флот, із проханням переправити їхні війська. Дож Енріко Дандоло — голова Венеціанської республіки — погодився перевезти хрестоносців за велику суму грошей — 85 тис. марок сріблом. У червні 1202 р., коли кораблі були вже готові, на острові Лідо зібралася тільки третина хрестоносців. Керівники походу змогли зібрати лише частину необхідної суми. Тоді дож запропонував відкласти платіж за умови, що хрестоносці допоможуть йому знищити торгового суперника — місто Задар на східному узбережжі Адріатичного моря. Незважаючи на заборону папи воювати проти християн, керівники походу пристали на таку пропозицію. У листопаді 1202 р. вони захопили і пограбували Задар. Інокентій III відлучив Венецію і хрестоносців від церкви, але бажаючи знищити єгиптян, пообіцяв зняти відлучення, якщо похід відбудеться.

Інокентій III

Однак дож Венеції намовив хрестоносців на похід проти ще одного свого суперника — християнського Константинополя (Візантії), пообіцявши їм щедру винагороду.

Приводом до війни стало бажання сина імператора Ісаака II Ангела відібрати в дядька Олексія престол,

який той захопив, осліпивши брата. Імператорський син пообіцяв за це щедру винагороду, украй необхідну хрестоносцям, — 200 тис. марок сріблом.

Улітку 1203 р. хрестоносці розпочали облогу Константинополя. Невдовзі вони захопили місто і повернули престол Ісааку II. Далі належало розрахуватися з «визволителями», але в імператорській скарбниці не знайшлося такої кількості грошей. Коли їх почали силою стягувати з населення, вибухнуло повстання. Новий імператор спробував захистити місто від «визволителів». Хрестоносці розпочали новий штурм Константинополя і **13 квітня 1204 р.** взяли місто, по-варварськи його пограбували і повбивали тисячі жителів.

Після перемоги хрестоносці поділили між собою землі імперії. Латиняни (так

Взяття Задару

Штурм Константинополя

У XIII ст. на Заході намагалися повернутися до ідеї хрестових походів. Поширилася думка, що лише безгрішні діти можуть здійснити диво і звільнити Єрусалим. У 1212 р. тисячі підлітків із Західної Європи рушили в похід визволяти Святу Землю. Частину дітей, що прибули до порту Марсель, власники кораблів захопили і продали мусульманам, а решта просто зникли. Дитячий хрестовий похід закінчився цілковитим провалом.

називали хрестоносців візантійці) утворили на руїнах імперії свої володіння, які на Заході називали Латинською Романією, а історики згодом назвали Латинською імперією. Про продовження походу, певна річ, годі було й казати.

Після припинення хрестових походів держави хрестоносців були приречені. Одне за одним падали міста-фортеці хрестоносців — Тріполі, Тір, Сідон. У **1291 р.** єгиптяни завоювали Акру — останню столицю Єрусалимського королівства. Епоха хрестових походів завершилася.

▶ Яке місто захопили хрестоносці під час четвертого хрестового походу? Про що це свідчило?

▶ У якому році завершилась епоха хрестових походів на Схід?

А тим часом в Україні...

1202 р. — захоплення Києва галицько-волинським князем Романом Мстиславичем.

1205 р. — загибель Романа Мстиславича.

Закріпимо знання

1. Якими були причини і мета організованих католицькою церквою хрестових походів?
2. Які держави були утворені хрестоносцями на Сході?
3. Для чого створювалися духовно-рицарські ордени? Чим «брати-рицарі» відрізнялися від ченців?
4. Чому Папа Римський був змушений закликати до нових хрестових походів після «визволення Гробу Господнього»?
5. Монархи яких держав брали участь у третьому хрестовому поході?
6. Хто такий Саладін? Чим він уславився?
7. Чим Четвертий хрестовий похід відрізнявся від попередніх? Якими були його наслідки?
8. Коли держави хрестоносців припинили своє існування на Близькому Сході?
9. Які причини поразок хрестових походів?
10. Чому з часом європейці втратили інтерес до хрестових походів?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ
Наслідки хрестових походів

Мета. Визначити наслідки та значення хрестових походів.

Хід роботи

1. Ознайомитися з представленим матеріалом.

Хрестові походи як військові експедиції з метою визволення Святої Землі зазнали краху. Вони спричинили значні людські втрати як серед населення країн Сходу, так і серед їхніх учасників. Під час походів було знищено багато пам'яток культури, бібліотек, палаців. Унаслідок четвертого хрестового походу зазнав значної шкоди Константинополь — центр східної християнської культури. Хрестові походи спричинили погіршення відносин між Європою і країнами Сходу, християнським та ісламським світами.

Проте епоха хрестових походів не минула безслідно для Європи. Значно пожвавилася торгівля на Середземному морі. Особливо великі переваги отримали італійські міста-держави — Венеція, Ґенуя, Піза, до яких перейшла першість у торгівлі з країнами Сходу. Візантія як торговельний суперник італійських міст-держав після четвертого хрестового походу зникла. Торговельні зв'язки Сходу і Заходу за час хрестових походів набули регулярного характеру. Кількість товарів, що їх привозили європейські купці зі Сходу, збільшилася в десятки разів.

Європейці познайомилися з виробництвом цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал, запозичили зі Сходу голубину пошту і вітряки. Знайомство зі Сходом справило великий вплив і на побут європейців. Рицарі засвоїли східні манери, придворну ввічливість. Саме відтоді на Заході призвичаїлися мити руки перед їжею, приймати ванни і митися в гарячих лазнях. У рицарських замках з'явилася нова захоплююча гра — шахи.

2. Дати відповідь на запитання.

Як ви вважаєте, чому хрестові походи історики вважають однією з найяскравіших сторінок Середньовіччя.

3. Заповнити таблицю: «Хрестові походи».

Похід	Дата	Зміст, основні події	Результат
I			
II			
III			
IV			

4. Вислови судження, давши відповідь на запитання.

Як ви вважаєте, чому хрестові походи історики вважають однією з найяскравіших сторінок Середньовіччя?

5. Підбити підсумки уроку, виходячи з його мети.

§ 12. Держава в середньовічній Європі

1. Ранньосередньовічне королівство

Початок середніх віків відзначився тим, що у Європі постали принципово нові форми держави. Свій початок вони беруть із союзів германських племен, що рушили в межі Західної Римської імперії. Зруйнувавши імперію та підкоривши її територію і населення (за останніми підрахунками вчених, завойовники складали близько 5 % від підкореного населення), вожді племен опинилися перед проблемою управління цими територіями. Існуюча система влади виявилася непридатною для управління захопленими територіями, а римська фактично була знищена і відродитися вже не могла. До того ж вожді зустрічали опір одноплемінників, які не могли зрозуміти, чому руйнуються старі традиції племінної влади.

Хрещення Хлодвіга

Зрештою, окремим вождям удавалося приборкувати опір змінам, що настали, а свою владу зміцнити настільки, що її вже ніхто не міг заперечувати. Попервах, як і раніше, така могутня влада трималася на силі (військовій дружині) та авторитеті. Особливо яскраво це видно на прикладі вождя франків Хлодвіга. Але, як вам уже відомо, він знайшов для своєї влади й інші опори: закони, гроші (скарбниця), апарат управління і церкву, яка стверджувала, що «влада від Бога». Фактично Хлодвіг створив державу, у якій був не просто вождем племені, а монархом, королем, котрий правив одноосібно і передавав свою владу у спадок.

Етапи розвитку монархії у Європі

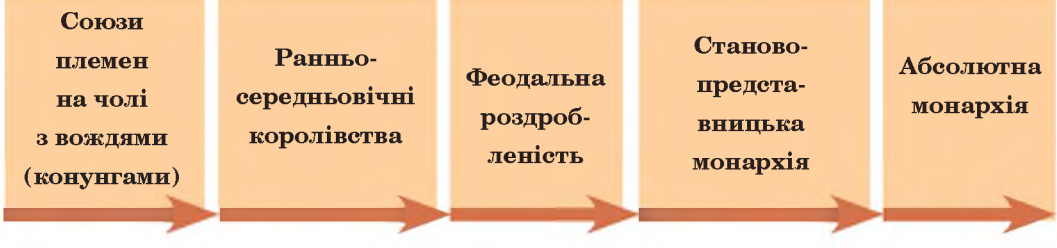

Коронація Карла Великого

Дещо подібне відбувалося і в інших варварських королівствах. Хоча створена система влади виявилася слабкою, залежною від особистості монарха, вона все ж заклала перші підвалини середньовічних королівств.

Створивши державу, її творці мало замислювалися про її подальшу долю. У їхніх очах вона була таким же майном, як і все інше. А з майном, на їхню думку, треба вчинити справедливо — розділити між синами (нащадками), що й було зроблено. Проте така справедливість оберталася боротьбою за владу між нащадками, унаслідок якої загинуло більшість варварських королівств.

На раннє Середньовіччя припадає поява ще однієї форми держави, яка претендувала на всеосяжність й універсальність. Під владою Карла Великого, якого проголосили імператором, було об'єднано більшість земель західного християнського світу. Було заявлено про відродження «Римської імперії». На відміну від своєї попередниці, вона не мала жорсткої влади, розгалуженої системи управління та єдиної системи податків. Як і варварські королівства, вона базувалася на принципі особистої відданості: могутній правитель — віддані піддані, слабкий правитель — усе менше відданих слуг. У середні віки «Римська імперія» радше була мрією, примарою, аніж реальністю, до якої прагнув не один правитель Європи.

Отже, ані варварські королівства, ані імперія Карла Великого не створили стійкої системи влади і в Європі настав період феодальної роздробленості.

▶ Які форми державного правління були вироблені у ранньому Середьовіччі?

2. Феодальна роздробленість

Після розпаду імперії Карла Великого королівська влада починає занепадати. Це було пов'язано з багатьма чинниками. То наступники виявилися нездарами, то Західна Європа зазнала нової навали з боку норманів, угрів (мадярів), арабів (сарацинів). Проте головною причиною стало те, що в попередні століття сформувалося велике землеволодіння. Його володарі, крім головного багатства середньовіччя — землі, — мали владу над нею та її мешканцями.

Землевласник спостерігає за роботою вілланів (мініатюра)

«Немає землі без господаря!» — говорилося тоді. Це давало їм змогу вільно почуватися у стосунках із королем, із яким вони були пов'язані лише васальною присягою. Володіння цих великих феодалів іноді перевищували володіння самого короля. Фактично король більшменш вільно міг почуватися лише у власному **домені** — спадковому земельному володінні. Найбільш показовим прикладом такої ситуації є Франція, де королівський домен протягнувся тоненькою смужкою від Парижа до Орлеану, з усіх боків затиснутий володіннями інших феодалів. Фактично єдиної влади в країні не існувало, а стосунки між феодалами будувалися на системі васалітету. Ніякого державного апарату управління, єдиних податків, єдиної армії тощо не існувало. Кордони держав були умовними і часто змінювалися. Такий порядок називають **феодальною роздробленістю**. Кожен феодал у своїх володіннях почувався королем. Королі були лише «першими серед рівних».

Домен — спадкове землеволодіння правителя середньовічної держави.

Мовою документа

Із листа французького короля Генріха (середина XI ст.)

Кожен день нові неприємності. Ніхто не хоче подумати про бідну Францію, будь-хто вважає, що в першу чергу йому треба збільшити свої володіння. Так знову граф Рауль викрав у Верденського єпископа 18 корів і не бажає їх повертати. Я, король, був змушений виконати прохання єпископа і доручив сказати Раулю, що неприпустимо ображати церковних пастирів, навіть вимагав, щоб той повернув худобу. Граф відповів посланцю, що не боїться ні короля, ні грому церкви. Цей нахаба знає, що в мене не вистачить сил підкорити всіх порушників Божих і людських законів, але ж від цього королівське ім'я зазнає приниження.

- Чим можна пояснити таку зухвалу поведінку графа Рауля?
- Які засоби впливу мав король на своїх підданих за часів роздробленості?

Дещо іншою була ситуація в Німецькому (Східно-Франкському) королівстві. У цей період воно складалося з чотирьох родових герцогств — Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії. Тут існувала виборна монархія: король обирався вищою знаттю. Поряд із цим певну силу мало так зване «право походження». Новий король мав бути родичем попереднього, хоча в історії Німеччини цей принцип багато разів порушувався. Столиці королівство не мало. Король правив державою, роз'їжджаючи своїми маєтностями. Не існувало жодних загальнодержавних податків, король жив насамперед на прибутки зі своїх маєтків. Авторитет приходив до короля не відразу. Тільки тоді, коли справа доходила до застосування військової сили, або завдяки вмілій політиці союзів король міг заслужити собі шану герцогів. Це вдавалося нечасто.

У період феодальної роздробленості з'явилася важлива особливість влади в країнах Європи. Влада чітко розділилася на центральну (здійснювана монархом) і місцеву (здійснювана земельними власниками). Крім того, міста й окремі соціальні групи також частково домоглися здійснення місцевої влади.

▶ Яка головна причина феодальної роздробленості?

3. Станова монархія

Такий стан речей не міг існувати завжди. Суспільство потребувало стабільності, а стабільність базується на сильній владі. У тих умовах під сильною владою розумілася одноосібна влада монарха. Європейські королі розпочали боротьбу за зміцнення влади й об'єднання своїх володінь.

Король

На початку боротьби король мав небагато переваг над усіма іншими феодалами. Він був на вершині феодальної піраміди і фактично верховним суддею. Його влада передавалася за династичним принципом, супроводжувалася церемонією коронації, помазанням на царство та врученням королівських символів. Король, своєю чергою, присягався захищати церкву, забезпечувати мир і справедливо чинити правосуддя. Важливим для королівської влади стало те, що деякі королі були канонізовані церквою як святі.

У боротьбі за зміцнення своєї влади королі знайшли союзників. Це були міста, зацікавлені в розвитку ремесла і торгівлі, дрібні феодали, що страждали від утисків великих феодалів, селяни і церква.

Спираючись на таку могутню підтримку, у XIII–XIV ст. королі значно зміцнили свою владу. Особливо це видно на прикладі Франції, де королі стали видавати загальнодержавні закони, збирати податки, здійснювати реальну за-

Св. Етельберт, король Кентський

гальнодержавну вищу судову владу. З'явився розгалужений державний апарат, до якого, як правило, набирали не за знатністю походження, а за діловими якостями.

Мовою документа

Хроніка... про кошмар Генріха I Англійського

Спершу він побачив натовп озброєних селян, що оточили його ложе. Вони скреготали зубами і, погрожуючи королю, викрикували свої скарги. Потім багато рицарів у латах і шоломах, озброєних списами, дротиками і стрілами, погрожували його вбити. І наостанок, натовп архієпископів, єпископів, абатів, деканів і пріорів обступили його ложе, піднявши на нього свої посохи.

- Які кошмари ввижалися королю?
- Про що вони свідчили?
- Хто зазіхав на владу королів?

Англійський парламент (мініатюра)

Але для здійснення повноти влади монархи потребували значних ресурсів. Там, де монархам вдавалося відразу опанувати всю країну, не давши консолідуватися суперникам (Візантійська імперія, Сицилійське королівство тощо), вони могли не зважати на інтереси інших. Як правило, монархам доводилося вступати в діалог з містами, провідними соціальними станами. Це спричинило появу нових органів влади — **станово-представницьких органів** (у різних країнах вони мали різні назви) — парламентів, а також органів місцевого самоврядування. В окремих країнах ці органи влади вирішували важливі державні питання, але далеко не завжди діяли на користь короля. Найчастіше ці органи ставали слухняним знаряддям у руках королівської влади.

Так у Європі сформувалася **станова монархія.**

Структура станово-представницьких органів у країнах Європи

Англія	Франція	Німеччина
Парламент Палата лордів	*Генеральні штати* Духовенство міщани, дворянство	*Рейхстаг* Колегія курфюрстів
Палата общин (Рицарі та міщани)		Колегія князів, графів, вільних панів
		Колегія імперських міст

Станова монархія — форма правління, за якої король здійснював свою владу в погодженні з основними станами суспільства через станово-представницькі органи.

▶ Які основні ознаки станової монархії?

4. Право і суд

У будь-які часи між людьми завжди виникають суперечки, які потребують розв'язання. За додержавних часів цим переймалися племінна знать або вождь, які виносили свої рішення, дотримуючись звичаєвого права — давніх неписаних законів. Із виникненням держав здійснення правосуддя стає важливою функцією її влади.

Після завоювання варварами Західної Римської імперії знать продовжувала дотримуватися свого звичаєвого права, а римське населення — римських законів. Такий стан речей не сприяв об'єднанню суспільства. Уже перші королі намагаються створити писані закони, які б поєднали норми права різних верств суспільства, усунути ті звичаї, які є руйнівними для нього (особливо кровна помста), і зміцнити владу правителів. Найвідомішим таким документом є «Салічна правда». Проте юристи середньовіччя на цьому не зупинилися. Ними було створено безліч законів. У XII ст. європейці вдруге для себе відкрили римське право, яке стверджувало: «Правосуддя — це постійне і неослабне бажання наділити кожного

Сторінка з «Салічної правди»

Середньовічний суд (мініатюра)

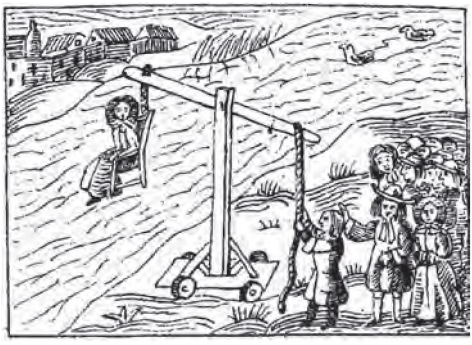

«Божий суд» (гравюра)

своїми правами». Оскільки середньовічне суспільство поділялося на стани, то і правосуддя було становим.

Церква мала свій окремий суд і прагнула контролювати справи щодо шлюбу і сім'ї.

Поступово верховна судова влада закріпилася за королями, бо королівська влада вважалася єдиною справедливою, а судити потрібно було чесно і неупереджено. Проте в реальному житті все було значно складніше. Король не міг розглянути всі судові справи. Для цього призначалися спеціальні судді. Але король міг винести рішення з будь-якої справи, міг помилувати, якщо засуджений визнавав свою провину.

Якщо справа була занадто заплутаною, а її учасники мали аристократичне походження, то справедливість визначалася «Божим судом», коли обидві сторони сходилися у двобої. Вважалося, що в поєдинку Бог не допустить поразки невинного. На двобій замість себе можна було виставити вправного воїна.

«Божий суд» — низка випробувань (вогнем, водою, залізом), після яких виносився вирок.

Таким чином, судова система в середні віки була недосконалою і заплутаною, мала становий характер, але, незважаючи на це, забезпечувала стабільність у суспільстві.

Закріпимо знання

1. Хто такий король? Чому виникає королівська влада?
2. Як традиції племінної влади знайшли продовження у владі варварських королівств?
3. Чи закономірною є феодальна роздробленість?
4. Чому виникли станово-представницькі органи? Яку роль вони виконували? Де у Європі вперше виник станово-представницький орган?
5. Чи було правосуддя в середні віки однаковим для всіх? Хто чинив правосуддя в середні віки?
6. Що нового з'явилося в організації влади в період феодальної роздробленості?
7. Які переваги мав король над іншими феодалами? Чому в період феодальної роздробленості королів називали «першими серед рівних»?
8. Підготуйте розповідь за темою «Правосуддя в середні віки».
9. Як у європейських країнах у системі управління знайшов відбиток принцип: «Що стосується всіх, повинно бути схвалено всіма»?

§ 13. Франція

1. Причини і передумови посилення королівської влади і об'єднання країни

Гуго Капет

Наприкінці X ст. у Франції відбулася зміна династії. Останніх Каролінгів спіткала така сама доля, як і їхніх попередників Меровінгів. Засновником нової династії став один із нащадків графа паризького Еда, що уславив своє ім'я під час захисту міста від норманів — **Гуго Капет**. Так у Франції розпочалося правління нової **династії Капетингів** (987–1328).

У ці часи Франція переживала часи феодальної роздробленості. Перші Капетинги не мали майже ніякої влади і визнавалися лише «першими серед рівних». Король не був навіть найсильнішим серед інших феодалів. Господарем він був лише у своїх власних володіннях — королівському домені — **Іль-де-Франс**. Це була вузька смужка земель, які простягалися вздовж річок Сени і Луари від Парижа до Орлеана, з усіх боків оточена володіннями інших феодалів. Часто герцоги та графи володіли більшими землями, ніж король, і не поступалися йому силою. Та навіть у власному домені королю доводилося вести наполегливу боротьбу проти свавільних баронів, які засіли в замках і не дуже боялися свого сеньйора.

Представники нової династії не бажали визнавати такий стан речей, і в першій половині XII ст. королі почали поступово посилювати свою владу, спираючись на підтримку різних верств населення Франції.

Період правління Капетингів припав на часи, коли Франція, як і вся Європа, переживала господарське під-

Середньовічний Париж (макет)

Французькі селяни

несення. Успішно розвивалися сільське господарство, ремесла, зростали міста. Проте розвиток стримували міжусобні війни і свавілля феодалів. Тому селяни, ремісники й купці були зацікавлені в сильній королівській владі, яка об'єднала країну. Королі вміло використовували такі ситуації та підтримували міста, захищали їх у боротьбі проти феодалів. Міста, своєю чергою, допомагали королю приборкувати непокірних васалів.

Із розвитком господарства взаємини між феодалами і селянами швидко змінювалися. Одні феодали намагалися примусити селян платити більше, і невдоволені селяни втікали до міст, інші — звільняли селян від залежності й вимагали лише регулярної сплати грошей. Для того щоб утримати в покорі вільних селян і відшукати втікачів, дрібним і середнім феодалам була потрібна сильна центральна влада, тому вони почали підтримувати короля. Дехто з дрібних рицарів, невдоволених своїми сеньйорами, також шукав справедливості в короля.

Церква, яка засуджувала безглузді міжусобні війни в країні, під час яких гинули тисячі людей, так само стала на бік короля. Спираючись на підтримку міщан, дрібних і середніх феодалів та церкви, французькі королі розпочали боротьбу за об'єднання країни.

- Яка територія була доменом французьких королів?
- Коли у Франції стала правити династія Капетингів?

2. Початок боротьби за об'єднання Франції

Початок XII ст. став часом зміцнення королівської влади. Король **Людовік VI Товстий** (1108–1137) разом зі своїм помічником абатом Сугерієм навів лад у королівському домені. Замки бунтівних баронів були зруйновані або в них розмістилися королівські гарнізони.

Людовік VI Товстий відрізнявся від своїх попередників більшою наполегливістю та енергійністю. Він розпочав справжню війну проти мешканців «осиних гнізд, що пожирали країну своїм розбоєм», як називали сучасники баронів. Двадцять років знадобилося королю, щоб підкорити їх.

Боротьба Людовіка VI за об'єднання країни поступово стала приносити результати. Свідченням цього почали наступні події. У 1124 р. король Англії Генріх I разом із німецьким імператором Генріхом V розпочали війну проти короля Франції. Але, незважаючи на об'єднані війська двох могутніх держав, Франція здобула перемогу завдяки васалам Північної Франції, які уперше за історію країни об'єднали сили навколо свого короля.

Людовік VI Товстий

Наприкінці життя Людовік VI зумів досягти великого зміцнення королівської влади, одруживши свого сина **Людовіка VII** (1137–1180) з **Елеонорою Аквітанською**. Після смерті батька Елеонора стала єдиною спадкоємницею Аквітанії — величезного герцогства на півдні країни. Однак Людовік VII мав необережність розлучитися з Елеонорою, і вона вийшла заміж за Генріха II Плантагенета, приєднавши свої спадкоємні землі до його володінь. У 1154 р. Генріх II став королем Англії. Таким чином, небезпечним суперником у боротьбі Капетингів за об'єднання Франції стали англійські Плантаґенети. На середину XII ст. під їхньою владою перебувала майже половина Франції. Володіння Плантаґенетів, які вважалися васалами французького короля, у декілька разів перевищували домен останнього. Французьким королям довелося розпочати тривалу і виснажливу боротьбу проти Плантаґенетів за об'єднання Франції.

Людовік VII

Значних успіхів у цій боротьбі досяг син Людовіка VII король **Філіпп II Август** (1180–1223). Він, маючи такі риси характеру, як енергійність, обережність і віроломність, зміг досягти блискучих успіхів у боротьбі проти Плантаґенетів. Філіпп II звинувачував короля Англії Генріха II в порушенні васальних зобов'язань (адже Плантаґенети були його васалами) і водночас прийняв васальну присягу від його синів, підтримуючи їхню боротьбу проти батька.

Філіпп II Август

Боротьба проти Плантаґенетів завершилася повною перемогою Філіппа II. Упродовж 1202–1214 рр. він захопив більшість французьких володінь Плантаґенетів. Вирішальна битва відбулася при Бувіне (1214 р.). Відтак територія королівського домену збільшилася в кілька разів. Згодом син Філіппа II

Людовік VIII Лев (1223–1226) приєднав землі багатого Півдня Франції й Тулузьке герцогство.

- За якого короля почалась боротьба за об'єднання Франції?
- Яка країна стала головною перепоною у завершенні об'єднання Франції?

3. Правління Людовіка IX Святого

Людовік IX Святий

За часів правління онука Філіппа II — короля **Людовіка IX Святого** (1226–1270 рр.) великих війн не велося, але були запроваджені зміни в управлінні державою, посилено авторитет королівської влади.

Незвичними для сучасників були величезна доброта і побожність короля. Він улаштовував притулки для калік та бідних людей. У королівському палаці в кімнаті для трапез щоденно накривали стіл для жебраків. Король особисто стежив за тим, щоб вони отримували такі самі страви, як і він. Людовік IX брав участь у сьомому і восьмому хрестових походах. Коли після невдалого сьомого походу його викупили з полону, Людовік IX не повернувся додому, а залишився чекати нових хрестоносців у Палестині. За три роки, проведені там, французький король зажив слави святого. Він здійснив босоніж у простому одязі паломництво до Назарета, працював простим муляром і ховав залишені напризволяще трупи вбитих християн. Лише звістка про смерть матері змусила його повернутися до Франції, яка шість років залишалася без свого короля. Повага до Людовіка IX була настільки великою, що не минуло і двадцяти років, як церква проголосила його святим.

Людовік IX з дружиною

За часів правління Людовіка IX у Франції було створено малу королівську раду — постійну раду короля і його найближчих прибічників. На території королівського домену було заборонено поєдинки як засіб вирішення судових суперечок. Якщо людина не погоджувалася з рішенням сеньйоріального або міського суду, вона могла звернутися до королівського суду — Паризького парламенту судових справ. Він став вищим судом Франції. Найважливіші справи (підпал, карбування фальшивих грошей, викрадення жінок та ін.) розглядалися винятково в королівському суді. До нього могли звернутися й ті, хто жив на землях, не приєднаних до королівського домену.

Наведенню ладу в державі й зменшенню кількості війн між феодалами сприяли заборона Людовіка IX вести війни на території його домену і встановлення правила «40 днів короля», яке діяло на території всього королівства. За цим правилом, між проголошенням війни та її початком установлювався строк у 40 днів, протягом якого слабша сторона могла звернутися в пошуках справедливості до короля.

Людовік IX започаткував у Франції створення єдиної грошової системи. Король не заборонив сеньйорам карбувати власні монети (право карбування монет тоді мали 40 сеньйорів), але примусив їх, як своїх васалів, допускати у свої володіння королівську монету нарівні зі своєю. Поступово королівська монета, яка вирізнялася високою якістю, витіснила з обігу місцеві гроші. Запровадження єдиної грошової системи сприяло посиленню економічної єдності країни.

Людовік IX став королем, коли йому виповнилося 11 років. По досягненні повноліття він показав себе гідним продовжувачем справи свого діда Філіппа II. У той час коли сила відігравала вирішальну роль у справах, Людовік IX дивував усіх своєю прихильністю до закону. Коли його давній ворог, король Англії, посварився зі своїми баронами, то обидві сторони вирішили звернутися до Людовіка IX, щоб він з'ясував, хто має рацію. Можливо, барони при цьому розраховували на те, що французький король підтримає їх, але дарма: Людовік IX виголосив вирок на користь англійського короля.

Великих територіальних надбань за роки правління Людовіка IX здійснено не було, хоча королівські володіння збільшилися. Людовік IX підписав корисну для себе угоду з англійським королем, за якою той остаточно відмовлявся від претензій на втрачені раніше провінції. Король Англії залишив за собою тільки Аквітанію; заради цього йому довелося визнати себе васалом французького короля.

Людовік IX неодноразово говорив, що метою його правління є мир і справедливість у країні та за її межами. Діяльність короля стала свідченням його прагнення реалізувати ці задуми: за часів правління Людовіка IX Франція зміцніла як єдина держава і досягла свого економічного розквіту. Недарма сучасники називали добу Людовіка IX «золотим віком» в історії країни.

▶ Які головні здобутки правління Людовіка IX Святого?

4. Перемоги і поразки Філіппа IV Красивого

Філіпп IV Красивий (1284–1314 рр.), онук Людовіка IX, став четвертим видатним представником династії Капетингів, за якого завершилося об'єднання Франції. Філіпп IV був енергійною, рішучою людиною, однак, на відміну від свого діда, не дуже переймався такими речами, як закон і мораль, коли хотів

Філіпп IV Красивий

досягти своєї мети. Він, як і його попередники, вів наполегливу боротьбу за збільшення своїх володінь.

Відтак королівський домен на початку XIV ст. охопив 3/4 земель королівства. Під владою англійців залишалася лише вузька смуга території на узбережжі Біскайської затоки.

Філіпп IV розгорнув тривалу боротьбу за приєднання Фландрії, головного центру вовняного виробництва у Європі. Короля вабили багаті фландрські міста Гент, Брюґґе, Іпр та ін. Але тут його спіткала невдача. У битві під Куртре 11 липня 1302 р. французькі рицарі зазнали нищівної поразки від ополчення ремісників і селян Фландрії. Незважаючи на поразку, Філіпп IV все-таки приєднав до своїх володінь частину Західної Фландрії.

Монети за часів Філіппа IV

Значні видатки на війну у Фландрії та величезне марнотратство королівського двору призвели до повного фінансового розорення. Для поповнення своєї скарбниці Філіпп IV не гребував нічим. Він позичав гроші в містах та не повертав їх; виганяв із країни євреїв, ломбардських банкірів, конфісковуючи при цьому їхні гроші, а потім знову брав із них гроші за повернення до країни; за його наказом псували монету (зменшували в ній кількість золота), що руйнувало торгівлю, але збагачувало короля; у королівських маєтках селян примушували викуповувати свою свободу.

Битва при Куртре

У пошуках джерел поповнення скарбниці Філіпп IV не міг обійти й католицьку церкву. Він став вимагати від духовенства сплати королю постійного податку. Проти короля виступив Папа Римський Боніфацій VIII, який категорично заборонив духовенству сплачувати податки. Однак часи змінилися. У відповідь на втручання папи Філіпп IV скликав у 1302 р.

Генеральні штати

збори представників трьох станів королівства — духовенства, дворян і міщан і запропонував їм розглянути його суперечку з папою. Таке зібрання було скликано вперше в історії країни й одержало назву **Генеральні штати.**

Генеральні штати у Франції в XIV ст.

Генеральні штати		
I палата	**II палата**	**III палата**
Духовенство (архієпископ, єпископи, абати великих монастирів)	Представники середнього та дрібного дворянства	Представники третього стану (по два депутати від кожного міста, переважно мери та члени муніципалітетів)

Духовенство і дворяни належали до привілейованих станів. Вони мали ряд переваг над іншими, зокрема були звільнені від сплати податків. Решта населення — селяни, ремісники, міщани — належали до непривілейованого третього стану. Вони працювали, сплачували податки і не мали ніяких переваг. До участі в Генеральних штатах від третього стану король запросив лише багатих міщан.

Печатка Філіппа IV

Зібрані вперше Філіппом IV Генеральні штати одностайно висловилися проти втручання папи у внутрішні справи королівства.

Спираючись на підтримку своєї політики більшістю населення країни, Філіпп IV розпочав переможну боротьбу проти Боніфація VIII. Під тиском Філіппа IV новим папою було обрано французького архієпископа Климента V. За наполяганням Філіппа IV новий Папа Римський переніс свою резиденцію до міста Авіньйон у Франції. Ця подія розпочала 70-річний період (1309–1378 рр.) Авіньйонського полону пап, які опинилися під контролем французьких королів.

Боніфацій VIII

Удруге підтримкою Генеральних штатів Філіпп IV скористався в 1308 р., коли вирішив прибрати до своїх рук величезні багатства ордену тамплієрів.

Орден тамплієрів перебував під особливою опікою римських пап. У XIII ст. він перетворився на великого землевласника, володаря портів, верфей, мав могутній флот. Після поразки хрестових походів центр своєї діяльності тамплієри перенесли до Європи, де позичали гроші збід-

Климент V

Авіньйон

Тамплієри

Спалення Жака де Моле

нілим королям і таким чином впливали на європейську політику. Заборгував тамплієрам і Філіпп IV. Не маючи чим розрахуватися, він вирішив схитрувати і попрохав прийняти його до ордену. Великий магістр ордену тамплієрів Жан де Моле відмовив, зрозумівши, що король хоче згодом очолити орден і привласнити його багатства. У 1307 р. за рішенням Філіппа IV в один день таємно було заарештовано всіх тамплієрів Франції разом із великим магістром. Їх звинуватили в чаклунстві та служінні дияволу.

Сім років тривало слідство. Під тортурами тамплієри визнали всі звинувачення, але під час суду відмовилися від них. Тамплієрів було визнано винними, орден розпущено, а більшу частину їхнього майна віддано королю. Однак Філіппа IV чекало велике розчарування: більшість скарбів ордену загадкового зникла. Шукачі скарбів дотепер намагаються їх знайти.

Великого магістра Жака де Моле 18 березня 1314 р. спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв папу, короля і його нащадків, проголосивши: «Папо Клименте! Королю Філіппе! Не мине й року, як я покличу вас на Суд Божий!» Тисячі жителів Парижа із жахом слухали останні слова великого магістра. І недаремно: прокляття справдилося. Першим помер Климент VI. Восени — король Філіпп IV. Пізніше померли і всі три дорослі сини Філіппа, а королівський престол перейшов через 14 років до побічної гілки Капетингів — династії Валуа.

Від часів Людовіка VI Товстого, що правив на початку XII ст., до часів Філіппа IV (перша третина XIV ст.) тривав процес об'єднання Франції. Унаслідок об'єднання держави у Франції **на початку XIV ст. встановилася станова монархія — централізована держава**, у якій король правив, спираючись на збори представників станів. **Одночасно Франція стала однією з перших національних держав.**

- Коли вперше у Франції було скликано Генеральні штати?
- Який король Франції знищив орден тамплієрів?

5. Столітня війна

У XIV ст. на політичній арені Європи постали централізовані держави. Двома найзначнішими такими королівствами в Західній Європі були Франція та Англія. Суперництво між ними вилилося в тривалий конфлікт, який одержав назву **Столітня війна** (1337–1453 рр.). У ній брали участь не тільки Франція

По смерті всіх трьох синів Філіппа IV королем Франції було проголошено його небожа Філіппа VI Довгого (1328–1350) з династії Валуа. Але англійський король за порадою фландрських міст заявив свої претензії на французький трон. Як рідний онук Філіппа IV, він вважав, що має більше прав на престол Франції, аніж будь-хто з родини Валуа. Щоб відхилити домагання англійського короля, французькі юристи спиралися на закони часів Хлодвіга — «Салічну правду», де зазначалося, що землю не може успадковувати жінка. Із цього вони робили висновок, що оскільки королівство — це земля, а мати Едуарда III як донька Філіппа IV не має права успадковувати землю, то вона також не може передати синові право на престол.

та Англія, а й Шотландія, Кастилія, Арагон, Португалія, Анжу, Бургундія.

Одна з причин конфлікту полягала у феодальній системі правління. Англійські королі, будучи васалами французького короля, але маючи значні володіння у Франції, стояли на заваді створенню єдиної французької держави. Другою вагомою причиною війни стало суперництво між Англією та Францією через Фландрію. Французькі королі прагнули підкорити собі васальне, але по суті незалежне графство. Англія, маючи тісні економічні зв'язки, підтримувала боротьбу фландрських міст проти французького короля.

Приводом до війни стала суперечка щодо спадковості французького престолу.

У 1337 р. французький король заявив, що забирає в англійського короля його володіння на південному заході Франції. У відповідь Едуард III оголосив війну.

Війна почалася з морських набігів французів та англійців на узбережжя одне одного. Нарешті, **1340 р.** два флоти зійшлися в морській битві біля містечка **Слейсе**, розташованого в гирлі Шельди. Французький флот було повністю знищено. Після цієї битви англійці жартували: «Якби риби вміли говорити, вони б розмовляли французькою».

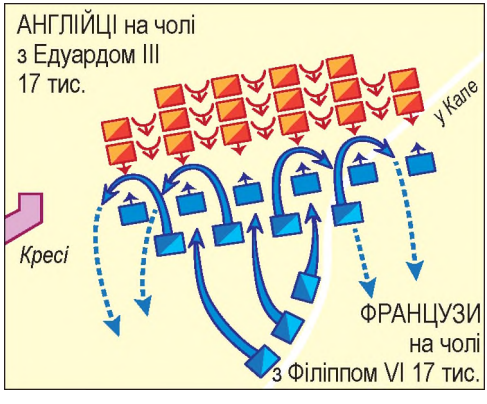

Битва при Кресі 26 серпня 1346 р. (картосхема)

Битва при Кресі (ілюстрація з «Хронік Жана Фруасара»)

Із 1341 р. війна перемістилася на територію Франції. Лише в **1346 р.** сталася перша серйозна баталія біля **Кресі**, у якій французьку армію було вщент розгромлено.

По кількох роках війни англійський король перейшов до тактики загарбання важливих міст і здійснення рейдів углиб території Франції з пограбуваннями і взяттям великої здобичі. Війна набула характеру битви на виснаження.

Французький король Іоанн II Добрий вирішив покласти край рейдам Чорного принца (так називали Едуарда, сина англійського короля). У **1356 р.** 25-тисячне французьке військо наздогнало біля містечка **Пуатьє** 6-тисячний загін англійців. Принц Едуард, усвідомлюючи своє становище, в обмін на свободу був ладен віддати всю здобич. Але французький король зажадав, щоб той здався. Тоді англійці вишикувалися в бойовий порядок і приготувалися до останньої битви, яка виявилась для них переможною.

Іоанн II Добрий

Після поразки під Пуатьє Франція перебувала на межі втрати державності. За полоненого короля англійці зажадали величезний викуп — 3 млн золотих марок, майже три річні прибутки Франції. Дофін Карл, який правив країною, розумів, що без згоди підданих такі кошти не зібрати. Було скликано Генеральні штати. У відповідь на прохання грошей де-

Битва при Пуатьє

Англійці досягли перемоги завдяки дисципліні, яка існувала в піхоті, та озброєнню — великим далекобійним лукам.

Французьке військо складалося переважно з рицарських загонів, які формувалися за принципом особистої відданості сюзеренові. Кожен рицар, який ішов у бій, прагнув здобути славу і здійснити подвиг. Таке військо було некерованим, а сам бій перетворювався на серію герців. До того ж рицарське військо було нечисленним, оскільки спорядження одного рицаря, як уже зазначалося, коштувало дорого. Тому рицарське військо під час битви під Кресі розбилося об англійську піхоту, яка діяла в замкненому строю та була керованою.

Бій почали англійські лучники, які закидали стрілами атакуючих французьких арбалетників-найманців і кінноту. Не витримавши такого обстрілу, рицарі відступили. Контратака англійців довершила справу. У битві загинуло 1500 французьких рицарів і лише три англійські. Це був ще один сигнал, який сповістив, що епоха рицарів добігала кінця.

Французи, пам'ятаючи про поразку під Кресі, спішили все військо і вишикувалися в три ряди. Але рицарі не були пристосовані до битви в пішому строю, і коли перша шеренга французів кинулася в бій, вона відразу була розбита англійцями. Друга шеренга французів теж потрапила під зливу англійських стріл і почала відступати. Відступ переріс у паніку, що охопила й шеренгу, очолювану королем. Першими залишили поле бою найближчі до короля люди, у тому числі старший син короля дофін (наступник престолу) Карл — майбутній король Карл V Мудрий (1364–1380). Контратака англійців довершила справу. Король Франції потрапив у полон.

путати, особливо представники третього стану, висунули вимогу засудити тих, хто винен у негараздах Франції, та встановити контроль із їхнього боку за збиранням і витрачанням податків. Спроба дофіна протидіяти реформам спровокувала повстання парижан у **1357 р.** на чолі з прево — головою міської адміністрації Парижа **Етьєном Марселем**.

Повсталі захопили королівський палац і вбили кількох наближених Карла. Прево по суті став господарем Франції. Проте дофін зміг утекти, і у Франції стало два правителі — у політичну боротьбу втрутився родич французького короля, король Наварри Карл Злий, який удавано підтримав Етьєна Марселя, маючи намір захопити французький трон. Ситуація в країні вкрай загострилася.

Увесь тягар війни і негаразди лягли на плечі селян. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння, стала вимога до них здійснювати роботи з укріплення замків. У травні **1358 р.** на північ від Парижа спалахнуло повстання, яке швидко поширилося на Північно-Східну Францію. Воно одержало назву **Жакерія** (французькі сеньйори презирливо називали всіх селян жаками). Селяни нападали на замки, знищували записи повинностей, податкові документи, жорстоко розправлялися з феодалами та їх сім'ями. Тільки після підступного вбивства керівників, повстання було придушено.

Етьєн Марсель

Згодом подібне повстання спалахнуло і в Англії (1381 р. повстання Вота Тайлера).

Після всіх цих негараздів Франція з великими труднощами відновила свої сили. **Дофін Карл** хоч і був фізично слабким і боязким, але виявився неабияким державним діячем. Він спромігся 1360 р. укласти мир з Англією. За цим миром майже третина території Франції

відходила під англійське управління, підтверджувалося зобов'язання виплати викупу за короля, а за це англійський король відмовився від претензій на французький престол.

Дофін Карл, ставши королем, постарався виправдати дане йому прізвисько Мудрий. Він впорядкував систему збирання податків, почав формування апарату управління, упорядкував і переозброїв армію. Наслідки розумних рішень не забарилися.

Дофін Карл

Після відновлення бойових дій у 1369 р. французька армія під командуванням талановитого полководця **Дюгеклена** майже повністю визволила територію Франції. У той час **змінився характер війни: із війни між благородними рицарями, що воювали за славу, сеньйорів і прекрасних дам, вона перетворилася на війну між державами і народами (націями).**

Дюгеклен

По смерті Карла V Мудрого ситуація у Франції знову загострилася. Різні угруповання намагались посадити на престол свого ставленика. Цією боротьбою вирішили скористатися англійці, які поновили війну.

Мовою документа

Франція за часів Столітньої війни (Хроніка Сен-Дені, 1415 р.)

Мешканці передмість і сіл вважали за краще ховатися в містах або тікати в ліси із дружинами, дітьми і всім скарбом, ніж зустрічатися з людьми короля (збирачами податків), яких вони боялися більше, ніж ворога. Невдовзі вони справді відчули на собі, що не було ніякої різниці між цими людьми й англійцями, або що ці люди грабували й чинили розбій лютіше. Силою вони забирали золото, гроші і все найцінніше. Їхня жорстокість наганяла такий жах, що священики забирали з церков і ховали в надійних місцях скарби, які належали Богові та святим, тому що грабіжники забирали все, що могли знайти за міськими мурами, і робили це без докорів сумління.

- Як війна вплинула на життя Франції?
- Яких страждань завдала війна простому народові?
- Чим можна пояснити поведінку королівських збирачів податків?

Восени 1415 р. англійська армія на чолі з королем Генріхом V висадилася в Нормандії та біля села Азенкур знову розгромила французів. Англійці вступили до Парижа. За новим мирним договором **1420 р.** Франція та Англія ставали єдиним королівством. Здавалося, що війна скінчилася.

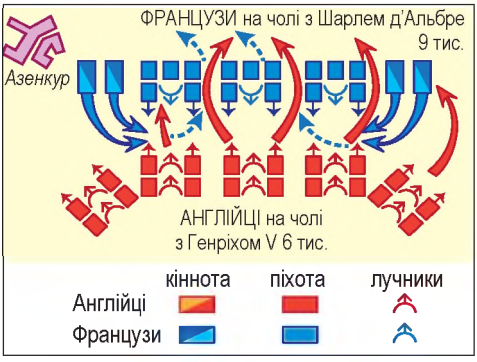

Битва під Азенкуром 25 жовтня 1415 р.

Король Генріх V проголошувався регентом і наступником французького престолу і взяв шлюб із донькою Карла VI. Син Карла VI — Карл позбавлявся права успадковувати престол. Але дофін не визнав договору і втік на південь Франції, де ще залишилися його прихильники. У той час померли Генріх V і Карл VI. Знову спалахнула війна. Перешкодою на шляху англійців до повного підкорення країни стала фортеця Орлеан, яку вони взяли в облогу 1428 р. Хоча захисників фортеці було більше, ніж англійців, вони мало вірили в перемогу.

- Що було причиною і приводом до Столітньої війни?
- Які найбільші битви Столітньої війни?
- Коли і з ким Франція вела Столітню війну?
- Назвіть причини селянських повстань («Жакерії») у Франції під час Столітньої війни.

6. Жанна д'Арк. Завершення Столітньої війни

У березні 1429 р. до двору дофіна Карла, проголошеного Карлом VII, прибула по-чоловічому вбрана дівчина і сказала, що вона — селянка із села Домремі в Лотарингії і звати її **Жанна**, а прийшла вона, щоб визволити Орлеан, вигнати англійців із Франції та коронувати дофіна. Про це їй повідомили архангел Михаїл, святі Катерина і Маргарита, що з'являлися їй у видіннях. Жанну допустили до армії. У рицарському вбранні, із королівським прапором у руках вона стала символом майбутньої перемоги. Армія і Франція повірили в диво. У Жанні вбачали знаряддя Бога, а Бог не може допомагати неправому ділу. Патріотичне піднесення охопило країну. Під прапори Карла почали сходитися ті, хто бажав урятувати Францію.

Жанна д'Арк

Тим часом Жанна на чолі армії насправді вчинила диво. За 17 днів французька армія зняла облогу з Орлеана і здійснила рейд до Реймса — міста, де відбувалася коронація французьких королів. Коронація Карла в Реймсі перетворила дофіна в очах французів на «законного» короля, а боротьба за короля у свідомості тодішніх людей — це боротьба за країну.

Карл VII

Після коронації Карл VII із осторогою і підозрою ставився до зростаючої популярності «Орлеанської діви», боячись, що вона може затьмарити його, тому король та його оточення намагалися якось її позбутися. Жанні доручали незначні, але ризиковані воєнні операції; під час однієї з них (оборони міста Комп'єнь) вона потрапила в полон до бургундців, що були союзниками англійців. Карл VII нічого не зробив, щоб урятувати Жанну. Вона постала перед англійським судом, на якому судді намагалися довести, що Жанна відьма та єретичка, а тому коронація Карла не мала чинності. На всі звинувачення Жанна відповідала мужньо й дотепно. Її спалили на площі в Руані як відьму, а попіл кинули у воду.

Хоча Жанна й загинула, розпочата нею справа мала позитивні наслідки. У 1436 р. Карл VII вступив до Парижа, а до **1453 р.** всю територію Франції, крім міста Кале, було визволено від англійців. Столітня війна скінчилася, хоч і не було підписано ніякого миру.

Карл VII, щоб остаточно вирішити питання зі звинуваченням у тому, що його на престол звела єретичка і відьма, організував процес, який переглянув справу Жанни, під час якого з неї було знято всі обвинувачення й виправдано посмертно.

Столітня війна мала далекосяжні наслідки. Крім розорення країни і значних людських утрат (50 % населення) головним було об'єднання Франції та створення сильної централізованої держави. Єдина армія та єдиний податок стали її головними ознаками. Так, якщо раніше рицар ішов на війну тому, що присягнув сеньйору на вірність, то солдат — з обов'язку перед державою. Раніше побори на загальнодержавні потреби відбувалися за згодою тих, хто платив; тепер податки належало платити за підданство, і ніхто згоди вже не питав. Отже, Франція вийшла з війни зовсім іншою державою, що й визначило її подальшу долю.

- За якого французького короля почалася і за якого завершилась Столітня війна?
- Кого називали «Орлеанською дівою»?

7. Завершення об'єднання Франції

Людовік XI

По закінченні Столітньої війни деякі французькі володіння залишалися за межами влади французького короля. Значну роль у завершенні об'єднання Франції відіграв Людовік XI (1461–1483).

Головною перешкодою на шляху Людовіка XI до об'єднання країни був герцог бургундський Карл Смі-

Карл Сміливий

Карл VIII

ливий, який мав значні володіння на сході Франції та в Нідерландах. На відміну від інших великих феодалів, які чинили опір Людовіку XI, Карл Сміливий у своїх володіннях проводив таку ж політику, що і його суперник. Фактично конфлікт між Людовіком і Карлом був конфліктом між двома подібними державами. У цій боротьбі перемогу здобув Людовік XI. Вирішальна битва відбулася **в 1477 р. біля Нансі**. Бургундці зазнали поразки, а Карл загинув. Людовік XI дуже зрадів смерті свого головного противника і відразу наказав захопити його володіння. Бургундська держава припинила своє існування. Крім Бургундії, Людовік зміг приєднати до своїх володінь Пікардію на півночі, Беррі в центрі та Прованс на півдні Франції.

Син Людовіка XI — **Карл VIII** (1483–1498) приєднав останнє володіння, що зберігало самостійність, — герцогство Бретань (1491 р.). Так завершився тривалий процес політичної централізації Франції, що розпочався за Капетингів, а закінчився за правління династії Валуа. У XVI ст. Франція стала однією з найбільш могутніх і централізованих держав Європи.

▶ У якому столітті завершено об'єднання Франції в єдину централізовану державу?

Людовік XI був видатним політиком і дипломатом свого часу, а ще — першим із королів Франції, влада якого була необмеженою, тобто абсолютною. Своєю зовнішністю він був геть несхожий на могутнього короля: худий, згорблений, убраний у потертий довгий камзол, постійно стурбований і заклопотаний справами. Саме ця людина наводила жах на своїх ворогів і суперників. Війна, інтриги, підкупи, союзи, зради стали його зброєю. Крім збирання земель він вельми переймався їхнім економічним розвитком. Промисли і торгівля були його пристрастю.

Битва біля Нансі (мініатюра)

А тим часом в Україні...

1340 р. — смерть Юрія II останнього галицько-волинського князя.

1362 р. — битва на Синіх Водах.

1393–1414 рр. — діяльність Федора Коріатовича на Закарпатті.

Закріпимо знання

1. Хто був засновником династії Капетингів? Назвіть чотирьох видатних представників королівської династії Капетингів.
2. Які верстви населення і чому підтримували об'єднання Франції?
3. Простежте, як відбувалося посилення королівської влади у Франції від початку XII ст. до початку XIV ст., визначивши основні віхи цього процесу.
4. Що таке Генеральні штати? Із якою метою їх було скликано? Як вирішувалися питання на цьому зібранні?
5. Які наслідки мав конфлікт короля Філіппа IV Красивого з тамплієрами?
6. Визначте чинники, які сприяли об'єднанню Франції, а які заважали.
7. Чим була зумовлена більш як столітня тривалість війни?
8. Оцініть роль Жанни д'Арк у перемозі над англійцями.
9. Складіть порівняльний історичний портрет Людовіка IX Святого і Філіппа IV Красивого. Яке ваше ставлення до їхніх способів досягнення мети?

▶ Розгляньте малюнки і складіть розповідь про діяльність і долю Жанни д'Арк.

§ 14. Англія

Кельти не лише тікали від завойовників, а й чинили їм відчайдушний опір. На початку VI ст. правитель британів й останніх римлян на острові Амвросій Авреліан очолив боротьбу проти германців. Його воєначальником або, можливо, вождем одного з племен був легендарний король Артур. Він зміг завдати саксам декількох відчутних поразок, зокрема 516 р. в битві біля гори Бадон. Невідомий хроніст написав, що битва тривала три дні і три ночі й закінчилася перемогою британів. Пам'ять про короля Артура збереглася в легендах, які з часом набули майже казкової форми і не мають нічого спільного зі справжніми подіями. Середньовічні європейські письменники написали десятки романів про короля Артура, його рицарів «круглого столу» на чолі з Ланселотом і чарівника Мерліна, який допомагав королю.

Англосаксонські воїни

1. Англосаксонські королівства

Від кінця I до кінця IV ст. острів Британія був провінцією Римської імперії (крім північної частини сучасної Шотландії). Римляни побудували тут міста і фортеці, але переселенців із теплої Італії було обмаль. У 407 р. римські війська залишили острів, оскільки були змушені захищати кордони Італії від варварів, і римо-британські зв'язки фактично припинилися. Римська культура в Британії почала занепадати. Вожді місцевих кельтських племен вели міжусобну боротьбу. Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію Британії англо-саксонських завойовників. Англи та юти походили з Ютландського півострова (сучасна Данія), а сакси — із земель між Ельбою та Рейном (сучасна Німеччина).

Спершу завойовники захопили південно-східне узбережжя Британії, а потім почали просуватися вглиб острова. Вони знищували кельтів або перетворювали їх на залежних людей, яких обкладали даниною. Племена бриттів зберегли незалежність на заході (півострови Уельс та Корнуолл), на півночі (Шотландія) та на сусідньому острові Ірландія. Частина кельтів переселилася на континент, до Ґаллії, на півострів Арморика, який згодом одержав назву Бретань.

Захопивши Британію, завойовники утворили сім королівств. Королівствами англів були Останглія, Мерсія і Нортумбрія; саксів — Ессекс, Уессекс, Сассекс; ютів — Кент. Усі германські племена роз-

мовляли різними говірками, але поступово поширювався і почав переважати діалект англів із Мерсії. Мову, якою розмовляли завойовники, стали називати англійською, а саму країну — Англією. Залишки підкореного населення і завойовники поступово об'єдналися в один народ, який одержав назву англосакси.

Георгій Великий

Перші два-три століття після завоювання населення англо-саксонських королівств поділялося на простих людей (керлів) і знатних (ерлів). Керли були вільними селянами, володіли невеликими ділянками землі, а в разі війни йшли в ополчення. Ерли були представниками англосаксонської знаті й володіли великими ділянками землі, що обробляла рабами і залежними людьми — поневоленими британами чи боржниками-керлами.

Англосакси принесли із собою традиції правління германських племен. Після завоювання германські вожді стали королями, їхня влада посилилася. Короля оточувала дружина, що захищала його, отримуючи у винагороду зброю, коней, коштовності й землю. Обов'язковою частиною винагороди були бенкети, розкіш яких сприяла збільшенню популярності короля. Водночас віддавна при королі існувала «рада мудрих», або «тих, хто знає звичаї», що обмежувала королівську владу. Ця рада складалася з представників знаті, затверджувала нові закони і за потреби, могла усунути старого та обрати нового короля.

Унаслідок англосаксонського завоювання Британія перетворилася на Англію: кельтів було знищено або поневолено; римська культура і звичаї зникли.

В англо-саксонських королівствах, як і в континентальних варварських, також почало поширюватися християнство. Християнізація Англії мала два джерела. Перше — це ірландські місіонери, друге — це римська церква. Папа Григорій I Великий (590–604) доклав чимало зусиль, щоб навернути населення Англії до християнської віри. Задля цього він послав 40 ченців на чолі з видатним богословом Августином, який став першим єпископом Англії. Його резиденцією стало містечко Кентербері в Кенті. Римські монахи розгорнули енергійну діяльність, навертаючи до християнства населення південної частини країни і витісняючи мандрівних ірландських проповідників, у яких вони вбачали суперників. В Англії було створено церковну організацію, що підпорядковувалася Риму, у селах створювалися парафії, до яких призначалися постійні священики. Замість маленьких ірландських каплиць запрошені з Ґаллії майстри зводили великі кам'яні церкви.

Унаслідок діяльності ірландських і римських проповідників в Англії запанувало християнство.

- Коли відбулося англосаксонське завоювання Британії? Які германські племена брали в ньому участь?
- Скільки королівств утворили англосакси?
- Ще було джерелами християнізації Англії?

2. Англія і вікінги

Англосаксонське завоювання Британії стало для неї не останнім. Англія першою зазнала руйнівних нападів вікінгів і постраждала від них найбільше. Перший такий напад датується 793 р.

Альфред

На початку правління короля **Альфреда** становище Англії було дуже тяжким. Данці захопили Лондон, і король був змушений утекти від них на південь, де почав збирати сили для боротьби. Він розділив своє військо на дві частини. Щороку одна йшла в бій, а інша обробляла поля. Така тактика виявилася успішною, і 879 р. король Альфред, відкинувши данців за Темзу, підписав із ними мирну угоду.

У війні проти данців Альфред замість звичного англосаксонського народного ополчення створив армію з професійних воїнів-рицарів. За рішенням короля кожні п'ять англосаксів повинні були озброювати і забезпечувати всім необхідним одного воїна, який служив в армії. Це дало можливість Альфреду вести тривалу війну і не дати занепасти господарству.

Поява професійних воїнів-рицарів започаткувала далекосяжні зміни в англійському суспільстві, що почало набувати рис феодального.

Окрім створення рицарства, за наказом короля Альфреда стали будувати **бурги** — фортеці з вартовими загонами — і кораблі для захисту морського узбережжя від загарбників. Для того щоб вести успішну боротьбу, король потребував значних коштів. Альфред запровадив перший постійний податок із населення — «**данські гроші**».

Воїни-вікінги, підвіска «Одін і ворони» X ст.

Багато уваги Альфред приділяв розвитку освіти і науки. Він сумно промовляв, що раніше іноземці їхали навчатися до Англії, а тепер неможливо знайти людину, яка переклала б листа з латини англійською. Король Альфред утворив при своєму дворі школу, де інколи сам викладав, а також школи

в центрах єпископств. За наказом короля здійснювалися переклади латинських книг англосаксонською мовою.

Велике значення для посилення єдності країни мало створення збірника законів «**Правди короля Альфреда**». Король наказав зібрати давні англо-саксонські закони — правди — у єдину збірку, додав деякі нові та вимагав від усіх користуватися ними.

Мовою документа

Витяги із «Правди короля Альфреда»

Я, король Альфред, зібрав ці закони й наказав записати більшість із тих, яких дотримувалися наші попередники і які сподобалися мені, а багато злих, що мені не сподобалися, я відкинув за радою мудрих, а інші наказав виконувати; далі, не наважився я передати до запису більшість моїх власних постанов, бо не переконаний, що сподобаються вони нашим наступникам…

4. Якщо хтось замислює зло проти життя короля сам особисто або надає притулок вигнанцеві чи його спільникові, то він відповідатиме своїм життям і всім, чим володіє…

4.2. Хто готує замах на свого пана, той відповість за це своїм життям і всім, чим він володіє, або здійснить очищення клятвою.

5. Також установлюємо ми для кожної церкви, освяченої єпископом, такий захист миру: якщо її досягне піша або кінна людина, яка рятується від помсти, то ніхто не може вивести її звідти протягом семи ночей. Коли хтось це все-таки зробить, то відповість за порушення королівського захисту церковного миру…

5.2. Старший у церкві повинен наглядати за тим, щоб ця людина не отримувала протягом цих семи днів їжі.

5.3. Якщо він сам захоче віддати зброю своїм переслідувачам, то вони повинні берегти його 30 ночей і сповістити про це його родичів.

5.4. Далі про церковний привілей: якщо той, хто вчинив злочин, про який раніше не було відомо, сховається в церкві й там покається перед Богом, то нехай простять половину його провини…

Якщо хтось украде щось у церкві, то нехай заплатить за це одноразове відшкодування і штраф, відповідний цьому відшкодуванню, і нехай у нього буде відрубано руку, якою він здійснив цю крадіжку…

- Чим можна пояснити поведінку королівських збирачів податків?
- Як король Альфред уклав збірник законів?
- Що було спільного у створенні його і «Салічної правди» Хлодвіга?
- Яке значення діяльності християнської церкви в Англії за часів короля Альфреда?

▶ У якому році відбувся перший напад вікінгів на Британські острови?

▶ Яку державу утворили вікінги на території Англії?

▶ Чому уессекський король Альфред одержав прізвисько Великий?

3. Нормандське завоювання Англії

У боротьбі проти данців англосаксам допомагало герцогство Нормандія, що існувало на узбережжі Північної Франції. Воно, як ви вже знаєте, було засноване 911 р. на землях, захоплених у Французькому королівстві норманським ватажком герцогом Ролланом.

Битва під Гастінгсом

Вільгельм Завойовник

У 1066 р., скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм вирішив захопити англійський престол. Приводом до завоювання став заповіт англосаксонського короля, якому нормандський герцог доводився родичем. У ньому йшлося про те, що Вільгельм — спадкоємець англійського престолу. Папа Римський Александр II, намагаючись підкорити своєму впливу англійську церкву, дав благословення Вільгельмові. Восени 1066 р. велика армія герцога вторглася до Англії.

14 жовтня 1066 р. Вільгельм розбив англійську армію на чолі з новим королем Гарольдом у **битві під Гастінгсом**. Король Гарольд загинув у бою. Армія нормандського герцога вступила до Лондона, де 25 грудня 1066 р. він став новим королем Англії під іменем **Вільгельма I Завойовника** (1066–1087).

Англосаксонська знать, що не визнала владу нового короля, утратила свої володіння. Їх отримали французько-нормандські загарбники. Сам король став найбільшим землевласником у країні та надавав землі своїм прибічникам — баронам. На своїх прибічників він замінив і єпископат англійської церкви.

Барон — васал короля, але не спадковий.

Тауер. Лондон

Король і барони вкрили всю Англію кам'яними замками. У самому Лондоні на березі Темзи було побудовано похмурий королівський замок Тауер, що став символом влади нових володарів країни.

Величезне значення для Англії мав проведений за наказом короля 1086 р. перепис населення. Із жахом дивилися люди на цю дивовижну і незвичну акцію, вбачаючи у ній звістку про наближення кінця світу. Складені під час перепису списки населення отримали назву «**Книги Страшного суду**», оскільки деякі вважали, що коли прийде Христос, він судитиме людей за такою самою книгою. Насправді мета перепису полягала в тому, щоб з'ясувати, скільки платників податків існує в країні. Багатьох селян, які до нормандського завоювання були вільними, записали до «Книги Страшного суду» як залежних. Епоху Вільгельма I Завойовника англійські селяни стали називати «нормандським рабством».

Сторінки з «Книги Страшного суду»

Генріх I

Спокій у завойованій Англії Вільгельм забезпечив жорстокими заходами. За вбивство нормандця король установив спільну відповідальність усіх мешканців села або цілої місцевості, де це сталося.

Із часом у країні запанував мир: припинилися данські набіги та усобиці знаті. Зміцненню королівської влади сприяло те, що Вільгельм установив порядок, за яким усі васали підкорялися не лише своїм сеньйорам, а й королю. На вимогу короля кожен рицар, незалежно від того, чиїм васалом він був, повинен був нести службу в королівському війську. Перетворення, які розпочав Вільгельм I, посилили королівську владу і перетворили Англію на централізовану державу.

Вільгельм I створив міцний апарат управління своєю державою. Країна поділялася на графства, на чолі яких стояли шерифи, призначені королем. Шерифи відповідали за збір податків до королівської скарбниці, провадили судочинство й управляли графствами від імені короля.

Англійська скарбниця отримала назву Палата шахової дошки завдяки системі підрахунку грошей. Великі столи в палаті було переділено лініями на смуги. На них в особливому порядку розкладалися й пересувалися стовпчики монет. Така система нагадувала гру в шахи, звідки і виникла назва палати.

Зміцнення королівської влади і припинення усобиць у країні сприяло зростанню міст, розвитку торгівлі. Лондон перетворився на великий торговельний центр Англії. Англійські купці продавали вовну, яка поступово ставала головним предметом англійської зовнішньої торгівлі.

Політику, започатковану Вільгельмом I, продовжив його молодший син **Генріх I** (1100–1135). За його правління велику роль в управлінні країною стала відігравати постійна Королівська рада. До неї входили вищі посадові особи держави — королівський скарбник, керівник канцелярії, судді та вірні королю представники знаті. Вищою судовою інстанцією в країні став постійно діючий Суд королівської лави. За дорученням короля судді їздили графствами і розбирали там судові справи. Було створено й казначейство, що називалося Палатою шахової дошки. Воно відповідало за надходження податків.

Отже, внаслідок нормандського завоювання в Англії посилилася королівська влада і почалося становлення централізованої держави.

- У якому році відбулося нормандське завоювання Англії? Де сталася вирішальна битва?
- Для чого була створена «Книга Страшного суду»?

А тим часом в Україні...

1113–1125 рр. — правління Володимира Мономаха.

4. Перші Плантаґенети

По смерті Генріха I, який не залишив нащадка престолу, розпочалася міжусобиця, яка тривала двадцять років. За допомогою церкви період безвладдя в Англії було припинено. Престол отримав онук Генріха I молодий граф анжуйський Генріх, що започаткував династію Плантаґенетів, яка правила країною до кінця XIV ст. Він правив під ім'ям **Генріх II Плантаґенет** (1154–1189).

Генріх II Плантаґенет

Постать в історії

Генріх II Плантаґенет відіграв велику роль в історії Англії. Його мати, донька Генріха I, була дружиною графа анжуйського Жофруа Плантаґенета (це прізвище він отримав від латинської назви рослини «планта ґеніста», якою полюбляв прикрашати свій шолом). За свідченнями сучасників, Генріх II був людиною міцної

статури з бичачою шиєю і руками силача. Він мав неврівноважений і вибуховий характер. Генріх міг бути добрим, щедрим, відвертим, але коли щось дратувало його і не було до вподоби — перетворювався на розлюченого тирана. Його гнів, щоправда, швидко минав, і король знову ставав доброзичливою поступливою людиною. Генріх II мав неабияку освіту (володів шістьма мовами) і винятково добру пам'ять. До вишуканої їжі чи розкішного вбрання король був абсолютно байдужим, натомість у справах виявляв наполегливість і рішучість. Генріх II був правителем величезних володінь. До їх складу, крім Англії та Нормандії, входили його спадкові володіння у Франції — Анжу, Пуату, Турень та ін. Після одруження з Елеонорою Аквітанською він отримав і її володіння. Державу Генріха II історики називали «Анжуйською імперією».

Усі свої сили невтомний Генріх II поклав на те, щоб відновити в державі міцну королівську владу. Він наказав зруйнувати замки феодалів, які брали активну участь у міжусобній боротьбі. Одночасно Генріх II розпочав у країні реформи.

Початок їм поклала судова реформа. Кожна вільна людина в Англії одержала право за певну плату звертатися до королівського суду, оминаючи суд баронів. Королівські судді, що їздили країною, для розгляду справ на місцях залучали особливих присяжних. Ними ставали 12 місцевих жителів, які складали присягу на Біблії, що чесно вестимуть справу. Завершивши розслідування, присяжні доповідали королівському судді, який призначав кару винному або звільняв невинного. Так було започатковано виникнення суду присяжних, що діє й зараз в демократичних країнах. Завдяки проведенню судової реформи Генріх II здобув підтримку дрібних рицарів, селян, міщан, які вбачали в ньому свого захисника. До того ж діяльність королівських судів стала джерелом великих прибутків скарбниці короля.

Генріх II здійснив також військову реформу. Служба рицарів у війську як васалів короля обмежувалася певною кількістю днів на рік. Генріх II дозволяв деяким рицарям не служити у війську; за це вони мали сплачувати королю «щитові гроші», на які утримувалося наймане рицарське військо, що значно зменшило залежність короля від місцевих феодалів. Водночас було зміцнено народне ополчення: кожна вільна людина була зобов'язана мати зброю і з'являтися з нею для участі в королівських походах.

Томас Бекет

Генріх II намагався поставити під свій контроль англійську церкву, але зазнав поразки. Архієпископ кентерберійський **Томас Бекет**, який очолював церкву в Англії, рішуче виступив проти домагань короля. Коли Бекета за таємним наказом короля було вбито,

у справу втрутився папа. Під загрозою відлучення від церкви Генріх II вимушений був покаятися й відмовитися від своїх планів щодо реформування церкви.

Генріха II Плантаґенета вважають одним із найвидатніших королів середньовічної Англії. Однак його величезна англо-французька держава потребувала значних сил для управління нею і за наступників Генріха II — його синів **Річарда I Левове Серце** (1189–1199 рр.) та **Іоанна Безземельного** (1199–1216 рр.) швидко занепала.

▶ Які реформи здійснив Генріх II Плантаґенет?

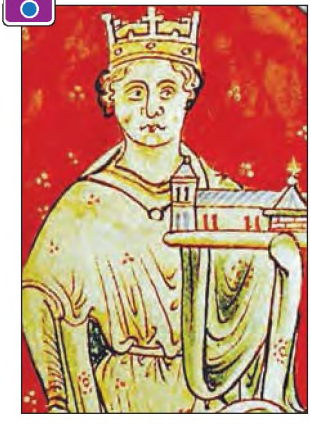

Іоанн Безземельний

5. «Велика хартія вольностей»

Славнозвісний король Річард I Левове Серце був блискучим полководцем, талановитим поетом і музикантом, але за все своє життя в Англії він провів лише кілька місяців. Бажання здобути славу штовхало його до участі в хрестових походах або війн проти Франції. Присвятив усе своє життя боротьбі проти французького короля і його наступник Іоанн Безземельний. У війні проти Філіппа II Августа він зазнавав поразки за поразкою і врешті-решт утратив більшість французьких володінь. Іоанн Безземельний розпочав боротьбу і проти папи, але також її програв. Він був змушений визнати себе його васалом і сплачувати йому щорічну данину в розмірі 1000 фунтів стерлінгів.

Постійні збільшення податків, різноманітні побори чиновників та королівські невдалі авантюри викликали невдоволення в країні. Водночас англійські барони, відчувши послаблення королівської влади, розпочали боротьбу за свої права. Приводом до неї стало проголошення Іоанном Безземельним у 1215 р. підготовки чергової війни проти Франції. Рицарі не хотіли брати в ній участь, вважаючи її безнадійною, і влітку 1215 р. розпочали повстання. Керували виступом великі барони півночі Англії. Повстанці рушили на Лондон і захопили його за підтримки міщан. Іоанн Безземельний, узятий у полон, був змушений прийняти вимоги повстанців і підписати **15 червня 1215 р.** складену баронами **Велику хартію вольностей**.

Хартія (у перекладі з давньогрец. — аркуш папірусу) містила 63 статті, переважна більшість яких захищала інтереси баронів та обмежувала владу короля.

Іоанн Безземельний одразу після підписання Хартії відмовився її виконувати. Обурені барони оголосили про позбавлення влади короля. Розпочалася війна, у розпалі якої Іоанн Безземельний помер.

Мовою документа

Витяг із Великої хартії вольностей

1. По-перше, ми дали перед Богом згоду і підтвердили цією хартією за нас і наших нащадків на віки, щоб англійська церква була вільна, у повній мірі й недоторканності володіла своїми правами і свободами.

12. Ані щитові гроші, ані будь-які інші платежі не повинні стягувати в нашому королівстві інакше, ніж за загальною радою королівства нашого…

13. Місто Лондон повинно мати всі стародавні свободи і вільні свої звичаї, як на суходолі, так і на воді. Крім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоби всі інші міста, і бурги, і містечка, і порти мали всі свободи і вільні свої звичаї.

14. Щоби мати загальну раду королівства для призначення нових платежів чи обкладення щитовими грішми, ми накажемо скликати архієпископів, єпископів, абатів, графів, старших баронів нашими листами кожного окремо і, крім цього, накажемо скликати, через шерифів та бейліфів наших, усіх тих, хто має землі, отримані від короля безпосередньо.

16. Нікого не повинні примушувати нести більшу службу за свій рицарський лен або інше вільне володіння, ніж визначено.

20. Вільна людина буде штрафуватися за дрібний проступок відповідно до виду цього проступку, а за більший проступок буде штрафуватися відповідно до його тяжкості, причому повинно залишатися недоторканним основне майно відповідача…

39. Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або відправлена у вигнання, або знедолена в будь-який інший спосіб, і ми не підемо на нього інакше, ніж за законним вироком рівних цій людині та за законом країни.

40. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них і уповільнювати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно та безпечно виїздити з Англії та в'їздити до неї, перебувати і їздити Англією, як суходолом, так і водою для того, щоби купувати і продавати без будь-яких незаконних мит, сплачуючи лише старовинні та справедливі, звичаєм установлені мита, за винятком воєнного часу.

- Які права надавав король Хартією різним верствам населення?
- Які з цих прав ви вважаєте найважливішими і чому?

Прийняття Великої хартії вольностей мало важливе значення. У 39 статті вперше було проголошено принцип, який у майбутньому перетворився на вимогу населення багатьох країн Європи. Можливо саме тому Хартію вважають першим у Європі документом, що підтвердив основні права людини.

▶ Чому короля Іоанна прозвали Безземельним?

▶ Коли було прийнято Велику хартію вольностей?

А тим часом в Україні...

1199 р. — заснування Галицько-Волинської держави.

1214 р. — Спішська угода між Польщею і Угорщиною, за якою Галичина відходила до останньої.

6. Заснування англійського парламенту

Новим королем Англії барони визнали малолітнього сина Іоанна — **Генріха III** (1216–1272). Слабкий та безхарактерний Генріх III завжди перебував під чиїмось впливом: попервах неповнолітнім королем керували барони, а після одруження він потрапив під вплив родичів своєї дружини-француженки. Він роздавав іноземцям посади й землі, провокуючи цим обурення англійських баронів. Міщани, рицарі, вільні селяни також були невдоволені засиллям королівських чиновників і суддів. Навесні 1258 р., попри неврожай і голод у країні, король зажадав від баронів третину їхніх доходів на авантюру із завоювання Сицилійського королівства. Тоді барони категорично відмовили королю в грошах і зібрали «скажену раду», яка по суті перебрала владу. Але панування баронів не влаштовувало інші прошарки населення. Рицарі, міщани й селяни почали виступати проти баронів. Англію охопила **громадянська війна**. На бік невдоволених пануванням ради перейшла і частина баронів. Очолив рицарів, міщан і баронів, які продовжили боротьбу проти короля і ради, **Симон де Монфор**, граф лестерський. Навесні 1264 р. він розбив королівську армію, захопив у полон Генріха III та його старшого сина Едуарда. На деякий час він став правителем країни — **лордом-протектором**.

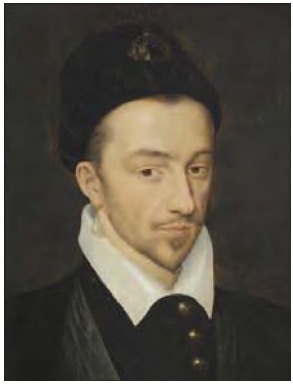

Генріх III

Симон де Монфор

20 січня 1265 р. у Вестмінстері Симон де Монфор уперше зібрав раду, на яку, окрім представників вищої духовної та світської знаті, запросив по два рицарі від кожного графства і двох міщан від кожного великого міста. Рицарів обирали всі вільні платники податків графства, а міщан — органи самоврядування міст. Ця рада одержала назву **парламент** (від франц. *parler* — говорити).

Так, уперше в середньовічній Західній Європі виник станово-представницький орган влади.

Громадянська війна — війна між громадянами однієї держави, які дотримуються діаметрально протилежних поглядів і яких неможливо примирити.

Будинок британського парламенту

Парламент — станово-представницький орган влади, згодом законодавчий орган влади.

Лорд — великий землевласник в Англії.

Перемога над королем не припинила громадянської війни: вона, навпаки, спалахнула з новою силою. Селяни громили маєтки прибічників короля, відмовлялися працювати на баронів. Налякана розгортанням війни більшість баронів перейшла на бік принца Едуарда, який, після втечі з полону, став організатором сил короля. Військо Монфора було розбито, він загинув у бою. Владу короля Генріха III було відновлено. Однак за роки громадянської війни і король, і барони переконалися в необхідності зважати на інтереси інших верств населення. Тому головним наслідком громадянської війни стало виникнення в Англії парламенту.

Едуард I

Остаточно парламент сформувався у роки правління **Едуарда I** (1272–1307). За своєю структурою англійський парламент відрізнявся від французьких Генеральних штатів. Основні його повноваження англійського парламенту в основному сформувалися у другій половині XIII – на початку XIV ст. Із 1295 р. парламент в Англії став збиратися систематично. Він мав право затверджувати податки й видавати закони. У **1343 р.** англійський парламент розділився на дві палати. **Верхня палата** називалася **палатою лордів** і складалася з духовних лордів (архієпископів, єпископів та абатів) і світських лордів — баронів. **До нижньої палати — палати громад** — входили рицарі від графств і міщани. Вільні селяни та бідні міщани в парламенті представлені не були, а

залежним селянам узагалі було заборонено брати участь у виборах. Англійський парламент мав більший вплив на державне життя, ніж Генеральні штати у Франції. Він став тим органом, де висловлювалися погляди представників різних верств населення, а також місцем мирного узгодження різних конфліктів, що виникали в країні.

Отже, у XIII–XIV ст. в Англії сформувалася централізована держава у вигляді станової монархії.

▶ Коли вперше було скликано англійський парламент?

7. Англія в XIV ст.

Кінець XIV ст. виявився для Англії насиченим усілякими соціальними рухами й виступами, які мали досить значний вплив на її розвиток. Поштовхом до них стали поразки в Столітній війні та політика династії Плантаґенетів. У 1377 р. парламент утвердив додатковий податок, що його мали сплачувати всі піддані, які досягли 14-річного віку, незалежно від статі. Цей податок став важким тягарем для населення, до того ж він зруйнував традиційні відносини між селянами, феодалами й державою.

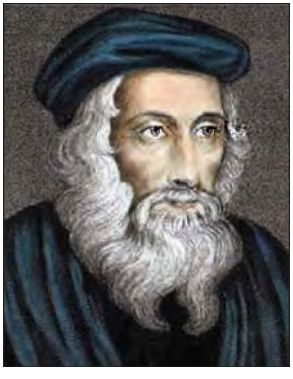

Джон Вікліф

Крім того, у 60–70-ті рр. XIV ст. Англію охопив рух за реформування церкви. Його ідеологом був **Джон Вікліф** (1320–1384), священик і професор Оксфордського університету. У своїх проповідях Вікліф заперечував владу пап, доводячи, що вони не повинні отримувати від Англії ніякої данини. Він закликав до конфіскації володінь церкви, здешевлення церковних обрядів і рекомендував посилити в богослужінні момент проповіді. Його важливою заслугою було те, що він переклав Біблію англійською мовою, наблизивши Слово Боже до душ віруючих англійців. Заклики Вікліфа знайшли відгук у різних прошарках суспільства. Його послідовників називали лолардами. Під впливом ідей Вікліфа парламент прийняв спеціальний статут, який забороняв звертатися до папи як до вищої інстанції в судово-церковних справах, англійський король відмовився від сплати данини папі тощо. Селянство ж сприйняло ідеї Вікліфа як заклик до виступу проти феодалів.

Вот Тайлер

Збурене новими податками і релігійними вченнями англійське суспільство вибухнуло повстанням у **1381 р.** під проводом **Вота Тайлера**.

Повсталі вступили до Лондона. Вірячи в «доброго короля», вони прагнули розповісти йому про утиски з боку

сеньйорів й оголосити свої вимоги. Молодий король Річард II виграв час, майстерно зігравши роль захисника простого люду. Під час чергових переговорів Вота Тайлера було вбито. Селяни, утративши ватажка, були в розпачі, а королівські загони роз'їхалися країною, караючи учасників повстання.

Вбивство Вота Тайлера (гравюра)

Бунти і виступи були наслідком тих соціальних змін, що охопили англійське суспільство. Традиційний становий поділ на феодалів, духовенство і селянство не відповідав реаліям часу. З'являлися і збільшувалися нові прошарки суспільства: ремісники, торговці, купці та ін. Та й самі феодали вже не були схожими на своїх попередників. Їх більше непокоїли проблеми землі й прибутків, аніж слави й війни. Рицарська честь відходила в минуле. Такі зміни в англійському суспільстві, особливо у вищих прошарках, призвели до війни, яка в історії одержала назву Червоної та Білої троянд.

▶ Що зумовило вибух повстання під проводом Вота Тайлера?

Генріх VI

8. Війна Червоної та Білої троянд

Поразка в Столітній війні викликала політичну кризу династії Ланкастерів, що прийшла до влади у **1399 р.** Опозицію проти них очолив герцог йоркський Річард. Він вирішив скористатися з того, що Генріх VI був несповна розуму, а владу в країні тримала його дружина Маргарита Анжуйська. У 1455 р. Річарда оголосили регентом королівства, хоч у Генріха VI був син. Такий стан речей не влаштовував родину **Ланкастерів**, яка не бажала поступатися **Йоркам**. Зрештою, палацові інтриги переросли у відкриті збройні сутички між прихильниками двох родин і в **громадянську війну**, що одержала назву **Червоної** (елемент герба Ланкастерів) та **Білої** (елемент герба родини Тюдорів, що започаткувала після війни нову династію) **троянд**. На початку війни успіх був на боці Ланкастерів. У 1480 р. під час однієї з битв військо Річарда було розбите, а сам він загинув. Проте вже наступного року син Річарда за підтримки могутнього графа Ворвіка став королем **Едуардом IV**

Едуард IV

Річард III

(1461–1483). Королева Маргарита разом із сином утекла до Франції, а божевільний Генріх VI, покинутий усіма, блукав Англією в супроводі свого духівника, поки його не посадили в Тауер.

Ставши королем, Едуард відібрав усі землі в Ланкастерів та їхніх прихильників. Роздаючи ці володіння, він тим самим заручився підтримкою знаті. Едуард також сприяв розвитку торгівлі, особливо міжнародної, проте за це вимагав від купців і банкірів усіляких подарунків і позичок, які не повертав. Із парламентом у нього справи на склалися, тому він скликав його рідко і неохоче. Політика Едуарда IV викликала невдоволення навіть у його прихильників. Граф Ворвік, посварившись із ним, утік до Франції, де уклав союз із Маргаритою. У 1471 р. військо Ланкастерів на чолі з Ворвіком висадилося в Англії та захопило Лондон. Генріха VI знову проголосили королем, але Едуард зміг повернути собі владу. Ворвік, якого назвали «творцем королів», Генріх VI та його син загинули, а Маргариту взяли в полон. Усі роки війни відзначалися нещадним нищенням противників. Після смерті Едуарда IV владу мав отримати його син Едуард V, але брат покійного короля герцог Річард Глостер наказав ув'язнити молодого монарха та його брата (13 і 10 років). Сам же він проголосив себе королем **Річардом III** (1483–1485).

Річард III розумів, що війна остаточно зруйнувала старі відносини і що країна прийме будь-якого короля, який забезпечить мир, знизить податки і наведе лад у державі. У цьому напрямку він і діяв, чим здобув прихильність народу. Але над ним тяжіли чутки про його причетність до смерті двох синів Едуарда IV, які до того ж він не спростовував.

Зрештою, його противники об'єдналися навколо одного з останніх Ланкастерів, який жив у вигнанні, Генріха Тюдора. Останній зібрав військо і висадився в Англії. Біля містечка Босуарт зійшлися

Особа Річарда III привертала до себе увагу істориків і письменників. Так, йому присвятив драму «Річард III» славетний англійський драматург В. Шекспір. У деяких творах і літописах він постає перед нами як справжнє чудовисько: горбатий сухорукий карлик, позбавлений будь-яких моральних якостей. Йому приписують безпосередню участь у вбивстві Генріха IV тощо. Насправді ж він був невисоким на зріст, розумним і сміливим юнаком. Навіть вороги визнавали, що то був тямущий правитель і хоробрий воїн, здібний полководець. Що ж до фізичних вад, то одне плече в нього було дещо вищим за інше, а ліва рука від народження була малорухомою.

дві армії. Річард III був зраджений, його армія розбіглася. Сам він загинув на полі бою.

Корона з його голови відразу була покладена Генріху Тюдору, який став правити під ім'ям **Генріх VII** (1485–1503). Щоб остаточно примирити ворожі сторони, Генріх VII одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав червону та білу троянди. Війна тривалістю в 30 років нарешті скінчилася.

Єлизавета Йоркська

У парламенті, скликаному Генріхом VII після перемоги, виявилося лише 20 лордів із 50, до того ж частина з тих, що залишалася, стала лордами під час війни. Це свідчило про те, що майже вся родова аристократія Англії полягла на полях битв, і її заступила нова, яка сповідувала нові моральні принципи, була залежною від короля і не обстоювала феодальних звичаїв. Майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти система ліврейних почтів. Ліврея — це особливий одяг слуг із гербом господаря. Лівреєю також називали плату сюзерена своєму васалу.

Генріх VII

Ліврейний почт — це, по суті, загони найманців, що отримували плату від свого лорда і мали з ним письмовий договір про службу. Старі традиції та чесне слово, на чому трималася система васалітету, уже сприймалися як недостатні.

Отже, в Англії відбувалося руйнування старих феодальних традицій і становлення держави нового типу, що базувалася на необмеженій владі монарха і розгалуженій системі державного апарату. В Англії цей процес відбувався дещо повільніше, ніж у Франції. До того ж в Англії зміцніли традиції парламентаризму, що не давало можливості королю повністю зосередити у своїх руках усю повноту влади.

- Між ким тривала війна Червоної і Білої троянд? Чому вона одержала таку назву?
- Чи можна визначити переможця у цій війні?

А тим часом в Україні...

1489 р. — перша згадка про козаків.

1490–1492 рр. — повстання Мухи.

Закріпимо знання

1. Чим суспільний лад англосаксів відрізнявся від порядків, установлених Хлодвігом у Франкському королівстві?
2. Які наслідки мали для Англії набіги вікінгів?
3. Визначте роль короля Альфреда Великого в історії Англії.
4. Що стало приводом до нормандського завоювання Англії? Охарактеризуйте наслідки цього завоювання.
5. У чому виявилося посилення королівської влади за часів правління Генріха II?
6. Що таке Велика хартія вольностей? Чому англійці вважають її появу початком затвердження своїх прав і свобод?
7. Хто очолював селянське повстання 1381 р.?
8. Чому в Англії спалахнула війна Червоної і Білої троянд? До яких наслідків вона призвела?
9. У чому полягає суть учення Джона Вікліфа? Який вплив воно мало на англійське суспільство?
10. Розкажіть, як відбувалося становлення християнської церкви в Англії.
11. Підготуйте розповідь від особи англійського барона, невдоволеного королем Іоанном Безземельним. Подумайте, які претензії він міг висунути королю.
12. На прикладі короля Річарда III поясніть, як письменник може вплинути на образ правителя.

§ 15. Німеччина

1. Виникнення Німецького королівства

За Верденською угодою **843 р**. «землі східних франків» отримав **Людвіг Німецький**. Саме на цих землях згодом постало Німецьке королівство. Попервах воно мало нагадувало єдину державу. Тут існувало п'ять герцогств, володарі яких майже не підкорялися королям із династії Каролінгів. Знатні роди постійно боролися за владу. Це протистояння феодалів, герцогів і королів часто мало збройний характер і тому одержало назву міжусобних війн.

Людвіг Німецький

Разом із міжусобними війнами землі Східного Франкського королівства потерпали від нападів чужоземців. Східнофранкські королі та місцеві герцоги змогли захистити свої землі від вікінгів. Однак наприкінці X ст. з'явився новий небезпечний ворог, який прийшов зі сходу, — угри, або мадяри. Ці племена кочових скотарів осіли на рівнині в середній течії Дунаю і почали нападати на сусідні землі. Першою від угорської навали загинула слов'янська держава Велика Моравія. Потім мадяри розпочали спустошувати німецькі землі, що спонукало герцогів до об'єднання в єдине королівство.

Генріх Птахолов

У **919 р**. місцева знать проголосила королем Східного Франкського королівства саксонського герцога **Генріха I Птахолова** (919–936). Із тієї події бере початок історія нової європейської держави — **Німецького королівства**.

Генріх I посилив владу і поклав край постійним чварам і суперечкам німецької знаті. Для боротьби проти угорців і захисту населення він наказав будувати невеликі фортеці — бурги. Як і в інших країнах тогочасної Європи, у Німеччині було створено численну важку кінноту — рицарів. Саме з її допомогою **955 р**. син Генріха I **Оттон I** (936–973) завдав такої нищівної поразки угорцям у вирішальній битві на річці Лех у Баварії, що вони назавжди припинили напади.

▶ Коли і хто був засновником Німецького королівства?

НІМЕЧЧИНА та ІТАЛІЯ в XI-XIII ст.
МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА на ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ
Кордони Священної Римської імперії: в XI ст.
наприкінці XIII ст.
Володіння імператорів династії Штауфенів за правління Конрада III (1137-1152 рр.)
Території, приєднані до володінь Штауфенів наприкінці XII ст.
Межі володінь Вельфів за правління Генріха Лева (середина XII ст.)
Володіння Вельфів після 1180 р.
Межі володінь чеського короля Пржемисла Отакара II (1253-1278 рр.)
Церковні володіння
Резиденції архієпископів
Володіння римських пап у XII ст.
Межі територій, приєднаних до папських володінь за правління Інокентія III (1198-1216 рр.)
Володіння Венеціанської республіки у XIII ст.
ФІНИ (СУМ)
ВОДЬ
Фінська затока
Новгород
НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА
Ревель
ЕСТИ (ЧУДЬ)
Дерпт
1242
Псков
Велика
Упсала
КОРОЛІВСТВО НОРВЕГІЯ
КОРОЛІВСТВО ШВЕЦІЯ
о.Даго
о.Езель
о.Готланд
Вісбі
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
ЛІВИ
Рига
ЛАТГАЛИ
КУРШІ (КОРСЬ)
ЗЕМГАЛИ
Зах.Двіна
Полоцьк
1260
1236
ЖЕМАЙТИ (ЖМУДЬ)
КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
Кернов
ПОЛОЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО
АУКШТАЙТИ (ЛИТВА)
Німан
КОРОЛІВСТВО ДАНІЯ
Лунд
Роскілле
Аркона
о.Борнхольм
о.Рюген
Кенігсберг
ПОМОРЯНИ
Гданськ
Марієнбург
ПРУССІ
ЯТВЯГИ
Гродно
Новогрудок
Шлезвіг
Любек
ОБОДРИТИ
ЛЮТИЧІ
Гамбург
Ельба
Штеттін
Кульм
Торн
Плоцьк
КНЯЗІВСТВО МАЗОВІЯ
Вісла
1238
Пінськ
Турів
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
ТУРОВО-ПІНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Дорогичин
Берестя
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
КОР. АНГЛІЯ
ФРІСЛАНДІЯ
Бремен
Люнебург
МАРКГР. БРАНДЕНБУРГ
ГЕРЦ. САКСОНІЯ
Брауншвейг
Бранденбург
Гнезно
Познань
Ленчиця
Люблін
Холм
Володимир
Луцьк
Кременець
Ізяслав
Рейн
Утрехт
Мюнстер
Лондон
Магдебург
Віттенберг
Веттін
ЛУЖИЦЬКА МАРКА
КНЯЗІВСТВО СИЛЕЗІЯ
П О Л Ь Щ А
Серадзь
Легниця
Вроцлав
1241
Хмельник
Сандомир
Кентербері
Брюгге
Антверпен
Гент
Падерборн
Кіффгаузен
Мерзебург
ЛАНДГР. ТЮРИНГІЯ
ТАНДОСБЕРГ
Мейссен
Аахен
Кельн
Бувін
Пьєж
Камбре
ГРАФ. ФЛАНДРІЯ
ГЕРЦ. НИЖНЯ ЛОТАРИНГІЯ
Франкфурт
Прага
Лаба
Перемишль
Львів
Галич
Сена
Руан
Реймс
Париж
Майнц
Трир
Вормс
Мец
ГЕРЦОГСТВО ФРАНКОНІЯ
КОРОЛІВСТВО ЧЕХІЯ
1241
Оломоуць
МАРКГР. МОРАВІЯ
Нюрнберг
Регенсбург
Унгвар (Ужгород)
ГРАФСТВО ШАМПАНЬ
Баден
Вайблінген
Віттельсбах
Страсбург
Гогенштауфен
Аугсбург
НІМЕЧЧИНА
Інн
ГЕРЦ. АВСТРІЯ
Відень
Братислава
Естергом
1241
Могі
Орлеан
Труа
КОРОЛІВСТВО ФРАНЦІЯ
ГЕРЦ. БАВАРІЯ
Зальцбург
ГЕРЦ. ШТИРІЯ
Буда
Пешт
Варад
Коложвар
ГЕРЦ. БУРГУНДІЯ
ГРАФ. БУРГУНДІЯ
Констанц
Безансон
Габсбург
ГЕРЦ. ШВАБІЯ
КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНА
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Калоча
Темешвар
Луара
Клюні
Женева
ГЕРЦ. КАРИНТІЯ
МАРКГР. ФРІУЛЬ
ВЕРОНСЬКА МАРКА
Драва
Загреб
ГЕРЦ. КРАЙНА
Тренто
Комо
Монца
Тревізо
Аквілея
Верона
Бергамо
Леньяно
Новара
Мілан
Брешіа
Павія
Падуя
Венеція
Сава
Белград
Турну-Северин
ВОЛОХИ
Тиса
Морава
Дунай
Відін
Рона
Клермон
Ліон
В'єн
ГРАФ. САВОЯ
КОРОЛІВСТВО БУРГУНДІЯ (АРЕЛАТ)
Турин
Алессандрія
П'яченца
Парма
Мантуя
По
Феррара
Каносса
ХОРВАТІЯ
Задар
Равенна
Болонья
Рімініі
Анкона
Генуя
Лукка
Піза
Флоренція
Сієна
ГЕРЦ. СПОЛЕТО
Ассізі
Сполето
Тибр
Рим
1268
Авіньйон
Арль (Арелат)
Екс
Марсель
Тулуза
ГРАФСТВО ПРОВАНС
ЛІГУРІЙСЬКЕ МОРЕ
МАРКГР. ТОСКАНА
АНКОНСЬКА МАРКА
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Спліт
Дубровник (Рагуза)
1298
о.Курцола
Котор
Раса
Ніш
БОСНІЯ
КОРОЛІВСТВО СЕРБІЯ
БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО
Софія
Печ
Скутарі
Аяччо
о.Корсика (володіння Пізи)
Дірраxій (Дураццо)
Охрид
Фессалоніка
КОР. ФЕССАЛОНІКА
ЕПІРСЬКИЙ ДЕСПОТАТ
ГЕРЦ. АПУЛІЯ
Капуя
Неаполь
Амальфі
Салерно
Беневенто
Барі
Бріндізі
Таранто
1266
ОБОХ СИЦИЛІЙ
Іонічні острови
Арта
ІОНІЧНЕ МОРЕ
ГЕРЦ. АФІНИ
Патри
Афіни
Андравіда
ГЕРЦ. АХАЙЯ
Кальярі
о.Сардинія
Козенца
ГЕРЦ. КАЛАБРІЯ
КОРОЛІВСТВО
Палермо
Мессіна
Реджіо
Походи Фрідріха Барбаросси до Італії
1158-1162 рр.
1174-1177 рр.
Міста Ломбардської ліги
Міста, які підтримували Штауфенів
Хрестові походи проти народів Балтії:
німецьких феодалів
у XII ст.
у XIII ст.
данських феодалів
Володіння Тевтонського ордену в 1226 р.
Території, завойовані Тевтонським орденом до кінця XIII ст.
Монгольська навала на Центральну Європу 1241-1242 рр.
Міста, зруйновані монголами
1199
Місця і роки найважливіших битв
Замки

2. Поява нової імперії. Італійська політика німецьких імператорів

На відміну від свого батька Генріха I, який після обрання королем відмовився від коронації та помазання на царство, його син Оттон I, урочисто коронований в Аахені, усіляко підкреслював перевагу короля над усією знаттю. Він вважав себе тією людиною, яка відновить Римську імперію Карла Великого, хотів, подібно до Карла Великого, коронуватися в Римі та одержати імператорський титул від Папи Римського.

Оттон I

У 961 р. Оттон I здійснив похід до Італії, підтримав 22-річного папу Іоанна XII в боротьбі проти непокірних васалів і повернув йому втрачений престол. 2 лютого 962 р. в соборі Св. Петра в Римі вдячний папа коронував Оттона I як римського імператора. Відтоді німецька королівська і римська імператорська корони стали неподільними. Так було вдруге відновлено Римську імперію на Заході. Однак і ця імперія мало була схожа на взірець. Вона перебувала в інших кордонах та історичних умовах.

По коронації Оттон I подарував Іоанну XII документ про підтвердження права Папи Римського володіти Папською областю, підкресливши цим залежність папи і церкви від імператора. Проте Іоанн XII вважав, що його влада вища за імператорську, оскільки вона від Бога, а імператор, своєю чергою, отримує владу від папи. У майбутньому ці суперечки призвели до жорстокої боротьби між імперією та папством.

Григорій VII

Ситуація протистояння церковної та імператорської верхівок загострилася в другій половині XI ст., коли Папою Римським став **Григорій VII** (1073–1085), який провів низку реформ у католицькій церкві. Серед них було і скасування *інвеститури* — права імператора чи короля затверджувати духовних осіб на церковні посади.

Саме ця реформа викликала обурення у 26-річного німецького імператора **Генріха IV** (1056–1106), який не бажав втрачати свою владу над єпископами. Розпочалася тривала і виснажлива боротьба. Спершу імператор зібрав у Вормсі німецьких єпископів і домігся від них ухвали рішення про позбавлення сану Григорія VII. Тоді папа зібрав у Римі єпископів Франції та Італії, відлучив від церкви Генріха IV й увільнив його підданих від присяги імператоро-

ві. Цим скористалися невдоволені Генріхом IV німецькі феодали й розпочали повстання проти імператора. За такої ситуації Генріху IV не залишилося іншого виходу, як шукати примирення з папою. Холодної зими 1077 р. імператор із невеликим почтом прибув до резиденції папи в замку Каносса на півночі Італії. Протягом трьох діб Генріх IV був змушений стояти босоніж, в одязі спокутного грішника, перед воротами замку, доки Григорій VII пробачив свого супротивника. Відтоді слово «Каносса» стало символом підкорення світської влади духовній, а вислів «**ходіння в Каноссу**» означає глибоке приниження переможцем переможеного.

Ходіння в Каноссу (худ. Карло Емануель)

Однак Генріх IV не забув приниження і не упокорився. У 1084 р. він із великою армію рушив на Рим і захопив його. Григорій VII ледь урятувався від полону і був змушений утекти на південь Італії. Наступного року Григорій VII помер, заповідаючи своїм наступникам продовжувати боротьбу проти імператорів.

Боротьба проти папської влади призвела до ослаблення Німецької імперії. Німецька знать зміцніла, перетворившись на спадкових володарів земель, кількість герцогств та інших світських і духовних володінь значно збільшилася, адже під час боротьби між імператорами й папством обидві сторони надавали землі й різноманітні привілеї своїм прихильникам. Імператор залишився верховним сеньйором, але характер його влади змінився. Німецька знать закріпила право обирати імператора. Він міг ще за життя примусити обрати своїм наступником сина, але все одно принцип виборності, а не успадкування, був важливим.

Відновити втрачену могутність Німеччини поталанило трьом імператорам із династії Штауфенів: **Фрідріху I** (1155–1190), його синові **Генріху VI** (1191–1197) та онукові **Фрідріху II** (1212–1250).

Імператор Фрідріх I відомий в історії під ім'ям Барбаросса (Рудобородий), яке дали йому італійці. За його часів імперію стали називати **Священною**. Це, на думку імператора, мало підкреслити його незалежність від папи. Мовляв, його імперія освячена Богом, а не папою. Здійснюючи свій намір, Фрідріх I користувався тим, що папству було в той час не до нього. У Римі різні угруповання обрали одночасно кілька пап, кожен із яких вважав інших самозванцями. Проте, коли боротьба за папський престол завершилася, Рим знову висунув претензії на вищу владу в християнському світі. У 1157 р. представники папи за його ж дорученням оголосили, що Фрідріх отримав корону лише як «бенефіцій» від папи і має йому підкорятися.

Мовою документа

Зі звернення Фрідріха I Барбаросси до римлян

Рим більше не в Римі. Хочете знову побачити колишню римську славу, умілий устрій таборів, доблесть і дисципліну? Усе це перейшло до нас разом з імператорською владою. Я ваш законний господар.

- Як аргументував імператор свою владу над Римом?

У відповідь Фрідріх I пішов війною на Італію. Він хотів не лише покарати папу, а під цим приводом підкорити заможні італійські міста. Фактично похід 1158 р. мав завойовницький характер. За допомогою величезної для тих часів 100-тисячної армії Італія була приєднана до володінь імператора. Однак волелюбні жителі міст не хотіли підкорятися Фрідріху I. Для боротьби проти імператора вони об'єдналися в союз 15 міст — Ломбардську лігу.

29 травня **1176 р.** в битві під **Леньяно** війська Ломбардської ліги розбили армію Фрідріха I. Характерним було те, що з німецькими рицарями билася й перемогла армія, більшість якої становили ремісники міст Ломбардії. Після поразки імператор примирився з італійськими мі-

Назву союзу дала місцевість Ломбардія, мешканці якої найболісніше відчули на собі діяльність імператора. У 1162 р. вони повстали проти Фрідріха I. У відповідь імператор спустошив головне ломбардське місто Мілан так, як не спустошували італійських міст варвари. Він зруйнував його стіни та будинки, наказав мешканцям протягом восьми днів залишити місто. Центральний майдан, за давнім звичаєм, переорали плугом і посипали сіллю на знак того, що місто стане пустирем. Ватажків повстання було страчено.

Битва при Леньяно

Фрідріх II

стами, проте італійці змушені були визнати Фрідріха I своїм правителем.

Боротьбу за подальше підкорення Італії продовжив син Фрідріха I — Генріх VI. Він підкорив Сицилійське королівство і став володарем одразу чотирьох корон: німецької, італійської, сицилійської та імперської. Генріх VI був імператором найвпливовішої європейської країни того часу. Залежність від нього визнавали король Арагону, що на Піренейському півострові, і навіть англійський король Річард I Левове Серце.

Синові Генріха VI **Фрідріху II** (1220–1250) було лише три роки, коли помер його батько. Попри те, що його вихователем був Папа Римський Інокентій III, він став завзятим противником папства.

Фрідріх II визнавав себе світським главою всього християнського світу, тому вважав, що правителі мають визнавати його зверхність. Більше того, він дотримувався думки, що імперія освячена Богом і що сам імператор не тільки наступник давньоримських імператорів, а й намісник Бога на землі. Під час урочистих церемоній імператор дозволяв собі роздавати народу благословення, наче він служитель церкви чи посланець Бога.

Приводом до нового зіткнення між імператором і папою став шостий хрестовий похід (1228–1229 рр.). Імператор тривалий час зволікав із початком походу, за що Папа Римський відлучив його від церкви. Але Фрідріх II навіть і не спробував зняти із себе відлучення, а вирушив до Святої Землі й без жодної битви домовився із султаном Єгипту про передачу Єрусалима та інших святих місць на п'ять років під владу християн. Папа був настільки розлючений, що навіть відлучив від церкви і Єрусалим.

Досить байдуже ставлення Фрідріха II до християнської віри стало ще одним приводом до протистояння. Папа Римський Григорій IX удруге відлучив імператора від церкви. Однак від «ходіння в Каноссу» вже сплинуло багато часу. Відлучення від церкви нікого не злякало. До кінця життя Фрідріх II був відлученим від церкви і вів боротьбу проти папи, який називав його антихристом і сином диявола, хоча сам Фрідріх у своїх володіннях жорстоко переслідував усіх єретиків. Раптова смерть імператора в 1250 р. дала можливість церкві зітхнути з полегшенням, адже кожен день життя цього «безбожника» зменшував її авторитет.

Фрідріх II не любив Німеччину і майже все своє життя провів у Сицилійському королівстві, яке перетворив на могутню централізовану державу. Дивовижна розкіш палацу Фрідріха II зі східною музикою і танцями радше нагадувала двір арабського халіфа. На вулиці міста і в мандрівки королівством імператор виїздив у супроводі воїнів на індійських слонах. За слонами вели верблюдів, леопар-

дів, левів. Недарма сучасники називали Фрідріха II «дивом світу». До християнської віри імператор ставився досить прохолодно. Вважається, що він написав трактат «Легенда про трьох ошуканців», у якому йшлося про Мойсея, Христа і Мухаммеда. Таємнича і загадкова постать імператора спричинила навіть легенду, що він не помер у 1250 р., а таємничо зник і з'явиться, коли настане кінець світу, щоб установити на землі царство загального миру.

Спираючись на ресурси Сицилійського королівства після повернення з хрестового походу, він розгорнув боротьбу за контроль над Центральною Італією, що була під владою пап. Фрідріх II таким чином намагався підкорити пап своїй владі й одночасно об'єднати в одне ціле свої італійські й німецькі володіння. Але ця безперервна боротьба не дала бажаного результату. По смерті Фрідріха II Німеччина почала занепадати, імперська влада вже ніколи до кінця Середньовіччя не була такою, як за часів Штауфенів.

Італійська політика імператорів була згубною як для Італії, так і для Німеччини, а також для імператорів. Італія та Німеччина заплатили за це роздробленістю, імператори — фактичною втратою влади, а папи римські, своєю чергою, не зумули створити велику християнську державу під своїм пануванням.

- Унаслідок яких подій на Заході з'явилася нова Римська імперія? Хто став імператором нової імперії?
- Що стало приводом для конфлікту між Папою Римським Григорієм VII та імператором Генріхом IV?
- Назвіть трьох найвідоміших імператорів із династії Штауфенів.
- Коли Римська імперія стала Священною?

3. Німецький «наступ на Схід»

Поглинені боротьбою з папами й князями, імператори відносно мало уваги приділяли східним кордонам імперії, прагнучи лише до того, щоб Польща, Чехія та Угорщина визнавали свою васальну залежність. На той час у межиріччі Ельби та Одера й на узбережжі Балтійського моря свою незалежність ще зберігали західнослов'янські племена. Власної держави в них на той час не було. Вони чинили опір і поширенню християнства. У X ст. землі полабських і поморських слов'ян намагалися завоювати Генріх I і Оттон I. Але повстання слов'ян перекреслило їхні зусилля. Перший «наступ на Схід» зазнав поразки.

Від середини XII ст. церква і німецькі князі знову починають спрямовувати свої погляди на Схід. Під час другого хрестового походу у 1147 р. Папа Римський дозволив німецьким хрестоносцям під проводом герцога Саксонії і Баварії Генріха Лева здійснити свій похід не в Палестину, а на землі слов'ян. Хрестоносцям легко вдалося захопити землі полабських слов'ян, оскільки їхні сили були нерівними. На завойованих землях постало маркграфство Бранденбург, центром якого в XIII ст. стало місто Берлін.

Услід за рицарями й місіонерами на схід рушили німецькі селяни, ремісники, яких феодали заохочували всілякими пільгами. Місцеве слов'янське населення винищувалося або витіснялося в глухі місця.

У XIII ст. починається німецька колонізація прибалтійських земель, що були заселені балтськими племенами. Німецькі купці першими проклали шлях у ці землі, за ними рушили місіонери, а згодом і рицарі. У 1201 р. на землях племен лівів була заснована Рига, яка згодом стала центром нової німецької землі — Лівонії. Проте організувати переселення туди значної частини німецького населення не вдалося. Крім того, Лівонія не мала політичної єдності. Ризькі єпископи ворогували із заснованим у 1202 р. на цих землях орденом мечоносців, а згодом із міською громадою Риги. Непросто склалися й стосунки із сусідніми руськими князівствами — Новгородом, Псковом та Полоцьком. Пік протистояння припадає на 30-і – початок 40-х рр. XIII ст. Після поразки в битві на Чудському озері («Льодове побоїще», 1242 р.) на тривалий час було укладено мир.

У 1231 р. почалося підкорення слов'янського племені пруссів. Головну роль у їх завоюванні відіграв Тевтонський орден, запрошений у Прибалтику польським князем Конрадом Мазовецьким, володіння якого найбільше страждали від набігів пруссів. Тевтонці вміло скористалися наданою їм можливістю. На місці підкорених ними земель пруссів вони створили сильну державу, яка незабаром стала загрозою як для Польщі, так і для руських князівств. У 1238 р. в битві під Дорогочином Данило Галицький завдав їм першої серйозної поразки. Після цього тевтонці зосередили свою увагу на боротьбі проти литовців. Проте «литовські походи» ордену так і не дали бажаного результату. Литовські племена об'єдналися в єдине князівство, яке не тільки дало відсіч німецькій агресії, а й відіграло важливу роль у подальшій історії Східної Європи.

Битва під Ґрюнвальдом (худ. Я. Матейко)

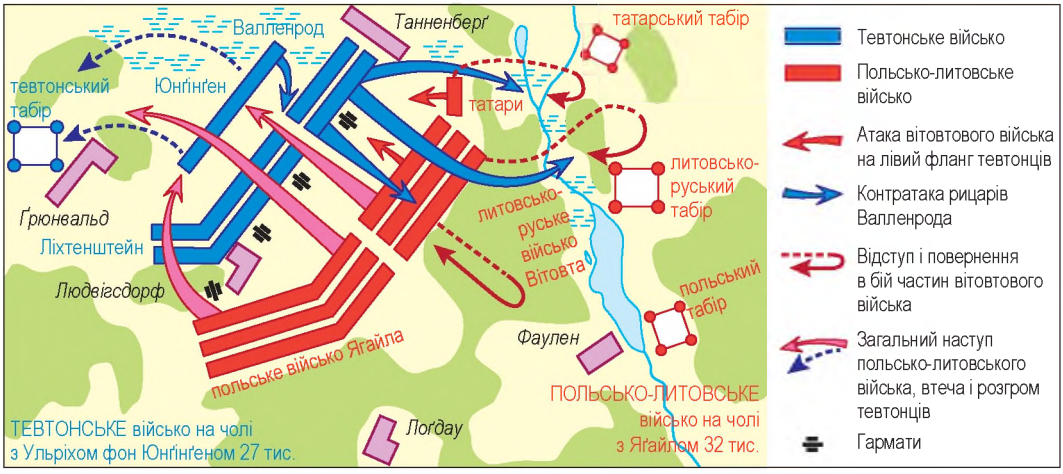

Ґрюнвальдська битва 15 липня 1410 р.

Крім того, орден зіпсував відносини і з Польщею, захопивши в неї приморські землі. Згодом у **1410 р.** об'єднане військо Польщі та Литви завдало поразки ордену в **битві під Ґрюнвальдом**, а землі ордену стали васально залежними від польського короля.

Німецька колонізація відбувалася не лише за допомогою сили зброї. Багато правителів країн Східної Європи запрошували німецьких поселенців у свої володіння, сподіваючись використати їхній досвід для освоєння значних територій, заснування міст і розвитку ремесла. Згодом це зумовило існування в містах на сході Європи значного прошарку німецького населення.

- На які території здійснювався німецький «наступ на Схід»?
- Якими були результати наступу?

4. Занепад імператорської влади. «Золота булла»

У XIII ст. Священну Римську імперію охопила криза, а згодом вона занепала. У 1254 р. помер останній король із династії Штауфенів. Імперія припинила свої намагання підкорити Італію і перестала бути суперницею римських пап. В імперії розпочався **період міжцарів'я** (1254–1273 рр.). Німеччина розпалася на багато світських і церковних володінь, міст і окремих рицарських володінь. Із цього найбільше скористалися князі, які збільшували свої володіння і зміцнювали владу. Після формального відновлення влада імператора була настільки ослабленою, що в дійсності він управляв лише своїми родовими володіннями. Імперські князі ревно стежили за посиленням імператорської влади і прагнули обрати імператором слабшого. У період міжцарів'я встановився порядок, коли імператора обирали сім наймогутніших князів імперії, яких називали курфюрстами. На імператорську корону претендували представники з родин Габсбурґів і Люксембурґів.

У середині XIV ст. політичний центр імперії перемістився в Чехію.

Карл IV

«Золота булла»

Імператор **Карл IV** (1346–1378 рр.) із династії Люксембургів був одночасно і королем Чехії. У своїй політиці основну увагу він приділяв власним родовим володінням. Карл IV, розуміючи, що утримувати імперію під своєю владою він не зможе, вирішив закріпити існуючий стан речей, за якого імперія лише об'єднувала окремі самостійні князівства, міста та ін. Так, у **1356 р.** він оголосив **Золоту буллу**, що закріплювала роздробленість імперії.

Цей документ підтверджував порядок вибору німецького короля курфюрстами більшістю голосів. Король після коронації Папою Римським ставав одночасно імператором. Булла закріплювала привілеї князів на вищий суд, розроблення копалень, на карбування власної монети, збирання золота. Дозволялося вести «законно оголошені» війни. Проте війни васалів проти сюзерена було заборонено. Золота булла стала основою для видання законів імперії аж до її ліквідації у 1806 р. Від кінця XV ст. імперія стала називатися **Священною Римською імперією німецької нації**.

- Що таке Золота булла? Які її основні положення і наслідки прийняття?
- Хто і як обирав імператора?

Закріпимо знання

1. Чим відрізнялася утворена Оттоном I Римська імперія від імперії Карла Великого?
2. У чому полягали причини боротьби між римськими папами та німецькими імператорами?
3. Які факти свідчать про відновлення могутності Німецької імперії за часів правління династії Штауфенів?
4. Якими були результати і наслідки «наступу на Схід»?
5. Складіть історичний портрет Фрідріха II Штауфена.
6. Розкрийте суть вислову: «Ходити в Канносу».
7. Із чим пов'язані зміни в назві імперії: Римська імперія — Священна Римська імперія — Священна Римська імперія німецької нації?

§ 16. Країни басейну Середземного моря

1. Італійські міські республіки

Італія за часів Римської імперії була її центром та одним із найрозвиненіших її районів. У середні віки саме з Італії почалося відродження міського життя у Європі. Але постійне перебування під владою іноземних завойовників (лангобарди, візантійці, франки, араби, нормани, німецькі імператори) зумовило те, що італійські міста вважали за краще жити самостійним життям. У XI–XII ст. італійські міста перетворилися на комуни. За формою правління міста-комуни в більшості своїй були республіками. Тут вирувало бурхливе політичне життя: різні угруповання боролися за владу. У XII–XIII ст. найвпливовішими були два угруповання — **ґвельфи і ґібеліни**. Проте кожне місто мало власні інтереси, які воно відстоювало будь-якими засобами. Наймогутнішими містами-державами були Флоренція, Венеція і Ґенуя.

Ґвельфи — прихильники пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.

Ґібеліни — прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти пап.

Флоренція за доби Середньовіччя була одним із найбільш економічно розвинених міст Європи. Основу її багатства становили сукна, що виготовлялися у великих суконних майстернях. У середині XIV ст. таких майстерень налічувалося понад 200. Крім суконного виробництва, у Флоренції розвивалися виробництво шовкових тканин, обробка хутра та ювелірна справа. Флоренція також була найбільшим центром торговельно-лихварських і банківських операцій. Розташовані поряд із Римом флорентійські банки стали обслуговувати фінансові операції римських пап по всій Європі. Свідченням фінансової могутності Флоренції стала її монета — золотий флорентійський флорин, який широко використовувався в міжнародній торгівлі.

Герб Флоренції

За формою правління Флоренція була республікою. Згідно з конституцією 1293 р., верховним органом влади була сеньйорія. До неї обиралося по одному представнику від семи старших цехів і по два представники від усіх 14-ти молодших цехів. Очолював сеньйорію гонфалоньєр, який під час війни ще й командував міським ополченням. Боротьбу за вищі посади в республіці вели декілька найбагатших родин міста. Від кінця XIV ст. найбільшого впливу в місті досягла родина Медичі. У 1434 р. правителем Флоренції майже на 30 років став **Козимо Медичі**.

Козимо Медичі

Офіційно він не мав ніяких титулів, а іменувався простим громадянином Флоренції. Але жодне рішення не проходило без його схвалення. Часто сеньйорія засідала в будинку Медичі. Для підняття свого авторитету в місті він зменшив податки з бідних прошарків суспільства, щедро роздавав милостиню. Для боротьби проти політичних ворогів і суперників Козимо широко користувався своїм правом призначати індивідуальні податки, якими просто розорював їх. Він уникав кровопролиття, а найбільшим покаранням було вигнання з міста.

Наступники Козимо, особливо його онук **Лоренцо Пишний** (1469–1492), уже не приховували своєї першості в місті. Пишні палаци, королівський спосіб життя поєднувалися із широким меценатством.

Лоренцо Пишний

Він скуповував і збирав грецькі й латинські рукописи, античні скульптури та інші цінні речі. На його пенсії жило чимало митців — письменників, поетів, художників. Для проведення своїх фінансових операцій Лоренцо не соромився використовувати й державну скарбницю.

Поступово авторитет родини зростав у всіх країнах Європи. У 1537 р. вони одержали титул великих герцогів Тоскани. Із цієї родини вийшли знамениті папи римські, зокрема Лев X, французькі королеви Катерина й Марія Медичі.

Міста-республіки Венеція і Ґенуя досягли найбільшої могутності в XIII–XV ст. Основним джерелом їхнього розквіту була посередницька торгівля в Середземному морі, що давала величезні прибутки. Ґенуя контролювала Західне Середземномор'я і Чорне море, Венеція — Східне Середземномор'я. Суперництво за контроль над важливими морськими шляхами призвело до збройного протистояння. У **1298 р.** в морській битві біля **Курцоле** в Адріатичному морі ґенуезці завдали поразки венеціанцям і майже століття утримували першість на Середземному морі. Але після вирішальної битви **1380 р.** біля **Кйоджі**, у якій венеціанці вщент розбили флот ґенуезців, рівновагу було відновлено.

Система управління в республіках, особливо у Венеції, була складною. Вона забезпечувала панування вузькому колу знаті. На чолі Венеціанської республіки був **дож**, який обирався довічно. Але його влада була обмежена Великою радою — вищим законодавчим і контролюючим органом держави. Від кінця XIII ст. влада у Венеції зосередилася у вузькому колі найбагатших родин, прізвища яких було записано в спеціальну «**Золоту книгу**». Для контролю за дожами і представниками знаті було створено спеціальні судові органи, що карали за спроби зміни державного устрою.

Для панування на торговельних шляхах республіці доводилося вести активну зовнішню політику, яка потребувала значних фінансових, воєнних і дипломатичних ресурсів. Для швидкого реагування на зміни у Європі, які могли вплинути на становище республіки, венеціанці першими почали розсилати спеціальних послів до дворів європейських монархів. Їхнім головним завданням було повідомлення про події, що відбуваються в тих державах, де вони перебувають.

- Які були наймогутніші міські республіки на території Італії?
- На чому базувалася їхня могутність?

А тим часом в Україні...

1340 р. — бояри отруїли останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава.

1362 р. — битва на Синіх Водах.

2. Папська область

Володіння пап римських у Центральній Італії — Папська область — поділило Італію на дві частини й стало чинником, який унеможливлював об'єднання Італії аж до середини XIX ст.

У своїх володіннях папи, крім церковної влади, здійснювали таку ж саму владу, як і будь-який правитель Європи. Папам, як і королям, не давали спокою великі феодали, які до того ж зазіхали й на Святий престол.

Арнольд Брешианський

До середини XIII ст. Папська область страждала від майже безперервної ворожнечі між папами й імператорами. У 1143 р. в Римі було проголошено республіку, яку очолив **Арнольд Брешианський**. Він виступав проти світської влади пап і засилля великих феодалів. Але республіка проіснувало недовго. У 1155 р. за підтримки Фрідріха I Барбаросси владу пап там було відновлено.

У XIII ст. папи домоглися розширення своїх володінь за рахунок сусідніх земель, проте влада на місцях належала великим феодалам.

У XIV ст. папи потрапили в залежність від французьких королів і були «ув'язнені» в Авіньйоні. «**Авіньйонський полон**» мав негативні наслідки для розвитку їхньої держави. Вона розпалася на безліч феодальних володінь, а в Римі почали правити аристократи. Спроба проголосити в Римі комуну в середині XIV ст. виявилася невдалою через слабкість торговельно-промислових верств міста. Заклик керівника руху за комуну **Кола ді Р'єнцо** до всіх італійських міст об'єднатися навколо стародавньої столиці теж не було підтримано.

Після придушення комуни і наведення порядку в 1357 р. за ініціативою кардинала Альборноза на зборах вищого духовенства і знаті було прийнято кон-

ституцію, згідно з якою в Папській області встановлювалася централізована система управління, а знать, вище духовенство, представники комун у провінціях отримали право видавати закони і розподіляти податки. Проте схизма завдала нового удару по стабільності. Ситуація покращилася за часів папи Мартіна V (1417–1431), який відновив у Римі комуну.

Папська область залишалася економічно слабкорозвиненою і з найтяжчою системою експлуатації селян і міських жителів. Важким тягарем для населення стало свавілля папських чиновників, податки на утримання папської курії, широке будівництво, що розгорнулося в Римі в XV ст. Руйнівною для розвитку Папської області була **політика непотизму**, коли правлячий папа висував на важливі посади своїх родичів, витісняючи представників свого попередника.

▶ У чому відмінність Папської області від інших держав Європи?

3. Південна Італія і Сицилія

Інакше склалася доля Півдня Італії та Сицилії, хоча за своїм розвитком вони не поступалися Півночі. Південноіталійські міста були одними з центрів середземноморської торгівлі. Тут найдовше протрималася влада Візантії. Певний час там панували араби. У XI ст. ці області були загарбані норманами. Один із норманських правителів Рожер II у **1130 р.** об'єднав Південь Італії і Сицилію в єдине могутнє **Сицилійське королівство**, столицею якого стало місто Палермо. Формально вважалося, що сицилійські королі є прямими васалами римських пап, проте вони проводили самостійну політику. У Сицилійському королівстві мирно жили різні народи — італійці, греки, араби, нормани. Панувала й віротерпимість. У 1189–1268 рр. сицилійською короною володіли німецькі імператори з династії Штауфенів. За часів правління **Фрідріха II (1212–1250)** королівство досягло найбільшої централізації і розквіту.

Як ви вже знаєте, Фрідріх II був дивовижною людиною для свого часу і незвичним правителем для своїх підданих.

При дворі імператора в Палермо було зібрано арабських, візантійських і єврейських учених. Сам Фрідріх II писав наукові трактати латиною, вірші — італійською, а розмовляв грецькою та арабською мовами.

Проте Фрідріх II був не диваком, а досить талановитим правителем, про що свідчать перетворення в Сицилії. За допомогою найманих загонів мусульман він придушив повстання знаті й оприлюднив у 1231 р. Конституцію (основний закон) Сицилійського королівства. Цей документ значно обмежував права феодалів та їхній вплив на державні справи. Усі замки, побудовані знаттю за останні 40 років, за наказом Фрідріха II було зруйновано. Уся влада зосереджувалася в руках імператора і його намісників. Королівство було переділено на дев'ять провінцій, де діяли збори представників трьох станів — міщан, баронів і вищого духовенства. Станові збори мали право вирішувати питання обкладення податками різних верств населення. Феодали були вимушені, як і представники інших станів, підкорятися суду імператорських намісників. Існував і один, спільний для всіх провінцій, королівський суд на чолі з головним королівським суддею. Усе населення мало сплачувати до королівської скарбниці податок за користування землею. За порядком стежила добре організована поліція. Існували також постійна наймана армія і морський флот, що підпорядковувалися безпосередньо королю.

Фрідріх II приділяв увагу і розвитку освіти. За його наказом **1224 р.** в Неаполі був відкритий університет — перший університет, заснований світською владою. Особи, які бажали отримати державну посаду або провадити діяльність, що вимагала спеціальних знань (наприклад, медицина), повинні були скласти державний іспит.

Здійснені Фрідріхом II перетворення зробили Сицилійське королівство першою у Європі централізованою державою — країною, що підпорядкована єдиній центральній владі (у цьому випадку — королівській).

Але постійні війни Фрідріха II розорили королівство. Занепали квітучі міста. Держава розпалася на окремі феодальні володіння. У 1302 р. Сицилія потрапила під владу Арагону, а в Південній Італії (Неаполітанському королівстві) закріпилася французька династія Анжу.

Неаполітанські королі потрапили в залежність до флорентійських, ґенуезьких і венеціанських купців та банкірів. На Неаполітанське королівство висунув претензії король Арагону, який у 1442 р. домігся свого. Під владою Арагону Сицилія і Неаполітанське королівство мали новий короткий період стабільності, економічного й культурного піднесення.

▶ Діяльність якого правителя призвела до розквіту Сицилії в першій половині XIII ст.?

А тим часом в Україні...

1125–1132 рр. — правління київського князя Мстислава Володимировича Великого.

Маври

Бій іспанських рицарів проти маврів

4. Арабська Іспанія

У VII–VIII ст. увесь Піренейський півострів, окрім його північної гірської частини, був завойований арабами. Європейці називали їх **маврами**, за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли до Іспанії. На початку X ст. володарі Іспанії відокремилися від Арабського халіфату і заснували окрему державу — **Кордовський халіфат**. Мусульманська Іспанія перетворилася в найрозвиненішу частину тогочасної Європи. Звідси в Європу проникали досягнення арабської культури й науки.

За арабського панування Іспанія досягла небаченого розквіту. У країні, що завжди потерпала від посухи, араби запровадили систему штучного зрошування і вирощували рис, цукрову тростину, апельсини, лимони та інші нові культури. Відновилося видобування срібла, переживали піднесення ремесла. Купці везли з мусульманської Іспанії до інших країн шовкові та вовняні тканини, вироби з металу, шкіри, скла. Іспанські араби налагодили торгівлю з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією. Завдяки розвитку господарства значно зросла кількість населення. **Кордова** — столиця халіфату — в XI ст. була найбільшим містом Європи.

Халіфи влаштували тут найбільшу бібліотеку, що містила декілька сотень тисяч книг, і вищу школу, де навчалися тисячі студентів. До Кордови навіть приїжджали навчатися християни з інших країн Європи.

До нашого часу збереглися пам'ятки архітектури, побудовані арабами в Іспанії: Кордовська мечеть, палац Альгамбра

в Ґранаді, палац Алькасар у Севільї та ін. Вони засвідчують дивовижне поєднання мусульманського та європейського архітектурних стилів.

Однак поряд із великими досягненнями у халіфаті поєднувалися національне гноблення та ісламізація (навернення до мусульманської віри) християнського населення.

▶ Коли утворився Кордовський халіфат?

Альгамбра (Іспанія) (сучасний вигляд)

5. Реконкіста. Створення Іспанського королівства

Боротьба за звільнення Іспанії від арабів (маврів) розпочалася майже одразу після її поневолення. Центром цієї боротьби стало невелике королівство Астурія, що утворилося в горах на півночі Піренейського півострова. Згодом королівство отримало назву Леон, а ще пізніше — Кастилія (країна замків). Безліч збудованих замків стали опорою для просування на південь. Звільнення зайнятих арабами земель одержало назву **Реконкіста** (від ісп. *reconquista* — відвоювання) і тривало аж до кінця XV ст.

Маври — узагальнююча назва племен, що переселилися на Піренейський півострів з Північної Африки в результаті арабських завоювань.

Реконкіста — відвоювання народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами.

Попервах події Реконкісти проходили з перемінним успіхом. У X ст. за правління халіфа Абд-ар-Рахмана християни ледь не зазнали поразки. Арабське військо під проводом видатного полководця ал-Мансура («Переможець») протягом 20 років здійснило 50 удалих рейдів у володіння християн. Але вже наступного століття внутрішні негаразди халіфату, який розпався на декілька еміратів, дали змогу християнам на чолі з королем Кастилії Альфонсом VI звільнити давню столицю вестготського королівства Толедо.

Успіхи Реконкісти припали на XI–XIII ст., коли хрестоносці «звільняли» Палестину, а німецькі рицарі наступали на сході Європи. У визволенні Піренейського півострова від арабів брали участь не лише місцеві рицарі, а й рицарі з інших європейських країн. За рицарями, як і на сході Європи, ішли селяни, осідаючи на землях, завойованих мечами. Вони отримували особисту незалежність, а жителі визволених міст — самоврядування. Рицарі привласнювали величезні маєтки й палаци, які раніше належали мусульманам.

РЕКОНКІСТА. ДЕРЖАВИ ПІРЕНЕЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА у VIII-XIII ст.

Альфонсо VIII

На визволеній від арабів території на початку XII ст. утворилися чотири християнські держави — **королівства Кастилія**, **Арагон**, **Наварра** і **Португалія**. Часом найбільш напруженої боротьби стало XII ст. Саме тоді Реконкіста перетворилася на священну війну християн проти мусульман. Для боротьби проти арабів, як і на Сході, були засновані **духовно-рицарські ордени — Сант-Яго**, **Алькантара**, **Калатрава**. Рицарські війська успішно наступали, примушуючи арабів відступати на південь півострова. Вирішальна битва відбулася в **1212 р. Король Кастилії Альфонсо VIII** на чолі союзного війська вщент розбив берберів при **Лас Навас де Толоса.** У 40-х рр. XIII ст. під владою арабів залишилася лише невелика територія Ґранадського емірату.

На початку XIV ст. Реконкіста більш як на сто років припинилася. Держави, що утворилися завдяки Реконкісті, переймалися залагодженням внутрішніх проблем. Королівство Арагон основні свої зусилля спрямувало на встановлення контролю над Західним Середземномор'ям. Воно захопило Балеарські острови, Сицилію і Сардинію, а згодом і Неаполітанське королівство. У королівстві Кастилія вся діяльність була спрямована на боротьбу проти іновірців — мусульман та іудеїв. Королівство Португалія вдалося до освоєння просторів Атлантики та узбережжя Африки.

Фернандо

У 1474 р. наступник арагонського престолу Фернандо узяв шлюб із королевою Кастилії Ізабель. **1479** рік, коли на престол Арагону вступив Фернандо, вважається датою **об'єднання двох королівств у єдину Іспанію**. Утім, процес реального об'єднання Кастилії та Арагону розтягнувся надовго. Обидві частини держави суттєво різнилися. Фернандо та Ізабель активно взялися за формування єдиної держави із сильною центральною владою. Різні за характером — розумна, м'яка, доброзичлива Ізабель і брехливий, хитрий, підступний Фернандо — були єдині у своєму релігійному фанатизмі та прагненні до абсолютної влади. Усе, що заважало цьому, підлягало знищенню: іновірці, місцеві вольності, комунальні права, привілеї дворян тощо. Монархи активно підтримували священну інквізицію. Після зміцнення влади і наповнення скарбниці Фернандо та Ізабель взялися за вирішення останнього завдання Реконкісти — завоювання Ґранади — володіння мусульман на далекому півдні Піренейського півострова.

Ізабель

Інквізиція — церковний суд, який використовувався як знаряддя зміцнення влади католицької церкви.

Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** над сторожовою вежею двору ґранадських емірів було піднято іспанський прапор. Умови капітуляції емірату були для арабського населення вигідними, адже вони зберігали свою землю та віру. Проте з моменту завоювання всі обіцянки почали порушуватися. На землях Ґранади шаленіла інквізиція, почалося насильницьке хрещення. Фернандо та Ізабель були фанатичними католиками. Вони навіть отримали від папи почесний титул — **католицькі королі**. У 1502 р. Фернандо та Ізабель видали указ, згідно з яким кожен мавр або єврей мав або хреститися, або залишити Іспанію.

Цей указ започаткував масовий виїзд з Іспанії маврів та євреїв, що призвело до занепаду торгівлі, ремесел, сільського господарства, до знелюднення багатьох теренів.

Ціною об'єднання Іспанії стали жертви інквізиції, сотні тисяч вигнанців та економічний занепад багатьох районів. Ці негативні наслідки на той час не були такими відчутними, вони проявилися дещо пізніше, оскільки саме в цей час Колумб відкрив Америку, із якої до Іспанії рину́ло стільки золота і срібла, що занепад економіки нікого не схвилював.

Закріпимо знання

1. Яких завойовників пережила Італія в середні віки?
2. Якими були причини роздробленості Італії? Назвіть найбільші італійські міста-республіки.
3. Чому на території Італії існували республіки, коли в усій Європі влада монарха була незаперечною?
4. Хто такі ґвельфи та ґібеліни?
5. У якому році в Римі відбулася спроба встановити республіку?
6. За якого правителя Сицилійське королівство досягло найбільшої могутності?
7. Кого європейці називали маврами?
8. Що таке Реконкіста?
9. Які держави виникли на Піренейському півострові в результаті Реконкісти?
10. Як і коли було створено Іспанське королівство?
11. Яку роль відігравала Папська область у житті Італії та Європи?
12. Охарактеризуйте реформи Фрідріха II в Сицилійському королівстві.
13. Визначте основні риси розвитку арабської Іспанії.
14. З'ясуйте позитивні і негативні сторони Реконкісти.

Запитання та завдання на узагальнення за темою «Європейське суспільство і держава в X–XV ст.»

1. Складіть розповідь про одну з визначних битв: Слейс, Азенкур, Пуатьє, Кресі та ін.
2. Складіть історичний портрет одного з визначних історичних діячів: Філіпп II Август, Філіпп IV Красивий, Жанна д'Арк, Людовік XI, Річард I Левове Серце, Генріх II Плантаґенет, Альфред Великий, Вільгельм Завойовник, Оттон I, Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II Штауфен.
3. Дайте визначення понять і термінів: «парламент», «Генеральні штати», «республіка», «громадянська війна», «станова монархія», «централізована держава», «епоха норманів», «регент», «дофін», «вікінги», «Хрестові походи», «парламент», «кортеси», «сейм», «Реконкіста», «Столітня війна», «Золота булла».
4. Виконайте завдання за історичною картою:
   - укажіть напрямки походів вікінгів; визначте засновані ними держави;
   - покажіть держави, що виникли в Північній Європі в середні віки;
   - обведіть кордони Священної Римської імперії і визначте: а) основний напрям походів імператорів; б) території, що зазнали німецького «наступу на Схід»;
   - позначте місця основних подій Столітньої війни;
   - визначте території, якими володіли французькі королі до і після війни.
5. Поясніть, чому французький король виявився слабшим за деяких герцогів і навіть графів.
6. Складіть список усіх вторгнень, яких зазнали Британські острови, починаючи з римлян. У загальних рисах визначте, що дало або забрало кожне нове вторгнення.
7. Висловте своє судження щодо характеру й значення Столітньої війни для її учасників і загалом європейської історії.
8. У чому ви вбачаєте подвиг Жанни д'Арк? Яка її роль в історії Франції?
9. Що спільного у хрестових походів у Палестину, Реконкісті, «Натиску на Схід»?
10. Як складалися відносини між римськими папами і королями європейських держав у XI–XV ст.?

Завдання для тематичного оцінювання

1. За правління якого короля Франції виник орган станового представництва — Генеральні штати?
   - **А** Філіпп II Август
   - **Б** Філіпп IV Красивий
   - **В** Людовік IX Святий
   - **Г** Людовік VI Товстий

2. Яке ім'я першого нормандського короля Англії?
   - **А** Альфред Великий
   - **Б** Едуард Сповідник
   - **В** Гарольд
   - **Г** Вільгельм Завойовник

3. Коли барони примусили англійського короля підписати «Велику хартію вольностей»?
   - **А** 1215 р.
   - **Б** 1265 р.
   - **В** 1302 р.
   - **Г** 1337 р.

4. Вислів «Ходити в Каноссу» з'явився після конфлікту Папи Римського Григорія VII з імператором... .
   - **А** Генріхом IV
   - **Б** Фрідріхом I
   - **В** Оттоном I
   - **Г** Фрідріхом II

5. Що сприяло закріпленню територіальної роздробленості Священної Римської імперії?
   - **А** невдачі імператорів у хрестових походах в Палестину
   - **Б** провал політики «Натиску на Схід»
   - **В** поразка Італійської політики імператорів
   - **Г** втрата володінь у війнах із Францією

6. Орган станового представництва в Священній Римській імперії мав назву... .
   - **А** парламент
   - **Б** Генеральні штати
   - **В** рейхстаг
   - **Г** конклав

7. На Піренейському півострові арабів називали.. .

- **А** мамлюками
- **Б** сарацинами
- **В** сельджуками
- **Г** маврами

8. Про складову якого процесу йдеться в уривку джерела?

«Цього [1085] року зібрав король Альфонс велике військо... й розпочав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо... Але зібралося в Толедо надто багато людей, і вичерпалися його припаси, й довелося маврам здати місто...»?

- **А** Реконкісту
- **Б** боротьбу з єретиками
- **В** «Натиску на Схід»
- **Г** комунальний рух

9. Головним джерелом доходів італійських міських республік Ґенуя і Венеція були... .

- **А** ремесла
- **Б** міжнародна торгівля
- **В** військові перемоги
- **Г** золоті копальні

10. Середньовічні мініатюри слугують ілюстрацією для розповіді про події... .

- **А** Столітньої війни
- **Б** нормандського завоювання Англії
- **В** походів Карла Великого
- **Г** німецького «Натиску на Схід»

11. Хто звернувся з таким посланням до англійського короля?

«Ви, король Англії, і ви, герцог Бедфорд, що називає себе регентом королівства Французького... виконайте свій обов'язок перед Небесним Королем... віддайте Діві... ключі від усіх добрих міст, яким ви насильно заволоділи у Франції... і ви всі... хто перебуває під Орлеаном, повертайтеся... в свої країни, а якщо ви так не зробите, чекайте вісток від Діви, яка незабаром прийде до вас, вам на велике горе. Якщо ви, король Англії, не вчините так, то я беру на себе керівництво війною, і, де б не натрапила на ваших людей у Франції, я змушу їх піти, хочуть вони цього чи ні... Мене направив сюди Бог, Небесний Король, як свою заступницю, щоб прогнати вас з усієї Франції».

- **А** Вот Тайлер
- **Б** Жанна д'Арк
- **В** Робін Гуд
- Томас Беккет

12. Битва під Гастінгсом вирішила подальшу долю... .

- **А** Німеччини
- Англії
- **В** Франції
- **Г** Італії

Розділ IV

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 17. Християнська церква у XII–XV ст.

1. Єретики і боротьба з ними. Інквізиція

У перші століття існування християнської церкви, окрім офіційно прийнятих на церковних соборах поглядів на природу Христа і Святої Трійці в суспільстві, були поширені й інші. Такі погляди називалися **єретичними**, а осіб, що їх висловлювали, засуджували і проклинали як **єретиків**. Навіть після усталення християнського вчення випадки єресі були в середньовічній Європі звичним явищем.

Чому ж виникали єресі? Однією з головних турбот людей середньовіччя була турбота про спасіння душі. Але люди бачили, що церква, проповідуючи покірність і відмову від земних благ, накопичила значні багатства й отримала величезну політичну владу. У середовищі ремісників, купців, рицарів, простих священиків і монахів, інколи навіть знаті, час від часу з'являлися люди, які замислювалися над суперечностями між євангельським ученням і повсякденною практикою. Вони доходили висновку, що церква навчає неправильно. Тільки повна відмова від багатств і влади може врятувати душу людини. Отже, єретиками ставали люди, які сумнівалися, що офіційне вчення церкви спроможне врятувати їхню душу, а також ті, хто прагнув більш справедливого соціального устрою. Таким чином, єресі набували як релігійного, так і соціально-релігійного спрямування.

Єресь — релігійне вчення, що суперечило і не визнавалося християнською церквою.

Єретик — визнаний церквою поширювач єресі.

Основними центрами єретичних рухів ставали міста. Тут люди обмінювалися знаннями та своїми ідеями. Саме в містах жила більшість грамотних людей, що могли читати й тлумачити Святе Письмо.

Вбивство альбігойців

Однією з найбільш відомих і поширених єресей було вчення **катарів** («чистих»), яких ще називали **альбігойцями** (за назвою міста Альбі — центру розповсюдження єресі). Це вчення поширилося у XII–XIII ст. на півдні Франції. Катари навчали, що земля й порядки на ній є не божим творінням, а породжені дияволом; людина лише тоді зможе врятувати свою душу, коли порве із земним світом. Катари вели суворий спосіб життя і заради своєї віри готові були на все, навіть прийняти мученицьку смерть.

Мовою документа

Альбігойська єресь (З анонімного джерела початку XIII ст.)

Група єретиків, що живуть у наших краях, вірять і мають сміливість стверджувати, що існують два божества: перше — добрий Бог і друге — дивне божество… Вони заявляють, що світ і все, що в ньому відчутне на дотик, створено злим богом. Вони відкидають хрещення дітей, тому що в них немає віри, і, цитуючи Євангеліє, кажуть, що той, у кого немає віри, буде засуджений. Вони не вірять у воскресіння плоті й цитують Св. Павла, який сказав: «Ні плоть, ні кров не потраплять до царства Божого». Вони називають обряди католицької церкви порожніми і дурними, тому що, говорять вони, ці вчення від людей і не мають опори…

- Про що розповідається у цьому уривку поеми?
- Які основні положення вчення альбігойців?
- Яким є ставлення автора документа до альбігойців?

Приблизно тоді ж виникла інша єресь — **вальденсів**. Легендарний засновник учення **П'єр Вальдо** — багатий купець, зворушений сторінками Біблії, де йшлося про «святу бідність», — роздав своє майно бідним і зі своїми учнями став проповідувати Євангеліє.

Катари та вальденси заперечували необхідність існування церковної ієрархії та закликали до створення релігійних громад, що існували за часів Христа і його учнів-апостолів. Заклик до створення «бідної церкви» був близький тим, хто прагнув «дешевої» церкви і незалежності від пап.

П'єр Вальдо

Переслідування вальденсів і катарів не могло зупинити поширення єресі Європою. Тоді папа Інокентій III закликав усіх християн до хрестового походу проти земель, «заражених єрессю».

Розправа над альбігойцями

Спалення єретиків в Італії (гравюра)

- Чому з єретиками так жорстоко розправлялися?
- У середні віки значна більшість людей не вміла читати і писати. Чому тоді, борючись з єресю, знищували книги?

Хрестові походи проти єретиків на півдні Франції одержали назву **Альбігойських війн** (1209–1229 рр.).

Християнське воїнство вогнем і мечем пройшлося багатими провінціями півдня. Альбігойці чинили відчайдушний опір, але зрештою були винищені.

Ця перемога над єресю сприяла об'єднанню Франції, але водночас призвела до розорення і знищення багатих міст і цілих районів, убивства тисяч жителів.

Папи розуміли, що переможені єресі можуть легко відновитися. Для боротьби з ними було вжито дієвих заходів.

Усім мирянам було заборонено мати, читати й тлумачити Біблію. Це могли робити тільки люди, що здобули церковну освіту. Отже, книга християнства стала ще більш недоступною для більшості християн.

У єпископствах створювалися спеціальні постійні комісії, які повинні були розслідувати будь-які прояви єресі, допитувати й засуджувати єретиків. За цими комісіями згодом закріпилася назва **інквізиційних трибуналів** (від латин. *inquisitio* — розслідування). Інквізиторам дозволялося застосовувати тортури, щоб домогтися від єретиків зізнання в найстрашніших гріхах, після чого їх привселюдно спалювали на вогнищі.

Але від багатьох єретиків неможливо було домогтися покаяння навіть під тортурами. Релігійні переконання як католиків, так і єретиків вирізнялися фанатизмом: люди були твердо переконані в тому, що тільки їхня віра є правильною, тому єретики були готові йти у вогонь, а інквізитори були впевнені в правоті вироку. Попри всі зусилля, викорінити єресі церква не змогла.

- Що таке єресь? Чому вона виникає?
- Якими методами боролися з єрессю в середні віки?

2. Жебрущі ордени ченців

Не всі люди, що замислювалися над спасінням душі, були єретиками. Духовні пошуки освічених людей Середньовіччя вели їх шляхом власного усвідомлення вчення Ісуса. Частина людей, невдоволених існуючими в церкві порядками, намагалася діяти на межі між єрессю та офіційною церквою.

Найвідомішим діячем, що виступав за оновлення християнства, був **Франциск Ассизький** (1182–1226). Завдяки його діяльності проповідь набула особливого значення, а він став одним із засновників нових організацій християн — **жебрущих орденів**.

Постать в історії

Франциск народився в сім'ї купця з італійського міста Ассизі. Молодість він провів у бенкетах і вселяких розвагах, але знайомство з Євангелієм змінило життя Франциска. Вирішивши в усьому наслідувати Христа, він відмовився від майна, залишив дім і, живучи як жебрак, усі сили віддавав молитвам, посту й проповідям Слова Божого. Не маючи церковної освіти, він звертався до слухачів зрозумілою їм простою мовою.

Франциск Ассизький

Із часом у Франциска знайшлися послідовники, із яких згодом і утворився чернечий **орден францисканців**.

Орден францисканців суттєво відрізнявся від усіх чернечих орденів, що існували на той час.

Францисканці створили новий вид чернецтва. Вони жили в євангельській бідності, не усамітнювалися в тиші за стінами монастирів, а йшли до народу й несли Слово Боже. Монахи-жебраки швидко здобули авторитет серед простого народу.

Поява нового ордену поставила перед папою проблему: визнати його чи оголосити монахів єретиками. Папа Інокентій III збагнув, що новий орден може стати опорою папства й підніме авторитет католицизму.

Одночасно з францисканцями виник **орден святого Домініка**. **Св. Домінік** (1170–1221) народився в Іспанії, але тривалий час жив у Південній Франції, де своїми проповідями намагався боротися проти ідей єретиків-альбігойців. Тут, у Франції, у Домініка виникла думка створити братство ченців спеціально для боротьби проти єретичних учень. На відміну від францисканців, домініканці велику увагу приділяли вивченню Святого Письма. Монахи-домініканці славилися своєю вченістю, часто обіймали кафедри в кращих університетах. Найвидатніші богослови середньовіччя **Альберт Великий** і **Фома Аквінський** були домініканцями.

Св. Домінік

Найбільш підготовлені для диспутів з єретиками, домініканці відігравали головну роль у трибуналах, проводячи допит і вчиняючи суд над єретиками. Домі-

ніканці називали себе «псами господніми» (від латин. *Domini canes*). Вони повинні були освічувати світ, проповідувати істину і, наче пси, охороняти церкву від єретичних учень. На емблемі ордену було зображення пса, який несе в щелепах палаючий смолоскип.

▶ Яка мета діяльності жебрущих орденів?

3. Церковна криза XIV ст. Велика схизма

Із початком XIV ст. Європа вступила в період, що відзначався всілякими бідами й катастрофами, які засвідчили глибоку кризу середньовічного європейського суспільства. Ця криза не оминула й церкву.

Приводом стала суперечка між канцлером і хранителем королівської печатки Французького королівства Гійомом Ногарою, який ударив по щоці залізною рукавицею Папу Римського Боніфація VIII. Не витримавши образи, папа через декілька тижнів помер. Його наступник, Климент V, як уже згадувалося, переніс папську резиденцію до міста Авіньйон, яке хоча й належало Неаполітанському королівству, з усіх боків було оточене володіннями французького короля. Так папська влада потрапила під французький вплив. **Авіньйонський полон пап** тривав 70 років (1309–1377 р). Ці події засвідчили, що ідея об'єднання християнського світу під духовною й світською владою пап не відповідала реаліям часу, оскільки в житті Європи почали відігравати роль інші чинники, зокрема державні та національні інтереси. Ідею універсальної держави, що об'єднувала всіх християн, заступила ідея національної держави, що об'єднувала людей тільки за певною ознакою: на той час це було підданство якомусь королю.

Переписування книг (мініатюра)

Повернення папи Григорія XI до Риму (фреска Джорджо Вазарі)

На цьому негаразди з папством не закінчилися. Повернення пап до Риму ознаменувалася подією, що отримала назву **Великої схизми**.

Після повернення папою Григорієм XI папського престолу до Риму його наступником став Урбан VI. Проте останній настільки зловживав владою, що його скинули кардинали. Новим папою був обраний Климент VII. Але Урбан VI відмовився підкоритися, через що на папському престолі опинилося аж два папи: один був у Римі, інший — в Авіньйоні.

Обидва папи відлучили від церкви один одного, а також прихильників протилежної сторони. Почалися непорозуміння й на інших рівнях: на одну церковну посаду претендувало по два священики. Ніхто не знав, який же папа справжній і, відповідно, хто мав претендувати на посади єпископа та ін. Католицька Європа розкололася.

Авіньйонський замок (Франція), резиденція пап з 1309 по 1377 р.

Аби вгамувати пристрасті, розроблялися й пропонувалися всілякі ідеї та пропозиції. Зрештою, більшість людей почали схилятися до думки, що проблему церкви потрібно вирішувати всім — священнослужителям і мирянам, тобто скликати собор. Перша спроба розв'язати проблему на соборі в Пізі закінчилася новим розколом: обох пап оголосили єретиками та обрали нового. Але ті не визнали рішення собору, тому в Римі було вже три папи. І все ж ідея собору залишилася єдиним виходом із ситуації, що склалася. У **1414 р.** в Констанці було скликано новий собор, який нарешті розв'язав цю складну проблему. Загальновизнаним папою став **Мартін V**.

Розбрат у церкві знову викликав сумніви щодо правильності шляху, яким йшло суспільство до Бога. Рухи єретиків почали повторюватися. Найбільший рух за оновлення церкви вибухнув у Чехії. Його очолив Ян Гус, а сам рух одержав назву гуситського. Хоча цей рух і був приборканий, він став попередженням для католицької церкви, що головна причина невдоволення народу не усунута, що на неї ще чекають складні часи. Що й сталося через 100 років.

▶ Чим була спричинена Велика схизма?

Закріпимо знання

1. Назвіть основні рухи єретиків Середньовіччя.
2. Чим погляди катарів і вальденсів відрізнялися від учення католицької церкви
3. Які причини й наслідки Альбігойських війн?
4. Які жебручі ордени виникли в Західній Європі?
5. Що таке інквізиція? Із якою метою вона була створена? Чи дієвими були заходи інквізиції?
6. Чому Папа Римський опинився в «авіньйонському полоні»?
7. Що таке Велика схизма? Якими були її причини та наслідки?
8. Чому в середні віки католицькій церкві вдавалося приборкувати єретичні рухи?

§ 18–19. Середньовічна культура Західної Європи

1. Культура на початку Середньовіччя

Перші століття Середньовіччя називали «темними віками», тож навряд чи про них можна говорити як про сприятливі для розвитку культури. Проте саме в цей період відбувалося народження нової європейської середньовічної культури, яка брала свої початки з античної спадщини, культури варварів і християнства. Перші результати такої взаємодії стали відчутними в період «**Каролінзького відродження**». Це був перший в історії середньовічної Європи прояв глибокого й свідомого інтересу до античної культури й освіти. У той же час Карл Великий, не забуваючи і про своє германське походження, наказав збирати германські старожитності й цікавився стародавніми франкськими піснями.

Чотири євангелісти, 820 р.

Сам Карл мав добру, як на той час, освіту: знав грецьку й латинську мови, полюбляв читати книжки, а от писати так до кінця життя й не навчився. Він запрошував до себе й залучав до управління державою вчених з усієї Європи. Вони створили гурток при дворі імператора під назвою «Академія» — на кшталт філософської школи грецького філософа Платона, — де читали, за присутності Карла, твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, сперечалися.

Алкуїн (мініатюра з манускрипту Фульда)

За допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, де готували освічених людей для управління державою. Він видав указ про обов'язкове навчання всіх дітей вільних людей. За організацію цих шкіл і написання для них перших підручників узявся вірний соратник Карла сакс **Алкуїн**. Однак наказ не змогли виконати через брак достатньої кількості вчителів. Із шкіл, заснованих Карлом при єпископствах, зго-

дом виникли середньовічні університети. Школа, де готували людей для управління державою, існувала й при дворі імператора.

Карл Великий цікавився історією. За його наказом збирали й переписували давні римські та грецькі рукописи. Він доручив щорічно записувати всі події, які відбувалися в державі. Ці записи отримали назву **аннали** (від латин. *annus* — рік).

Культурне піднесення мало свій вияв і в досить широкому будівництві. Було збудовано понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів.

У своїй резиденції в Аахені Карл збудував величний палацовий комплекс. У центрі розташовувався великий зал для прийомів, імператорські покої. Бічне крило комплексу, де розміщувалася школа, бібліотека, архів, з'єднувало зал із каплицею — палацовою церквою, яка збереглася до теперішнього часу. Сучасники оцінювали каплицю як «чудо дивної і високої краси». Вона була взірцем для наслідування.

«**Каролінзьке відродження**» виявилося нетривалим. У цей період не було створено якихось відомих шедеврів, але завдяки йому було збережено багато зразків з античної спадщини й закладені основи для розквіту середньовічної європейської культури.

У наступні два століття (IX–X ст.) у культурі знову спостерігався занепад.

▶ Які основні риси «Каролінзького відродження»?

2. Схоластика. Фома Аквінський

Мислителів Середньовіччя, вихованих на християнській догматиці, передовсім цікавила проблема взаємозв'язку Бога, Всесвіту й людини. Жоден із них не заперечував існування Бога. Найбільше суперечок між середньовічними мислителями викликало питання, як співвідносяться віра і розум. Але без розроблення понять, без чіткого логічного мислення неможливо зрозуміти істину.

Зростанню цікавості до знань у Західній Європі сприяло те, що за посередництвом арабів європейські інтелектуали ближче познайомилися з творами великих мислителів античності. Найбільший вплив на західноєвропейську науку справили праці Арістотеля, на основі яких середньовічні вчені виробили метод логічного мислення й пізнання. Цей метод пізнання світу й Бога одержав назву **схоластика**, що походить від слова «школа».

Фома Аквінський

Схоласти навчали, що пізнати істину потрібно, аби розум не відступав від букви Святого Письма, а до логічного ланцюжка доказів не вкралася жодна помилка, яка може ввести в оману. Тому схоласти багато уваги приділяли техніці роздумів — логіці. В античних учених вони запозичили метод роздумів силогізм — осо-

Крім схоластики, у середні віки існував інший напрям, який філософи називають містицизмом.

Містики вважали, що основи віри пізнаються молитвами та благочестивими роздумами. Тобто містики проголошували перевагу чуття над розумом. Вони вважали, що тільки в думках, відірваних від дійсності, людина може спілкуватися з Богом. Із цього робився висновок, що людині потрібно вести доброчинне життя й боротися проти гріха.

бливий умовивід, за допомогою якого на основі декількох (частіше двох) різних суджень виводиться нове. Наприклад:

1. Жодна людина всього не знає.
2. Учений — це людина. Висновок: учений усього не знає.

Для пізнання істини схоласти рідко застосовували такі методи, як дослід й експеримент. Вони не мали в них потреби, оскільки основним джерелом знань для їхніх логічних побудов було Святе Письмо.

Згодом, коли людство охопило бажання глибше пізнати світ, коли дослід й експеримент стали основним джерелом нових знань, слово «схоластика» набуло негативних рис й означало марні роздуми, знання, відірване від життя, нескінченні сухі логічні побудови, які не дають жодного результату. Але на той час це був великий крок уперед у пізнанні людиною Всесвіту. Схоласти називали себе «карликами, що стоять на плечах гігантів» (тобто на плечах античних мислителів), а тому вони бачать далі, ніж їхні попередники.

Вершиною середньовічної схоластики стала діяльність **Фоми Аквінського** (1225–1274). Він народився в знатній італійській родині. Виховувався в знаменитому монастирі Св. Бенедикта Монте-Касіно, навчався в Неаполітанському університеті. Сім'я підтримувала його прагнення стати ченцем, але до того часу, поки не дізналася, що він хоче пов'язати свою долю з жебрущим орденом Св. Домініка. Незважаючи на заборону, Фома втік із дому і вступив до домініканського ордену. Будучи монахом, він навчався в Парижі та Кельні. Студенти недолюблювали високого, гладкого, розважного, тихого, доброго та покірливого Фому й навіть дали йому прізвисько «тупий віл». Але його вчитель Альберт Великий зумів розгледіти у Фомі великий талант.

Головна праця Фоми Аквінського «Сума богослов'я» об'єднала всі тодішні уявлення про Бога й людину. Кожен розділ твору містить обговорення якої-небудь філософської думки, її спростування й викладення того висновку, який автор уважає правильним. Згодом учення, розроблене Фомою Аквінським, стало для католицької церкви офіційним, оскільки містило декілька «доказів» існування Бога.

- Що намагались довести схоласти?
- Вчення якого богослова стало офіційним у католицькій церкві?

3. Школи та університети

Лекція в університеті (мінітюра)

Освічених людей у середні віки було відносно небагато. У ранньому Середньовіччі, як ви вже знаєте, вони жили здебільшого в монастирях.

Піднесення Європи, що почалося в X ст., зумовило потяг до знань і потребу в освічених людях. Освіта почала виходити за межі монастирів.

У середньовічній Європі можна вирізнити три рівні шкіл. Нижчі школи існували при церквах, монастирях, даючи елементарні знання тим, хто бажав присвятити себе служінню Богові. Тут вивчали латину, якою велося богослужіння, молитви й сам порядок богослужіння. Середні школи найчастіше утворювалися біля резиденцій єпископів. У них вивчали сім «вільних наук» — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію. Остання містила географію, астрологію й музику. Перші три науки складали «тривіум», наступні чотири — «квадривіум».

Починаючи від XI ст., у Європі зароджуються вищі школи, які згодом назвали **університетами** (від латин. *universitas* — сукупність). Така назва походила від того, що перші університети були громадами, які об'єднували вчителів й учнів (учні ще називали університет «альма матер» — ласкава матір). Ці об'єднання мали чіткі правила поведінки, структуру й претендували на незалежність від влади міста, у якому вони розташовувалися.

Сорбоннський університет — найавторитетніший університет у середні віки

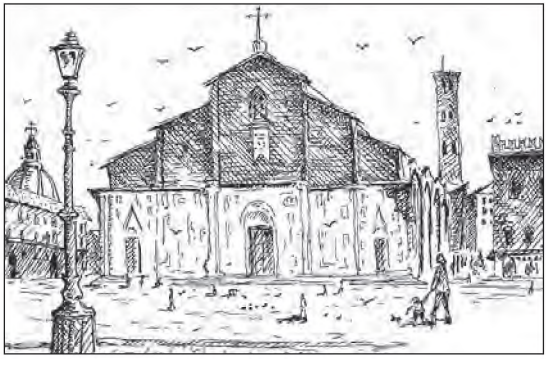

Університет у Болоньї — перший університет в Європі

Сім вільних наук (худ. Мартен де Вос)

Ваганти (мініатюра)

Перші такі об'єднання виникли в італійських містах Салерно й Болонья, де вивчали медицину та римське право. Упродовж XII–XIII ст. кількість університетів поступово зростала. Найвідомішими були Паризький (Сорбонна), Оксфордський і Кембриджський (в Англії), Саламанкський (в Іспанії) тощо. У 1500 р. у Європі налічувалося 65 університетів.

Взірцем для університетів Європи став Паризький університет. Він виник ще в першій половині XII ст. та існував як «вільна школа». У 1200 р. король Франції Філіпп II Август надав «школі» спеціальні права. В університеті було чотири факультети: артистичний (підготовчий, на якому вивчалися «сім вільних наук»), медичний, юридичний, богословський (філософський).

▶ Розгляньте малюнок і складіть розповідь про навчання в середньовічній школі.

Викладання в університетах велося латиною, що давало студентам змогу почати навчання в одному університеті, а закінчувати в іншому. Чіткого терміну навчання не було, і тому деякі студенти вчилися досить довго. Студентів, які подорожували з одного університету до іншого, називали **вагантами** (бродягами). Основними формами навчання були лекції та диспути між професорами.

▶ Де можна було здобути освіту в середні віки?

▶ Що таке університет?

▶ Який університет був першим у Європі?

4. Зародження дослідницьких знань, алхімія

Роджер Бекон

У давнину люди замислювалися над пізнанням навколишнього світу.

Одним із перших цікавість до природничих наук виявив професор Оксфордського університету, монах-францисканець **Роджер Бе́кон**. Він доводив, що знання можна отримати не в богословських суперечках, а тільки вивчаючи природу за допомогою дослідів. Бекон зробив чимало відкриттів. Особливого значення він надавав математиці, фізиці, хімії, намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Сучасники вважали Бекона магом і чарівником: розповідали, що він нібито створив мідну голову, яка вміла говорити. Учений був переконаний, що можна побудувати саморухомі судна й візки, зробити апарати, які літали б у повітрі та пересувалися морським дном.

Слава про його досягнення ширилася всією Європою. Заздрісники звинуватили дослідника у зв'язках із дияволом. Монаха кинули до в'язниці, де він провів 14 років і вийшов на волю лише перед смертю.

Але жага пізнання охоплювала чимраз ширші верстви суспільства. У Сицилійському королівстві, де тісно сплелися західноєвропейська та арабська культури, було перекладено численні природничі твори грецьких та арабських авторів. У славнозвісній медичній школі в Салерно вивчалися лікувальні якості рослин, розроблялися практичні рекомендації з протидій отрутам, корисні настанови щодо підтримання здоров'я тощо.

Важливі практичні знання накопичували алхіміки та астрологи. Перші переймалися пошуками «філософського каменю», за допомогою якого звичайні метали можна перетворювати на золото. Ці зусилля виявилися марними, але алхіміки також вивчили властивості різних речовин, створили чимало дослідних приладів тощо. Астрологи, які віщували долі людей за розташуванням зірок, зробили багато відкриттів у царині астрономії.

Збагатилися й географічні знання європейців. Венеціанський купець **Марко Поло** здійснив подорож до Китаю й Центральної Азії. Свої враження він описав у «Книзі», яка впродовж усього Середньовіччя залишалася найулюбленішим чтивом європейців.

Алхіміки

У XIV–XV ст. побачили світ чимало описів різних земель. Поряд із достовірними відомостями вони містили різні фантастичні історії, наприклад про напів-

Шлях подорожі Марко Поло

людей-напівчудовиськ. Такими фантастичними описами були сповнені книги про тварин і рослини. Враження від подорожей розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Цим закладалися підвалини для майбутніх Великих географічних відкриттів.

▶ У чому головна заслуга Р. Бекона? Який метод пізнання він вважав головним?

Епізод з поеми про Беовульфа

Епізод з «Пісні про Роланда»

5. Героїчний епос

З давніх-давен люди передавали розповіді про події минулого з уст в уста. Як правило, героями цих розповідей були вожді, королі, рицарі, казкові герої. З X ст. їх стали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зиґфрід, Роланд, Сід, король Артур, безстрашний Беовульф.

Героїчний епос — розповіді про героїв — присвячений вождям і королям раннього Середньовіччя, про відомі битви, казкових героїв.

Про благородного Зиґфріда, прекрасну Кримхільду, про германців та їхню боротьбу з гунами розповідає «Пісня про Нібелунгів».

Одним із найулюбленіших героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англосаксонських завойовників Британії. Його образ змальований у десятках романів. Рицарі «круглого столу», чарівний меч Ескалібур, дружина Джиневра, чарівник Мерлін стали невід'ємними частинами образу.

Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він і загинув, убивши останнього дракона.

Найбільш відомими поемами Середньовіччя стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда».

«Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого та боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд, прикриваючи відступ, ціною власного життя врятував сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності й честі для багатьох поколінь середньовічних рицарів.

У «Пісні про мого Сіда» розповідається про військові події в Іспанії, де відважний рицар Сід убиває двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився своєю сміливістю, великодушністю, любов'ю до батьківщини й відданістю королю.

▶ Що приваблювало людей у образах рицарів Зиґфріда, Роланда, Сіда, короля Артура, конунга Беовульфа?

6. Рицарська культура

Рицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалася в XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, дворянської ввічливості (**куртуазність**), різноманітних розваг. Крім того, вона залишила по собі рицарську поезію про любов, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

Рицар і його прекрасна дама (середньовічний малюнок)

У рицарських романах відбилася одвічна мрія людини про високу й віддану любов, яка здатна подолати будь-які перепони.

Трубадури (мініатюра)

Важливою складовою рицарської культури була куртуазна (рицарська) поезія, притаманна лише періоду середніх віків з XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту куртуазна поезія досягла у творчості трубадурів — світських поетів, які походили з різних прошарків суспільства. Головною темою їхніх творів була куртуазна любов. Трубадури з'явилися на півдні Франції, у Провансі, де вперше у Європі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів була обов'язково пісенною. Її виконували під акомпанемент музичних інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці-жонглери.

Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — мінезанг, що в перекладі означає «любовна пісня». Мінезингери, спираючись на народні пісні, поряд з оспівуванням високої любові, велику

У рицарських романах домінували дві основні теми: куртуазне кохання й рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах Кретьєна де Труа, написаних у 1160–1190 рр. Перша тема ширше розкрита в «Ланселоті», друга — у «Персевалі». «Персеваль» започаткував цикл романів про пошуки «Святого Ґрааля» — чаші, якою користувався Христос на тайній вечері і в яку Йосип з Аримафеї зібрав кров із рани Ісуса від списа римського воїна. Але найвідомішим рицарським романом Середньовіччя став роман «Трістан та Ізольда» — розповідь про високу любов і трагічну смерть його головних героїв Трістана та Ізольди.

увагу приділяють опису природи, особливо весни. Найвидатнішим мінезингером вважається Вальтер фон дер Фогельвейде.

Основою рицарської культури був кодекс рицарської поведінки, заснований на честі. Згідно з цим неписаним зібранням моральних правил, рицар мав бути безмежно відданим Богу, вірно служити своєму сеньйору й прекрасній дамі, опікуватися жінками, священиками й знедоленими, незмінно дотримуватися всіх обов'язків і клятв.

Проте реальне життя значно відрізнялося від ідеалу. На неблагородних і простолюдинів рицарі дивилися зневажливо, використовуючи будь-який привід для утисків, пограбувань чи образ. В інших країнах і за межами Європи рицарі чинили свавілля особливо стосовно нехристиян.

▶ Які основні риси рицарської культури?

7. Міська культура

Міщани, життя яких значно відрізнялося від інших прошарків середньовічного суспільства, теж створили власну культуру. Міська культура мала світський (не пов'язаний із церквою) характер і тісно переплітала з народною творчістю. Серед населення були популярними віршовані байки, жарти, у яких розповідається про кмітливих жителів міст, що знаходили вихід із будь-якого скрутного становища.

Шванки в Німеччині (гравюра)

Яскравий вияв міська культура мала в розвитку літератури. Найбільш відомим і улюбленим твором жителів міст був французький «Роман про Лиса», у якому під виглядом тварин були представлені всі прошарки середньовічного суспільства — феодали, королі, священики, міщани. Головний герой — Лис Ренар, кмітливий, життєрадісний, здатний знайти вихід із будь-якої ситуації. Ренар є уособленням заможного бюргера. Він постійно водить за ніс Вовка Ізегріна та його брата Прімо (уособлювали образи рицарів). Лис обдурює Лева (короля), глузує із жадібного Віслюка (священика). Як справжній Лис,

він ганяється за зайцями, курми (звичайні люди), але із цього в нього нічого не виходить. У той час роман мав великий успіх.

Не менш популярним був і «Роман про Троянду», у якому оспівується природа та людський розум, утверджується рівність людей.

Міська література виховувала почуття людяності. Вона відображала свідомість городян, які цінували свою свободу й незалежність.

Невід'ємною частиною міської культури була творчість мандрівних акторів, музикантів, співаків, танцюристів та акробатів, фокусників, яких називали жонглерами. Вони були улюбленцями жителів міст. Мандруючи від міста до міста, жонглери показували свої вистави на площах просто неба.

▶ Чим вирізнялася культура мешканців міста?

Лис Ренар

8. Розвиток техніки

Середньовічна Західна Європа була бідно технічно оснащена. У період з V по XIV ст. винахідництво проявлялось слабо. До XIII ст. не було жодної книги про технічні винаходи, вдосконалення. Основною енергією для приведення в дію якихось пристроїв була мускульна сила людини і тварини. Попри це середні віки залишили нам декілька суттєвих вдосконалень вже відомих пристроїв і нових винаходів. Так були вдосконалені підйомні крани, винайдено домкрат. Найреволюційнішою була поява верхньобійного колеса, яке використовувало енергію води для приведення в дію механізмів. Порівняно з іншими видами коліс, воно максимально використовувало енергію течії води і могло бути встановлене навіть на рівнинній місцевості з повільними річками.

Ще одним важливим винаходом стало винайдення хомута — нової системи упряжі для коня, яка дозволяла використовувати коня для довготривалої оранки землі. Кінь замінив волів в обробці земель. Це сприяло прискоренню внутрішньої колонізації Європи. Суть винаходу полягала в тому, що головні зусилля коня спрямовувалися на

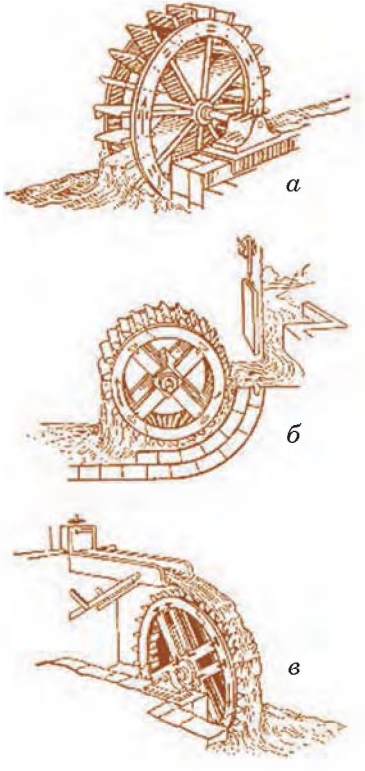

Колесо
а — нижньобійне
б — середньобійне
в — верхньобійне

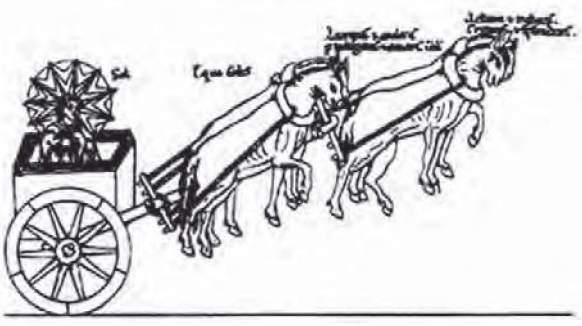

Хомут

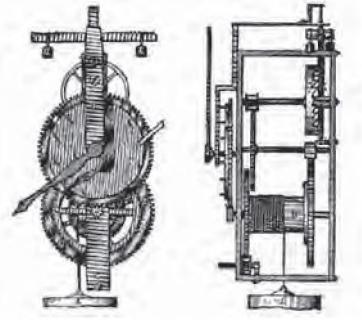

Годинниковий механізм

Друкарський верстат

шию, де у коня найрозвинутіші та найвитриваліші м'язи.

Наступний важливий винахід середньовіччя став механічний годинник. Його винахідник невідомий. Вперше механічний годинник згадується у візантійських книгах VI ст. Деякі історики приписують його винахід Пацифікусу з Верони (початок IX ст.), інші — монаху Герберту, який згодом став Папою Римським. Він створив бакенний годинник міста Магдебурга в 996 р.

Перший персональний годинник «носив» кінь, який задавав йому рух. За рухом годинника стежив спеціальний конюх. Зручні і безвідмовні годинники почали з'являтися, коли була винайдена пружна пружина. Спочатку її роль виконувала свиняча щетинка, згодом сталева пружина.

Найреволюційнішим винаходом середньовіччя став друкарський верстат. Але про нього Ви дізнаєтеся пізніше.

Крім названих винаходів, у середні віки були зроблені й інші, без яких ми не уявляємо сучасного життя. Це — скляне дзеркало (XIII ст. – Італія), папір (II ст. — Китай, XII ст. — Іспанія), ножиці (X ст. — Центральна Європа) та окуляри (XIII ст. — Італія).

- Запропонуйте можливі варіанти використання водяного колеса в середні віки. Які сили воно могло замінити?
- Визначте наслідки вдосконалення водяного колеса?
- Як вплинуло використання коня на внутрішню колонізацію Європи?
- Що спонукало людство до винайдення годинника?
- Чому наприкінці середніх віків годинник стає персональним?
- Як потрапив папір з Китаю в Європу?
- Чому батьківщина скляних дзеркал і окулярів — Італія?

9. Книгодрукування

Йоган Ґутенберґ

У середні віки книги були рідкістю. Це пояснювалося тим, що кожна книга була оригінальним рукописним твором, а грамотних людей було мало. Книги писалися на спеціально обробленій телячій чи овечій шкурі — пергаменті. Такими книгами можна було користуватися тривалий час, вони були красивими, але дуже дорогими. Не менш дорогою була й обкладинка. Крім того, книги прикрашалися малюнками — книжковими мініатюрами, тому особливо цінні екземпляри тримали в монастирських бібліотеках під суворим контролем.

Зростання кількості грамотних людей, поширення паперу зумовило збільшення попиту на книги та їх здешевлення. З'явилися майстерні з масового перепису книг. У XIV–XV ст. цікавість до писаного тексту значно зросла, особливо до Слова Божого. Щоб задовольнити зростаючий попит, потрібно було придумати новий спосіб виготовлення книг. На початку XV ст. у Європі з'явилися перші книги, виготовлені за допомогою відбитків вирізаних на дощечках текстів. Проте такий спосіб був трудомістким і не задовольняв потреб часу, до того ж переписувачі працювали швидше, ніж виготовлявся макет друкованої книги.

Друкарський верстат

Близько 1445 р. німецький ремісник **Йоган Ґутенберґ** (1399–1468) винайшов спосіб книгодрукування. Із металевих кубиків з опуклими дзеркальними відбитками літер у спеціальних рамках набирається текст сторінки, яка потім друкується за допомогою пресу. Цей винахід докорінно змінив систему передавання інформації: усну форму заступило друковане слово.

▶ Хто був винахідником книгодрукування?

10. Архітектура та мистецтво

Упродовж XI–XV ст. мистецтво знало два основні художні стилі — **романський** і **готичний**. Перший стиль — романський — панував у XI–XII ст., другий — готичний — у XII–XV ст. Риси цих стилів найбільш яскраво проявилися в архітектурі замків і церков.

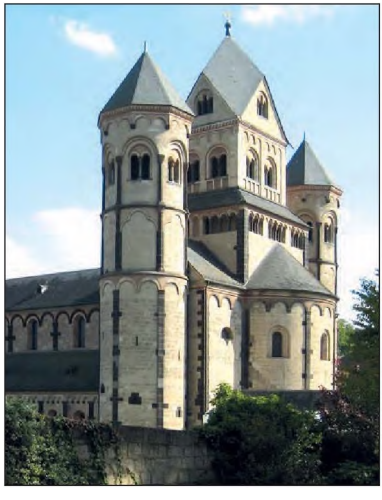

Аббатство Марія-Лаах у Німеччині (романський стиль)

Ам'єнський собор (готичний стиль)

Собор в Реймсі (готичний стиль)

Романський замок — помешкання та оборонна споруда феодала, характеризувався масивністю форм, які надавали йому особливої монументальності, а навколишні фортечні мури посилювали це враження. Вигляд замку говорив про могутність його володаря.

Романський собор, якому притаманні ті самі риси, мав утілювати ідею величі й могутності церкви. В основу романського собору ліг план римської громадської (світської) будівлі — базиліки.

Із перших років романської архітектури постало питання про кам'яне перекриття будівлі. Це технічно складне завдання було вирішено зведенням напівкруглого склепіння, у будівництві якого майстри романського стилю досягли майстерності.

Прикладом романської будівлі може слугувати **Вормський собор** (Німеччина) з масивним кам'яним склепінням, яке трималося на масивних стінах. Невеликі схожі на бійниці вікна, пробиті в товстих стінах, горизонтальний поділ стін напівкруглими арками підкреслюють грандіозність і сувору монументальність споруди. Похмуру велич архітектури посилює скульптура, яка лише умовно передає риси людини.

У XII–XV ст. у Західній Європі набуває поширення новий архітектурний стиль, який згодом одержав назву готичного. Серед будівель, споруджених у той час, і зараз вражають уяву

Дуомський собор в Мілані (готичний стиль)

Собор у Вормсі (романський стиль)

собори в Реймсі та Ам'єні, Лані та Бове, Шартрі та Парижі. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 метрів, а їхні вежі здіймалися на висоту 40-поверхового будинку. Ці величні собори вміщували майже всіх жителів тогочасних міст.

Основними ознаками нового стилю були тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна, прикрашені кольоровими вітражами.

Усього цього можна було досягти лише завдяки новій системі й техніці будівництва. Конструкція спиралася на несучий каркас, споруджений поза стінами собору, що дозволило будівельникам споруджувати собори небаченої висоти. Це стало важливою особливістю готичного стилю.

Поява великих вікон дала поштовх до розквіту вітражів — мозаїки з кольорового скла, яка за допомогою зв'язок (у середні віки використовували свинець) з'єднувалася в якусь композицію. Вітражі в католицьких храмах відтворювали біблійні сюжети. Справжнім дивом залишаються вітражі собору Шартра, виготовлені у XII–XIII ст.

Ще одним важливим елементом готичного стилю є скульптура, яка наче оспівує, наповнює споруду рухом. У готичному храмі скульптура відігравала роль з одного боку архітектурної прикраси, а з іншого,— енциклопедії знань і уявлень про світ середньовічної людини. Поряд зі скульптурами святих, янголів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонів з'явилися скульптури звичайних людей. До того ж усі скульптури набули людських рис. Так, у надрах готичного стилю зародилися па-

Храм у середні віки був центром життя. У ранньому Середньовіччі храм під час війн і набігів давав прихисток для навколишніх мешканців, був рятівником для переслідуваних. Але це було не головним. У першу чергу храм був Божим домом. І цей дім мав доводити могутність Бога, його присутність скрізь. Храми романського стилю були величними з могутніми стінами. Храм своїм виглядом утверджував надії на спасіння і зміцнював віру. Крім того, храм для людини Середньовіччя, яка переважно була неграмотною, був «Біблією в камені». Фрески, мозаїки, ікони, скульптури «переповідали» основні положення віри, зміст Святого Письма.

З появою готичних соборів суть і їх призначення не змінилося, але тепер головним посланням віруючим стало милосердя і прощення. Втіленням його стали численні зображення страждаючого Христа і Богоматері. А багато світла у храмі розвіює страх перед Богом.

Будівництво величних готичних соборів збіглося з періодом розквіту міського життя. Не кожне місто могло дозволити собі збудувати такий храм. Будівництво храму згуртовувало міську громаду, робило його її символом. Бог немовби ставав її покровителем. Кожен вірянин, входячи до храму, не почувався пригніченим, був наче частиною Божого Дому.

ростки цікавості до людини й світу, у якому вона живе. Цей інтерес розвивався вже за наступної епохи — Відродження.

▶ Які архітектурні стилі панували в середні віки?

11. Ранній гуманізм і Відродження

Наприкінці середніх віків культура Західної Європи характеризується підвищеним інтересом до античності, який супроводжувався намаганням відродити й наслідувати її. Саме тому нову епоху, що почалася, назвали Відродженням або Ренесансом. Хоча насправді це було не відродження, а створення нової культури, яка поєднала в собі елементи двох культур — античної та середньовічної.

Із XIV ст. шанувальники античності, спираючись на здобуті знання, вважали, що перш за все, потрібно пізнати людину. Тих, хто вивчав людину, із кінця XV ст. почали називати гуманістами. Сьогодні словом «гуманізм» ми означуємо любов до людей і таке розуміння світу, за якого людина є найвищою цінністю.

На противагу християнським чеснотам, гуманісти виробили власні чесноти, найважливішими з яких проголошувалися гідність і доблесть.

Данте Аліг'єрі

На порозі великої культури Відродження стояв відомий поет і філософ **Данте Аліг'єрі** (1265–1321). Він рано почав писати вірші. Усі вони були присвячені одній дівчині — Беатріче. Найвідоміший твір Данте — «Божественна комедія».

Якщо Данте був попередником Відродження, то першою людиною Відродження можна впевнено назвати **Франческо Петрарку** (1304–1374). Петрарку уславила «Книга пісень» — 366 віршів (сонетів), присвячених його коханій Лаурі. За свої поетичні здібності Петрарка, як в античні часи, був коронований лавровим вінцем на римському Капітолії.

Послідовником і другом Петрарки був **Джованні Боккаччо** (1313–1375). Він також писав вірші, але славу Боккаччо приніс збірник зі ста новел «Декамерон».

Франческо Петрарка

Джованні Боккаччо

Твори Петрарки та Боккаччо були написані живою народною італійською мовою. Цим вони довели, що народною мовою можна писати видатні твори, передавати весь спектр людських почуттів.

Серед творців нової культури були й художники. Важливим здобутком мистецтва цієї доби

стала поява лінійної перспективи. Середньовічні художники завжди на картинах зображали більш значущі фігури або речі більшими, незважаючи на те, де вони зображені: на передньому чи задньому плані. Картини в лінійній перспективі зображаються так, як сприймає світ людське око: предмети на передньому плані більші, на задньому — менші. Також художник намагається передати індивідуальні риси людини, його характер. Швидкого поширення набувають картини світського характеру, з'являється такий новий жанр, як портрет.

Як Данте в літературі, у мистецтві нову культуру започаткував флорентієць **Джотто де Бондоне** (1266–1337). Він написав портрети, ікони, фрески. Його першою великою роботою була фреска, присвячена життю Святого Франциска. Найвідомішою роботою Джотто був розпис церкви в Падуї. На фресках він зобразив Ісуса, Діву Марію, апостолів як земних людей — розумними, чесними, красивими, твердими духом. Їхні обличчя передавали людські почуття й переживання. Сцена «Поцілунок Іуди» показує також ставлення художника до євангельських подій. Бондоне багато зробив для рідного міста, за що був похований у соборі міста як видатний громадянин.

Тілесність, об'ємність фігур, лінійна перспектива в повному обсязі вперше з'явилася у творчості флорентійця **Мазаччо** (1401–1428). За своє коротке життя він устиг здобути гучну славу. Найвідомішою стала сцена «Вигнання з Раю» на фресці однієї з флорентійських церков.

Усі наступні художники Відродження навчалися на картинах Бондоне й Мазаччо. Вершиною Раннього Відроджен-

Воскресіння Лазаря (худ. Джотто)

Для свого твору Данте обрав форму видіння: у темному лісі він раптово зустрічає видатного римського поета Вергілія, із яким вирушає в подорож до потойбічного світу. Із ним він проходить дев'ять кіл Пекла, а потім з іншими героями — Чистилище і Рай. Поема розповідає про Італію, Флоренцію, пап, імператорів, монахів і святих, античних полководців і мудреців. Її головний герой — сам Данте і його сучасники. Одних він суворо критикує, іншими захоплюється. Усі, кого Данте зустрічає в потойбічному світі, продовжують переживати пристрасті земного життя: гнів, гордість, презирство. Саме це напруження пристрастей, якими насичений світ, стало новим для літературних творів.

Сандро Боттічеллі

Мазаччо

Народження Венери (худ. Ботічеллі)

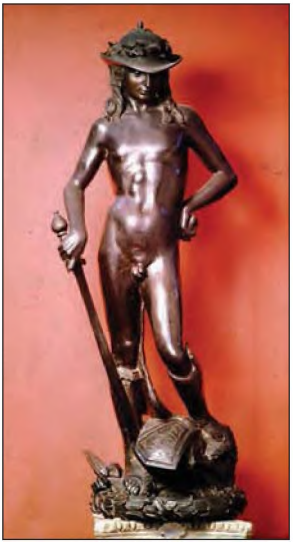

Статуя Давида (скульптор Донателло)

Вигнання з Раю (худ. Мазаччо)

ня в мистецтві вважається живопис **Сандро Боттічеллі** (1445–1510). Його картини «Весна», «Народження Венери» передають розуміння митцями Відродження як внутрішньої, так і зовнішньої краси.

Принципи Відродження знайшли своє відображення і в скульптурі. Так, флорентієць **Донателло** (близ. 1386–1466), відступивши від середньовічних канонів, відродив античні традиції, створивши круглу скульптуру. Така статуя була самостійним витвором митця, а не частиною прикраси храму. Її можна було споглядати з усіх боків. Найвидатнішим твором Донателло стала скульптура біблійного Давида.

Початки культури Відродження в архітектурі заклав **Філіппо Брунеллескі** (1377–1446). Він розробив закони лінійної перспективи та розв'язав складні інженерні завдання зі створення величезних куполів над соборами. Головним у його творчості стало створення купола собору Санта-Марія-дель-Фйоре у Флоренції.

Культура Відродження змінила середньовічне уявлення про світ, земне життя, людину та її чесноти. Людина стала центром світотворення.

▶ Назвіть видатних представників Раннього Відродження.

Закріпимо знання

1. Які витоки середньовічної культури?
2. Коли відбулося перше піднесення середньовічної культури?
3. Чому в IX-XI ст. культура розвивалася переважно за стінами монастирів?
4. Хто такий Фома Аквінський і який його внесок у середньовічну культуру?
5. Які основні проблеми порушувала середньовічна філософія?
6. Чому виникла потреба в університетах?
7. Яким темам була присвячена рицарська література?
8. Які особливості мала міська культура в середні віки?
9. Що таке героїчний епос? Назвіть головних героїв епічних творів.
10. Як пов'язані між собою героїчний епос і рицарські романи?
11. Хто такі трубадури й мінезингери?
12. Кого в середні віки називали жонглерами?
13. Якою була тематика літературних творів епохи Відродження?
14. У чому полягала сутність винаходу Й. Ґутенберґа?
15. Чим можна пояснити повільний розвиток наукових знань у середні віки і слабкий інтерес до природничих наук?
16. Чому культура Відродження виникла саме в Італії?
17. Складіть порівняльну таблицю «Архітектура Середньовіччя».

Характеристика	Романський стиль	Готичний стиль
Період		
Основні риси		
Видатні пам'ятки		

18. Які функції виконував храм у житті міста, села?
19. Чим був зумовлений перехід від романського до готичного стилю в архітектурі?
20. Визначте основні відмінності мистецтва Відродження від середньовічного мистецтва.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ
Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента

Мета. Визначити роль шкіл, університетів у розвитку середньовічного Заходу; яким було життя середньовічного студента.

Хід роботи

1. Ознайомитися з представленими матеріалами.

2. Обговорення кращих презентацій (5-6 слайдів) про школи у середні віки.

Школа при монастирі

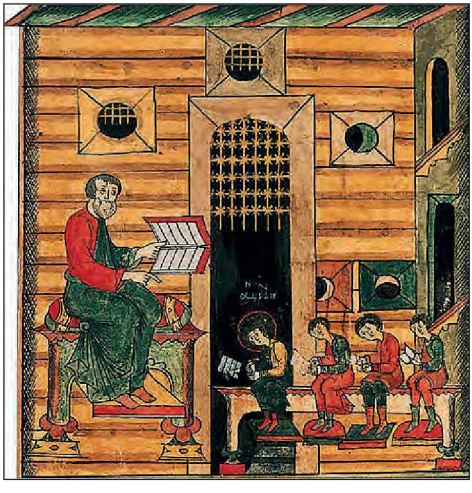

Урок (мініатюра XIV ст.)

3. Робота з документом.

Із постанови папського легата про студентів і магістрів паризької школи (1215 р.)

Хай ніхто не читає лекцій з вільних мистецтв, якщо не досяг двадцяти одного року і не прослухав принаймні протягом шести років всіх основних книг.

Нехай кожен обіцяє, що буде вчити найменше протягом двох років, якщо тільки цьому не завадить серйозна причина, про що він повинен заявити публічно або перед екзаменатором. І він не повинен заплямувати себе ніяким безчесним вчинком.

Коли хто-небудь підготувався до того, щоб вчити, він повинен екзаменуватися згідно з формою, яка міститься в ... рішенні єпископа Парижа ...

Ті, хто склали іспит, повинні викладати у звичайних школах книги Аристотеля за старою та новою діалектикою ... Ніхто не повинен читати по книгах Аристотеля «Метафізика» і з філософії природи або читати «Суми ...» за цими книгами ...

Ніхто не повинен влаштовувати гулянок ... на зборах магістрів і диспутах хлопчиків та юнаків. Але кожен може запрошувати до себе друзів і товаришів, так щоб їх не було дуже багато. Підношення одягу або інших речей, як це повелося, або навіть більше, ми всіляко заохочуємо, особливо щодо бідних.

Ніхто з магістрів, які вивчають вільні мистецтва, не повинен мати більше однієї мантії чорного кольору до п'ят... Ніхто не може носити під мантією туфлі з оздобленням або видовженими носками ...

Якщо помре магістр мистецтв або богослов'я, все магістри повинні не спати всю ніч. Кожен з них сам особисто читає Псалтир або забезпечує іншим способом його читання. Кожен повинен бути присутнім в церкві, де до півночі або більшу частину ночі йде служба, якщо тільки цьому не завадить серйозна причина. У день поховання не повинно бути лекцій і диспутів ...

Кожен магістр повинен мати право суду щодо своїх учнів ...

Ніхто не отримує дозволу вчити від канцлера або іншої особи за гроші, або шляхом обіцянки, або шляхом будь-якої іншої угоди ...

Щодо богословів ми наказуємо, що ніхто в Парижі не може навчати богослов'я, якщо він не досяг тридцяти п'яти років, не навчався упродовж восьми років і не прослухав усіх необхідних книг ...

Ніхто не допускається в Парижі до навчання або до виступів з проповіддю, якщо не є людиною гідного життя і досить обізнаним у своїй науці. Ніхто в Парижі не може вважатися студентом, якщо він не має певного вчителя.

1) Поясніть, чому саме папський легат регламентує діяльність Паризького університету.
2) Які сторони життя студентів регламентує легат?
3) Чим це було зумовлено?
4) Висловіть припущення, які порушення вчиняли студенти?

4. Доповніть текст декількома реченнями.

Система університетської освіти справила великий вплив на формування західноєвропейської цивілізації. Університети сприяли розвитку наукової думки, самосвідомості та зростання, утвердженню свободи особистості. Магістри і студенти, переїжджаючи з міста в місто, з університету в університет, тим самим здійснювали культурний обмін між країнами. Про національні надбання відразу ж ставало відомо і в інших європейських країнах. Наприклад, твір «Декамерон» італійця Джаванні Бокаччо (1313–1375) було швидко перекладено усіма мовами Європи, його читали і знали скрізь.

5. Підбити підсумки уроку, виходячи з його мети.

Запитання та завдання на узагальнення за темою «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»

1. Якими були причини та наслідки християнізації Європи?
2. Визначте хронологічну послідовність ключових подій історії християнської церкви у Європі.
3. Поясніть значення понять і термінів: «єретик», «інквізиція», «Відродження», «гуманізм», «теологія», «схоластика», «алхімія».
4. Складіть історичний портрет на вибір: Алкуїн, Абеляр, Фома Аквінський, Данте, Ґутенберґ, Петрарка, Боттічеллі, Боккаччо.
5. Наведіть приклади могутності католицької церкви у XII–XIII ст.
6. Виконайте завдання за історичною картою:
   - Проведіть межу поділу християнського світу між католиками й православними.
   - Назвіть землі, за які велася боротьба між християнами та мусульманами в середні віки.
   - Які регіони Європи були вражені масовими єретичними рухами.
7. Складіть докладний опис однієї з пам'яток середньовічної культури.
8. Заповніть таблицю «Культура Середньовіччя»

Галузь	Основні досягнення
Освіта	
Література, літописання	
Архітектура	
Мистецтво	

9. Між Східною та Західною церквами із самого початку існували відмінності. Чому з часом вони продовжували накопичуватися і в 1054 р. призвели до розколу?
10. Поясніть, навіщо Папі Римському була потрібна власна держава, якщо він і так був главою всіх християн-католиків.
11. Поясніть, чому колони для храму в Аахені, який будувався за часів Карла Великого, довелося везти з Італії.

Завдання для тематичного оцінювання

1. Назвіть регіон, який став центром катарської єресі.

- ☐ **А** Північна Німеччина
- ☐ **Б** Східна Англія
- ☐ **В** Південна Франція
- ☐ **Г** Південна Італія

2. Влада Папи Римського сягнула вершини своєї могутності в... .

- ☐ **А** V–IX ст.
- ☐ **Б** X–XII ст.
- ☐ **В** XII–XIII ст.
- ☐ **Г** XIV–XV ст.

3. Якою мовою велося богослужіння у католицьких храмах?

- ☐ **А** старогрецькою
- ☐ **Б** латиною
- ☐ **В** національними мовами
- ☐ **Г** арабською

4. Зображений винахід пов'язують з діяльністю... .

- ☐ **А** П'єра Абеляра
- ☐ **Б** Роджера Бекона
- ☐ **В** Йогана Ґутенберга
- ☐ **Г** Лева Математика

5. Найбільший вплив на розвиток середньовічної культури у Західній Європи мала... .

- ☐ **А** християнська церква
- ☐ **Б** світська влада
- ☐ **В** народна культура
- ☐ **Г** культурні впливи зі Сходу

6. Відродження античної культури при дворі франкських королів називають... .

- ☐ **А** меровінзьким
- ☐ **Б** каролінзьким
- ☐ **В** капетинзьким
- ☐ **Г** вельфським

7. Пошуками «філософського каменю» в середні віки займалися... .

- ☐ **А** алхіміки
- ☐ **Б** інквізитори
- ☐ **В** схоласти
- ☐ **Г** жонглери

8. Мандрівних студентів-школярів, які блукали Європою в пошуках знань і створили окремий шар середньовічної культури, називали... .

- ☐ **А** трубадурами
- ☐ **Б** мінезинґерами
- ☐ **В** вагантами
- ☐ **Г** скальдами

9. Середньовічна філософія, яка ставила за мету науково обґрунтувати релігійний світогляд, мала назву… .

☐ **А** алхімія
☐ **Б** інвеститура
☐ **В** схоластика
☐ **Г** індульгенція

10. Який із зображених храмів збудований в готичному стилі?

☐ **А**

☐ **Б**

☐ **В**

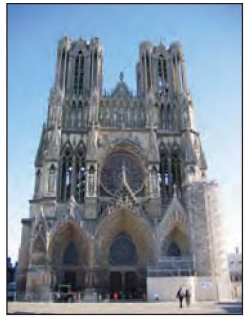

☐ **Г**

11. Головними прикрасами готичних храмів були… .

☐ **А** вітражі і скульптури
☐ **Б** картини та ідоли
☐ **В** ікони і фрески
☐ **Г** орнаменти і в'язь

12. Зображену репродукцію доцільно використати як ілюстрацію до твору… .

☐ **А** «Декамерон» Дж. Боккаччо
☐ **Б** «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі
☐ **В** «Вступ в теологію» П'єра Абеляра
☐ **Г** «Книга пісень» Франческо Петрарки

Розділ V

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 20–21. Центральна та Східна Європа

1. Перші держави західних слов'ян

Слов'яни, як і германці, відіграли велику роль у загибелі Римської імперії та формуванні нової середньовічної європейської цивілізації. На початку нашої ери слов'яни, як уважають більшість учених, жили між Віслою і Дніпром. Протягом VI—VII ст. відбувалося **Велике розселення слов'ян**. Вони зайняли значну територію і поділилися на три групи — західну, східну і південну. Від цих трьох груп беруть початок сучасні слов'янські народи: чехи, словаки, поляки, болгари, серби, українці, білоруси, росіяни та інші.

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст. Опанування слов'янами теренів Східної, Південно-Східної і Центральної Європи.

Після розселення почалася боротьба слов'ян проти сусідніх народів і держав. Завоювати і поневолити слов'ян намагалися авари, франки, угорці, німці. Водночас боротьба за «оволодіння душами» слов'ян розгорнулася між схід-

ною християнською церквою і західною, оскільки слов'яни були язичниками. Суперництво Сходу і Заходу за вплив на слов'ян визначало їхню подальшу долю.

Князь держави Само Даговерт

Найдавнішою державою, утвореною західними слов'янами, уважають **князівство Само**, яке виникло на землях сучасної Чехії та Моравії. Постало воно 623 р., коли князь Само об'єднав слов'ян для боротьби проти Аварського каганату. Князь, як повідомляють літописи, спершу був франкським купцем, вів торгівлю зі слов'янами, а потім став їхнім військовим вождем. За походженням він вірогідно слов'янин. До складу його держави входили, крім чехів, також південні слов'яни (словени) і полабські слов'яни (сорби). Держава князя Само проіснувала 35 років і розпалася в 658 р. по його смерті. Однак вона відіграла велику роль у житті західних слов'ян — започаткувала створення ними державності й захистила їх від спроб поневолення сусідами.

Кирило і Мефодій

У першій половині IX ст. на території між середнім Дунаєм і верхів'ями річок Лаби та Одеру виникла держава **Велика Моравія**. Основну частину її населення складали племена моравів. Засновником Великої Моравії вважають князя **Моймира** (818—846 рр.). Він та його наступники — князі Ростислав (846—870 рр.) і Святополк (870—894 рр.) вели боротьбу проти німецьких князів, які намагалися захопити їхні землі. Доба правління Ростислава і Святополка стала часом найвищого розквіту Великої Моравії. У той час до її складу входили, крім моравів, чехи, полабські слов'яни, польські племена, слов'яни Паннонії та Словаччини. На Велику Моравію зі Східнофранкського королівства намагалося поширити свій вплив німецьке духовенство. Тоді князь Ростислав вирішив шукати підтримки у Візантії. Він звернувся до неї з проханням прислати духовних наставників для проповіді християнства. У 863 р. до Моравії прибули два греки із Солуні — брати Мефодій і Константин (останній більш відомий під іменем Кирило, яке прийняв перед постриженням у чернці). Обидва брати здобули гарну освіту в Константинополі, вільно володіли македонською мовою. Для того щоб зробити християнську віру зрозумілою для слов'ян, вони створили слов'янський алфавіт і переклали Біблію та богослужбові книги слов'янською мовою.

Проповідь християнства братами із Солуні мала великий успіх. Тисячі моравів і чехів прийняли хрещення. Багато людей вивчали грамоту і теж ставали священиками, допомагаючи Кирилові та Мефодію. Поширенням християнства з

Візантії занепокоїлося німецьке духовенство. Єпископи зажадали від Папи Римського припинення діяльності Кирила і Мефодія. Брати змушені були прибути до Риму, щоб дати пояснення. Кирило незабаром помер у Римі, а його брат зміг обстояти право вести богослужіння слов'янською мовою. Однак після повернення до Моравії Мефодій був ув'язнений німецькими єпископами і звільнений лише за наказом папи. Після смерті Мефодія 885 р. німецьке духовенство розпочало переслідування його послідовників. Деякі з учнів відомих братів знайшли притулок у Болгарії та продовжили поширення слов'янської писемності. Із Болгарії слов'янська азбука проникла і в Київську Русь.

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності, переклад Біблії та їхня діяльність як просвітителів мали величезне значення для всієї слов'янської культури. Саме за це в слов'янських країнах вони визнані православною церквою рівноапостольними святими. Уважається, що завдяки діяльності Кирила і Мефодія Великоморавська держава залишила свій слід в історії.

▶ Розгляньте малюнок і визначте, на якій ролі братів Кирила і Мефодія намагався наголосити художник.

По смерті князя Святополка розпочалися усобиці (боротьба за владу) між його синами. Ця боротьба призвала до ослаблення Великої Моравії. Наприкінці IX ст. її розгромили угри (мадяри).

- ▶ Укажіть хронологічні межі «Великого розселення слов'ян».
- ▶ На які три гілки розділилися слов'яни?
- ▶ Як називається перша слов'янська держава?

2. Болгарське царство

Слов'яни, що осіли північно-східній частині Балканського півострова. Після Великого розселення, заснували в першій половині VII ст. «**Союз семи племен**».

Хан Аспарух

Їм довелося вести важку боротьбу за своє існування: проти аварів, які нападали з півночі; проти Візантійської імперії на південних кордонах. У **679 р.** на ці землі переселилися з Приазов'я племена булгар на чолі з ханом Аспарухом. Він домовився зі слов'янами про виділення земель для поселень булгар. Спільна боротьба проти аварів і візантійців об'єднала два народи в єдину булгаро-слов'янську державу — **Перше Болгарське царство**. За наступників хана Аспаруха територія Болгарського царства значно збільшилася. За хана **Крума** (802—815 рр.) під владою болгар була територія сучасних Болгарії, Румунії та частини Угорщини.

Назву «болгари» тоді використовували до всього слов'яно-булгарського населення країни. Вплив Візантії та переселення на її територію учнів Кирила і Мефодія з Великої Моравії зумовили прийняття в 864 р. болгарами християнства.

Добою найбільшої могутності Першого Болгарського царства було правління **Симеона Великого** (893—927).

Олов'яна печатка царя Симеона

Велику увагу Симеон приділяв розвитку культури. За його наказами візантійські майстри будували в столиці Болгарії Преславі палаци, церкви, обмуровували місто. Державницькими планами й захопленням культурою та освітою Симеон нагадував Карла Великого чи Альфреда Великого. Прийнявши учнів Кирила і Мефодія, він створив при своєму дворі перший у тогочасному світі центр слов'янської літератури. За наказом царя слов'янською мовою перекладалися найвідоміші твори візантійських учених. Серед них був славнозвісний «Ізборник» — енциклопедія, що містила відомості з богослов'я, історії та філософії. У той час, коли більшість населення країн Європи була неписьменною, у Болгарії, як свідчили мандрівники, читання книг перетворилося на улюблене заняття не тільки в містах, а й у селах.

Симеон Великий. Мініатюра

Болгарське військо

За наступників Симеона Великого Перше Болгарське царство занепало. Царська влада слабшала, міцніла болгарська знать — бояри, які почали виступати проти міцної влади царя і руйнувати своїми усобицями державу. До його занепаду доклав руку київський князь Святослав.

З ослаблення Болгарії скористалася Візантійська імперія. Протягом другої половини X ст. Візантія вела війни проти Болгарії, під час яких поступово завоювала більшу частину країни. Остаточної поразки Болгарії завдав візантійський імператор Василь II Болгаробійця. Перше Болгарське царство було підкорене Візантією в 1018 р.

Проте болгари в **1185 р.** змогли відродити свою державу. Друге Болгарське царство загинуло в боротьбі з турецькою навалою наприкінці XIV ст.

- Як утворилося Перше Болгарське царство?
- Коли воно було знищено Візантійською імперією?

Князь Вацлав

Собор Св. Віта

3. Чеське королівство

Слов'янські племена, що зайняли в епоху Великого переселення народів землі між Рудними горами на півночі і горами Шумави на півдні, опинялися в оточенні могутніх сусідів. Це була держава франків і Аварський каганат, з якими боровся легендарний Само, це — Східно-Франкське королівство і Велика Моравія, це — Німецька імперія, Угорщина та Польща.

Після падіння Великої Моравії місцеві слов'яни підкорилися племені чехів, що жили на річці Влтаві.

На чолі союзу племен виявилися чеські князі з роду Пржемисловичів. Їм доводилося раз-у-раз зі зброєю в руках відстоювати свої володіння.

Князь **Вацлав** (920-ті рр. — 935) був вихований з дитинства в християнській вірі і згодом усіма силами поширював її в Чехії. Він же заснував у Празі головний храм країни — собор Св. Віта.

Найвідомішим серед перших Пржемисловичів став князь Вацлав (921—929). Він був палким прихильником християнства і сприяв його поширенню серед язичників — чехів. Це викликало незадоволення давньої родової знаті. На чолі змови став молодший брат князя Болеслав (929—967 рр.). Вацлав був по-зрадницьки вбитий братом. Проте його смерть спричинила обурення багатьох чехів, і Болеславу довелося розпочати своє правління з приведення вбивання своєї провини.

Князі чехів, які жили на річці Влтава, об'єднали в союз сусідні слов'янські племена. На чехів постійно тиснули німець-

Прага. Сучасний вигляд

кі єпископії. Близько 973 р. в Празі було засновано підпорядковане Риму єпископство, і відтоді залишки східного християнства, поширені там братами Кирилом і Мефодієм, зникли.

Коронація Вратислава II

Усе XI ст. для Чеської держави проминуло в боротьбі проти сусідніх держав. Чехія то перемагала, то зазнавала поразок. За князя Бржетислава I вона стала васалом Німецької імперії, яка відтоді часто втручалася в боротьбу між чеськими князями й знаттю. Проте німецькі імператори також інколи потребували допомоги чеських князів. У **1085 р.** імператор Генріх IV за допомогу в боротьбі проти римського папи надав чеському князю **Вратиславу II** королівський титул. Чехія отримала статус королівства, але була залежною від Німецької імперії. Проте чеські королі діяли цілком самостійно, що ще більше проявилося з послабленням Священної Римської імперії.

По загибелі останнього з Пржемисловичів чеський трон перейшов до німецьких князів із династії Люксембургів.

- Як і коли виникло Чеське королівство?
- Коли Чеське королівство стало складовою Священної Римської імперії?

4. Ян Гус і гуситські війни

У XIV ст. склалися найсприятливіші умови для розвитку чеських земель. Чехія завдяки копальням стала основним джерелом срібла у Європі. Крім того до неї перемістився політичний центр Священної Римської імперії. Імператор **Карл IV Люксембург** (1346—1378 рр.), який одночасно був і королем Чехії, усю свою політику спрямував на розвиток власних родових володінь. Як наслідок у Чехії стали швидко зростати міста, розвивалася торгівля, промисли. Він перебудував Прагу, заснував Празький університет (1346 р.). Але у всіх своїх починаннях Карл IV спирався на німецьких переселенців.

Ян Гус

За швидким розвитком краю приховувалася безліч проблем. Так, наростав конфлікт між чехами і німцями, які мали різні права; зростало невдоволення католицькою церквою, яка стрімко втрачала авторитет. Усе це стало підґрунтям до появи в Чехії могутнього національно-релігійного народного руху, який дістав назву гуситський рух. Свою назву він отримав від імені чеського проповідника, професора Празького університету **Яна Гуса** (1371–1415).

Мовою документа

Із проповідей Яна Гуса

«Забери в собак кістку — вони перестануть гризтися: забери майно в церкви — не знайдеш для неї попа».

«Чехи в Королівстві Чеському за законом… і за вимогою природи мають бути першими в посадах, так само як французи у Франції і німці у своїх землях…»

«Із мене (Христа) зірвали одяг, в вони (духовенство) купаються в королівській розкоші на гроші бідних. Я вкриваюся кривавим потом — вони нижаться в шикарній бані. Я вночі не сплю, приниженний і оббльований,— вони зайняті бульбою, обжерливістю, пияцтвом. Я несу хрест, іду на смерть — вони, напившись, спочивають. Я прибитий до хреста — вони хропуть у теплому ліжку».

«Духовенство не навчає, в псує народ своєю розпустою, пов'язаною з багатством. Так треба відібрати в нього багатство! Наступники Христа мають бути бідними, як апостоли. А вони, навпаки, тільки про те і думають, як би ще збільшити багатства. Для чого розсилають продавців індульгенцій і хижих монахів, які впштовують нікому не відомі святі, вигадують дива і грабують бідний народ…»

- Які ідеї проголошував Ян Гус?
- Проти кого були спрямовані промови проповідника?
- Який вплив могли справляти ці ідеї на чеський народ?

У своїх проповідях Ян Гус піддав критиці обряд причащання, який у католицькій церкві був неоднаковим для священиків і мирян. Священики причаща-

лися хлібом і вином, як тілом і кров'ю Христа, а простий люд — лише хлібом. Гус доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково.

Така позиція неодмінно мала привести Гуса до зіткнення з вищим духовенством, що незабаром і сталося. Його викликали на церковний собор, який відбувався під головуванням імператора Сигізмунда в місті Констанца. Хоч як умовляли Гуса зректися своїх поглядів і підкоритися, він залишився непохитним. Тоді його оголосили єретиком і **6 липня 1415 р.** спалили. Останніми словами Гуса були: «Я вірю у всемогутнього Господа Бога, я не можу покаятися в помилках, яких ніколи не робив». Від церкви також було відлучено весь чеський народ.

Страта Яна Гуса та відлучення стали приводом до вибуху народного невдоволення. Усі конфлікти, що зріли, вирвалися на поверхню. Це конфлікти між чехами й німцями, королем і феодалами, духовенством і папою, університетом і єпископом Празьким, феодалами й селянами. Хоч у кожного прошарку населення була своя мета боротьби, але їх об'єднувало прагнення домогтися реформування церкви й позбутися засилля німців, що панували в країні.

Спалення Яна Гуса

Повстання почалося в Празі в **1419 р.** Поступово повстанці заволоділи всією Чехією — серцем Священної Римської імперії. Після смерті короля Вацлава гусити проголосили про позбавлення його наступника імператора Сигізмунда чеського престолу. Учасники руху змінили державний устрій країни. Управління було зосереджено в руках сейму — зібрання представників усіх станів. Гусити створили сильну армію на чолі з досвідченими полководцями. Ними було вироблено нову тактику ведення бою: вони ставили колом важкі бойові вози, сковували їх ланцюгами і в такій фортеці витримували атаки кінних рицарів. Після того як ворога було знесилено, переходили в наступ. Окрім того, гусити почали застосовувати на полі бою легкі гармати, що були встановлені на возах.

Найбільшою реформою гуситів стала конфіскація церковних володінь, скасування десятини, реформування церкви та її обряду.

Рух гуситів викликав занепокоєння як Папи Римського, так й імператора. Розпочалася війна, яка набула характеру релігійної боротьби католицизму проти гуситського реформаційного руху і боротьби німців проти слов'ян.

Для придушення гуситського руху папа та імператор Священної Римської імперії оголошували один хрестовий похід за іншим. Але військо хрестоносців постійно зазнавало поразок від блискучих полководців гуситів — сліпого рицаря **Яна Жижки**, а по його смерті — **Прокопа Великого**.

Ян Жижка

Прокоп Великий

Військо гуситів складалося з простих людей, а не з рицарів, проте мало високий бойовий дух. Здобувши декілька перемог поспіль, гусити під проводом Жижки набули слави непереможних. Траплялися випадки, коли ворог тікав, дізнавшись про наближення гуситів. Під час одного з боїв він остаточно втратив зір, але продовжував керувати гуситами, здобувши ще низку перемог. Знання рідної місцевості й досвідчені помічники давали змогу сліпому полководцеві приймати безпомилкові рішення під час бою. Він був надзвичайно винахідливим, ніколи не діяв одноманітно. Так, в одній із битв за його наказом зброєю проти рицарів стали вози, навантажені камінням і спущені з пагорба на атакуючі лави. Зім'явши ряд рицарів, гусити довершили справу мечами. «Страшним сліпим» називали Жижку вороги і боялися навіть його імені.

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії. З 1419 до 1434 рр. гусити викликали занепокоєння в пап та імператора. Але головною для гуситів була не зовнішня небезпека, а внутрішня. Будь-який рух повинен мати кінцеву мету, а саме в цьому питанні серед гуситів не було єдності. У гусит-

Таборити

▶ Розгляньте малюнок і складіть розповідь про тактику бою гуситів.

ському русі брали участь різні соціальні прошарки суспільства: від феодалів до селян, від багатих до найбідніших. Коли, здавалося б, основна мета гуситів була досягнута, серед учасників руху виникли суперечності. Гусити розділилися на помірко-ваних — **чашників** (послідовники Яна Гуса, які причащали простих віруючих із чаші) і радикальних — **таборитів**. Останніх очолив Ян Жижка (їхня назва походила від гори Табор у Південній Чехії, де розташувався їхній центр).

Меморіал учасникам битви біля Ліпан

Помірковані вимагали ліквідації привілеїв церкви, скасування церковного землеволодіння, спрощення церковного обряду, запровадження богослужіння чеською мовою і причащання двома видами; у політичному плані вони виступали за незалежну чеську монархію. Табо̀рити були схильні до проведення соціальних реформ. Вожді таборитів, посилаючись на заповіді Христа, а також на воєнний стан, вимагали відмови від особистого майна і передачі його до спільної скарбниці, наполягали на скасуванні будь-яких податків. Вони заперечували культ святих, поклоніння святим мощам і стверджували, що будь-хто, навіть жінка, може вести богослужіння. Найзапекліші з таборитів наполягали не на реформі, а на скасуванні церкви, відкидали не тільки власність, а й сім'ю. Чашників підтримували дворяни, вище духовенство, таборитів — частина дворян, селяни та інші бідні прошарки суспільства. Суперечки між таборитами і чашниками призвели до відкритого зіткнення. У **битві біля Ліпан** (1434 р.) таборитів було розгромлено. Зрештою, чашники уклали угоду з католицькою церквою, згідно з якою дозволялися обидва види причащання, а богослужіння велося чеською мовою. Згодом цю поступку було скасовано. Але в Чехії, хоча й ненадовго, виникла національна церква, яка мала свої етнічні особливості. Для католицької церкви цей рух був попередником майбутньої боротьби за оновлення і реформу церкви (**Реформації**).

З одного боку, рух сприяв покращенню економічного становища всіх прошарків чеського суспільства, дещо згладив соціально-економічні контрасти. Сприяв національному самоутвердженню чехів, розвитку чеської мови. З іншого, Чехія надовго була відірвана від загальноєвропейського розвитку. Суспільство розкололося за релігійним принципом.

Католицька церква втратила свої володіння і вплив у чеському суспільстві.

Країна зазнала значних людських втрат і матеріальних збитків. Загинуло багато шедеврів католицького мистецтва.

- Що було приводом до гуситського руху?
- Які здобутки руху гуситів?

Іштван

Андраш II

5. Угорщина

У 896 р. угорські племена переселилися з Причорноморських степів через Карпатські перевали на середній Дунай, де підкорили місцеве слов'янське населення. На чолі семи угорських племен стояв вождь **Арпад**. Цю подію угорці назвали «знайденням батьківщини», а Арпад започаткував першу князівську (невдовзі королівську) династію Угорщини. У 955 р., зазнавши поразки від імператора Оттона I, угорці припинили напади на землі Німецької імперії та перейшли до осілого способу життя. Починаючи з 955 р., серед угорців поширювалося християнство за західним зразком. Князь **Іштван I** Арпад за допомогою німецьких рицарів почав хрестити угорців вогнем і мечем, водночас знищуючи давню племінну знать, що не корилася його владі. На знак пошанування його успіхів у поширенні християнства Папа Римський прислав Іштвану I королівську корону, і на Різдво **1000 р.** він був коронований. «Корона Св. Іштвана» поступово стала символізувати не лише королівську владу, а й саму Угорську державу. Монарх, що не був коронований цією короною, уважався незаконним. За заслуги в хрещенні угорців церква згодом проголосила короля Іштвана святим, і він став головним святим Угорщини. Для зміцнення своєї влади Іштван I здійснив адміністративну реформу, поділивши територію країни на округи — комітати, на чолі яких стояли іспани (жупани). Вони збирали для короля податки, здійснювали владу на місцях. Іспани селилися, як правило, у замках і мали у своєму розпорядженні загін кінних воїнів. Такий адміністративний поділ країни з перервами проіснував аж до XX ст.

Будапешт — столиця Угорщини. Сучасний вигляд

У середині XI — на початку XIII ст. країну поглинув вир міжусобної боротьби. Із цієї боротьби найбільшу користь отримала феодальна знать (барони й магнати), яка настільки зміцнила свої володіння і владу, що за короля Андраша II, навіть убивши королеву і частину наближених до короля, вони не зазнали ніякого

покарання. Таке свавілля знаті стало загрожувати володінням середніх і дрібних землевласників, які, як правило, перебували на королівській службі. Згодом вони стали основою для формування нового прошарку суспільства — дворянства (шляхти). Саме ця соціальна група очолила рух проти свавілля знаті й домоглася від короля видання Золотої булли 1222 р. Цей документ обмежував права короля, магнатів і іноземців, а натомість гарантував права майбутніх дворян (шляхти). Остання стаття булли давала право магнатам чинити опір королю, якщо останній не виконував обіцянок.

Попри усобиці угорські королі проводили активну зовнішню політику. Так, вони підкорили собі Славонію та Хорватію, поширили свою владу на Далмацію, неодноразово заїзжали на Галицько-Волинське князівство.

У 1241—1242 рр. Угорщина зазнала спустошливої монгольської навали. **11 квітня 1241 р.** біля села Мохі угорці були вщент розгромлені монголами. Здавалося, що Угорщина припинила існування. Але в 1242 р. монголи несподівано залишили територію країни, і король Бела IV узявся за зміцнення її обороноздатності. Угорщина вкрилася кам'яними замками. Стали швидко зростати міста, які мали статус «вільних королівських міст». Найбільшим містом була Буда. Особливістю угорських міст було те, що більшість їхнього населення були німецькими переселенцями.

Битва біля Мохі

У XIV—XV ст. Угорщина переживала період найбільшого піднесення і розквіту.

У 1301 р. припинилася династія Арпадів. За підтримки Папи Римського королем було обрано Карла Роберта (1310—1342) з неаполітанської гілки Анжуйської династії. Карл Роберт залізною рукою навів лад у королівстві, приборкавши магнатів. Він здійснив низку заходів, що сприяли економічному розвитку країни, упорядкував фінансову систему. У зовнішній політиці **Карл Роберт** віддавав перевагу дипломатії. Важливим дипломатичним кроком стало укладення в 1335 р. у Вишеграді воєнного і торговельного союзу між Угорщиною, Чехією та Польщею. Цей союз ставав вагомим чинником у регіоні на найближчі двісті років.

Карл Роберт

Протилежністю Карла був його син **Лайош I Великий**, який отримав своє прізвисько за безперервні воєнні авантюри: утручання в боротьбу на півдні Італії, початок війни з Венецією, прагнення приєднати нові

Лайош I Великий

Сигізмунд Люксембург

Битва під Никополем 1396 р.

володіння на Балканах. Хоча йому вдалося поширити свою владу на Сербію, Боснію і частину Болгарії, це не принесло Угорщині позитивних результатів. Країна нажила нових ворогів, а магнати, згадавши про свої права, по смерті Лайоша I домоглися обрання королем **Сигізмунда (Жигмонда) Люксембурга** (1387—1437), який пообіцяв їм нові поступки. Але тільки-но Сигізмунд зміцнив свою владу, він зумів приборкати магнатів. У внутрішній політиці Сигізмунд продовжив політику Карла Роберта, що забезпечило розквіт країни.

У зовнішній політиці Сигізмунду довелося зіткнутися з новою загрозою — турками-османами, що розпочали завоювання Балканського півострова. Спроба наступальними діями покінчити з турецькою загрозою зазнала повної поразки **в битві під Никополем у 1396 р.** Після цього Угорщина в боротьбі з турками дотримувалася оборонної стратегії. Зазнавши поразки від турків, Сигізмунд зосередив свою увагу на західному напрямку, де домігся свого обрання німецьким і чеським королем, а згодом й імператором Священної Римської імперії. Крім того, він домовився з австрійськими Габсбургами про принципи взаємонаслідування престолу, що згодом стало вирішальним у долі угорського королівства.

По смерті Сигізмунда Угорщина зазнала нової навали турків. Ініціативу в боротьбі з ними взяв на себе, талановитий полководець **Янош Хуньяді**. Завдяки його перемозі під Белградом у 1456 р. вдалося на 70 років зупинити просування турків у Європу, що забезпечило останнє піднесення Угорщини за правління **Матяша I Корвіна** (1458—1490).

Постать в історії

Матяш I — одна з найяскравіших постатей угорської історії. Він здобув гарну освіту, був розумним, власним, енергійним державним діячем, тонким дипломатом, вправним воїном, хоробрим рицарем. Сприяв розвитку мистецтва і наук, захоплювався ідеями гуманістів. Проте

любив, щоб його зображували, як римських імператорів. Перевдягнувшись у простого селянина чи міщанина, часто спостерігав за життям простого народу. Народ його любив, складав про нього легенди та казки.

Король Угорщини Матяш I Корвін та його герб

Матяш навів лад у державі, упорядкувавши управління, фінанси, суди, військо. На державну службу брав осіб за професійними ознаками, а не за знатністю. Законодавчо впорядкував взаємини між селянами і феодалами. Успішні заходи Матяша у внутрішній політиці забезпечили йому можливість проводити активну зовнішню політику. Своєю головною метою він уважав створення могутньої Дунайської монархії. Але всі його здобутки були втрачені після його смерті. А незабаром Угорщина була захоплена турками.

- У якому році угорці здобули нову батьківщину?
- Коли утворилося Угорське королівство?
- Яка країна стала головним противником Угорщини в XV ст.?

6. Польське королівство

Західнослов'янська держава Польща утворилася із союзів племен, які розселялися в басейні Вісли: полян, сленжан, куявів, мазурів та інших. Центром формування державності стало племінне об'єднання полян, розташоване в районі міста Гнезно. Тут виникло князівство, яке в IX—X ст. об'єднало землі в басейнах річок Вісла та Одер. Від назви полян і походить назва держави Польща.

Мешко

Засновником полянської княжої династії був, як писав середньовічний хроніст, «якийсь бідний рільник на ім'я П'яст». Однак першим відомим польським князем із династії П'ястів був **Мешко I** (960—992). У 966 р. князь Мешко I разом зі своєю тритисячною дружиною прийняв християнство від німецьких єпископів за західним обрядом і став другом німецького імператора Оттона I. Він підкорив своїй владі племена, які жили вздовж Вісли, і утворив Польську державу.

Із містом Гнезно у Великій Польщі пов'язаний переказ про те, як легендарний князь Лех, вождь племені полян, одного разу побачив на великому дубі гніздо білого орла. «Будемо гніздитися тут!» — вигукнув Лех і наказав заснувати на цьому місці свою столицю, яку назвав Гнезно («Гніздо»). Дійсно, місто Гнезно було першою польською столицею. Зображення білого орла на червоному тлі стало гербом Польщі, а червоний і білий кольори — кольорами державного прапора.

Значно збільшив територію Польщі син Мешка I — **Болеслав I Хоробрий** (992—1025). Він об'єднав під своєю владою всі польські землі, у 1018 р. захопив Чехію і Моравію. Болеслав здійснив похід на Київ, але володів ним дуже недовго. Пам'яткою про цей похід стала щербина на лезі меча, яким він ударив по одній із київських брам. Із того часу з'явилася назва меча «щербець». У 1000 р. в місті Гнезно було створено архієпископство. Цим актом Польська церква проголосила незалежність від німецького архієпископа. У 1025 р. Болеслав I прийняв титул короля.

Болеслав I

Болеслав III Кривоустий

У 1139 р. польський король Болеслав III Кривоустий розділив свої володіння між синами на чотири князівства: Краківське, Сандомирське, Мазовецьке і Познаньське. Краківське князівство було віддане старшому синові з титулом короля і верховною владою над іншими князями. Поділ держави між синами поклав початок тривалому періоду феодальної роздробленості. Польща втратила майже всі надбання Болеслава I Хороброго й опинилася перед загрозою підкорення. Країна настільки ослабла, що навіть не могла дати відсіч нападам своїх сусідів племен пруссів, що жили на узбережжі Балтійського моря. Для боротьби проти пруссів мазовецький князь у 1126 р. запросив **Тевтонський орден**. Підкоривши пруссів, орден швидко перетворився із союзника на загарбника. У 1157 р. імператор Фрідріх I Барбаросса змусив польських

Меч-щербець

князів визнати його зверхність і платити данину. У 1241 р. південні землі Польщі пережили страшну монгольську навалу.

Утім феодальна роздробленість не зупинила господарський розвиток польських земель. У XIII ст. завдяки німецьким і єврейським переселенцям бурхливо розвивалися нові міста. Зміцнення міст, яким надавалося право самоврядування, сприяло розвитку торгівлі й ремесел. Основні зовнішньоторговельні шляхи пролягали через Краків — Торунь — Хелм — Гданськ і Львів — Краків — Вроцлав.

Господарський розвиток сприяв оформленню основних станів польського суспільства. Панівний прошарок складали магнати — великі землевласники, які домоглися закріплення за собою спадкового землеволодіння, а також шляхта — служива знать. Привілейованим станом суспільства було духовенство, яке володіло значними маєтками і користувалося низкою привілеїв.

У містах соціальне становище визначалося багатством і посадою в органах самоврядування.

У період феодальної роздробленості сталися значні зміни і в житті селянства. Залежна частина селянства переводилася на фіксований податок (чинш), натуральний або грошовий, що давало селянинові більшу господарську самостійність.

Господарське піднесення польських земель, постійна зовнішня загроза, етнічна і церковна єдність стали підставою до об'єднання польських земель і зміцнення королівської влади.

Період роздробленості в історії Польщі завершився за правління **Владислава Локетека** (1306–1333 рр.), який спромігся подолати опір князів, міської верхівки й зовнішніх ворогів та об'єднати під своєю владою майже всі польські землі, що не входили до складу сусідніх держав. Після відновлення єдиної Польської держави 1320 р. Владислава Локетека проголосили королем.

Владислав Локетек

Політику об'єднання Польщі продовжив його син **Казимир III Великий** (1333–1370 рр.).

Поперших ціною територіальних поступок він купив мир із сусідами. До Чехії відійшла Сілезія (1348 р.), до Бранденбургу — Західне Поморʼя, а до Тевтонського ордену (у 1237 р. об'єднався з орденом Мечоносців) — Східне. Для зміцнення внутрішнього становища він проводить реформи. Казимир III переділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства),

Казимир III Великий

на чолі яких поставив своїх прибічників. Далі король створив загальнопольські органи: королівську канцелярію, центральну скарбницю, суд, військо. Було проведено грошову реформу: уведено повноцінну монету — «краківський гріш», що сприяло пожвавленню торгівлі. Також він спробував створити єдиний збірник законів для всієї країни, але цьому завадили суттєві відмінності в житті Великої та Малої Польщі. Зрештою, довелося створити два збірники законів (1346–1347 рр.) — Віслицький і Пьйотрувський. Реформи дозволили зміцнити королівську владу, але її посилення не мало достатньої опори в суспільстві. Спертися на міста в боротьбі проти магнатів, як це було в інших європейських державах, польські королі не могли через їхній німецько-єврейський характер. Шляхта, яка ворогувала з магнатами, після здобуття привілеїв у 1374 і 1454 рр. сама стала на шлях обмеження королівської влади.

Для українського народу правління Казимира III ознаменувалося загарбанням у 1349–1352 рр. Галичини, а в 1366 р.— частини Волині. Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

- Коли виникла Польська держава?
- Який король об'єднав Польське королівство після феодальної роздробленості?

7. Велике князівство Литовське

Перша згадка про Литву датується 1009 роком. На той час Литва не становила єдиної держави. Це були окремі язичницькі племена.

У XIII ст. об'єднувач литовських племен **Міндовг** (помер 1263 р.) утворив єдину державу, до складу якої ввійшли як литовські, так і слов'янські племена. Утворення Литовського князівства прискорила агресія хрестоносців у Прибалтиці.

У першій половині XIV ст. за князів Вітеня (1293–1316) і **Гедиміна** (1316–1341) Велике князівство Литовське оволоділо білоруськими землями і частиною українських. Гедимін став засновником литовської династії. Він установив династичні зв'язки з Польщею і Тверським князівством. На час його правління припали перші відомості про місто Вільно (Вільнюс), яке згодом стало столицею Великого князівства Литовського.

Міндовг

Гедимін

Завдяки значним територіальним здобуткам Литва перетворилася на велику державу, до того ж значну частину земель було при-

єднано без застосування зброї. На усіх землях литовські князі залишали, по суті, недоторканним соціально-політичний лад білоруських та українських земель, говорячи: «Ми нового не вводимо і старого не рушимо».

Ольгерд

Великий князь литовський **Ольгерд** (1345–1377) продовжив політику свого батька. Доручивши братові Кейстуту захищати Литву від нападів німецьких лицарів, Ольгерд розширював свої володіння за рахунок руських князівств. Він продовжував боротьбу за галицько-волинську спадщину, на сході вступив у боротьбу проти Москви, а на південному сході — проти татар.

Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. війська Ольгерда заволоділи Київщиною. У 1362 р. — Чернігово-Сіверщиною і частиною Переяславщини. Важливою була його перемога над татарами на **Синіх Водах у 1362 р.** Це дало Ольгердові змогу встановити свій контроль над Поділлям.

Отже, унаслідок походів Ольгерда до Великого князівства Литовського було приєднано більшість українських земель.

Прагнення литовських князів об'єднати під своєю владою всі землі Русі наразилися на рішучий опір Москви, яка претендувала на роль «збирача руських земель». Литовсько-московська війна 1368–1372 рр. стала початком тривалої боротьби між Литвою (а згодом Річчю Посполитою) та Москвою за панування у Східній Європі.

- Хто був об'єднувачем Литовських племен?
- Які наслідки битви на Синіх Водах?

Битва на Синіх водах у 1362 р.

8. Кревська унія. Грюнвальдська битва

По смерті Ольгерда постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Перед смертю власне литовські і білоруські володіння Ольгерд заповів своєму старшому сину від другої дружини Ягайлу, який одночасно ставав великим князем. Проте старших братів — синів від першої дружини — не влаштовувало це рішення. Проти Ягайла виступили полоцький, подільський, волинський і чернігово-сіверський князі. У 1381 р. князь Кейстут, брат Ольгерда, захопив Вільно й усунув Ягайла від влади. Останній утік до Тевтонського ордену і за його допомогою вже наступного року відновив свою владу, полонивши Кейстута та його сина Вітовта. Кейстута задушили в підземеллі Кревського замку. Вітовту пощастило втекти до пруссів, звідки він розпочав активну боротьбу проти Ягайла.

Тим часом 1382 р. помер угорський король Лайош Великий, який одночасно був і польським королем. У 1383 р. польські магнати проголосили королевою Польщі його 12-річну доньку Ядвігу, яка була заручена з австрійським герцогом Вільгельмом. Проте польські магнати, не бажаючи бачити на своєму престолі Вільгельма, запропонували її руку великому князеві Ягайлу. На цей шлюб покладалося багато сподівань.

Польські магнати і католицьке духовенство, знаючи важке становище Ягайла, запропонували йому польську корону. Вони прагнули приєднати литовські землі та поширити на них владу католицької церкви, а також, використовуючи ресурси Великого князівства Литовського, завершити боротьбу проти Тевтонського ордену. У свою чергу, Ягайло прагнув за допомогою Польщі приборкати своїх противників.

У **1385 р.** було укладено **Кревську унію** (союз, об'єднання), згідно з якою Ягайло зобов'язувався прийняти католицтво та охрестити все литовське населення, приєднати до Польщі землі Великого князівства Литовського. У лютому 1386 р. **Ягайло** прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владислава, одружився з королевою **Ядвігою** і став коронованим польським королем.

Ягайло

Але об'єднання двох держав не відбулося, оскільки проти цього піднялася могутня опозиція на чолі з Вітовтом, який домігся скасування унії. У 1392 р. Вітовт став великим князем литовським. Він мав далекосяжні плани щодо зміцнення незалежності своєї держави, але через його поразку **1399 р.** на Ворсклі від монголо-татар в **1401 р.** унію довелося відновити, проте вже за умови рівноправності сторін.

Безпосереднім наслідком Кревської унії стало те, що об'єднані сили Польщі та Литви спромоглися зломити силу свого основного ворога — Тевтонського ордену.

- Коли була укладена Кревська унія?
- Який наслідок Ґрюнвальдської битви?

Закріпімо знання

1. Коли і як виникла Великоморавська держава?
2. Чому болгарського царя Симеона І називають Великим?
3. У якому році Чеське князівство стало королівством?
4. Коли Польща стала королівством?
5. Які реформи здійснив Казимир ІІІ? Чому його було названо Великим?
6. Як відбувалася християнізація держав Центральної і Східної Європи?
7. Які реформи здійснили гусити, захопивши владу?
8. На які два табори розкололися гусити і чому?
9. Чи можна стверджувати, що гусити зазнали поразки?
10. Як утворилася Литовська держава? Назвіть імена найвідоміших литовських князів.
11. Чому Литва стала однією з наймогутніших держав Східної Європи?
12. Якою була мета укладення Кревської унії?
13. Яке значення мала Ґрюнвальдська битва для країн Східної Європи?

§ 22–23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави

1. Володимиро-Суздальське князівство

Починаючи з 30-х рр. XII ст. Київська Русь стала розпадатися на окремі самостійні князівства. До середини XII ст. вона розпалася на 15 князівств, які лише формально залежали від Києва. На початку XIII ст. на Русі вже існувало близько 50 земель-князівств. Одним із найміцніших князівств було Володимиро-Суздальське.

Північно-Східна Русь завжди була далекою окраїною східнослов'янських земель. До IX ст. тут жили фіно-угорські та балтські племена. Лише на зламі IX–X ст. сюди з новгородської землі почали переселятися ільменські словени, а з південного заходу — в'ятичі. Від іншої частини Київської Русі ці землі відокремлювали густі й важкопрохідні ліси, тому цей край часто називали Заліссям. У літописах збереглася згадка про те, як у XIII ст. під час князівських усобиць війська двох ворогуючих князів заблукали в лісах, і тому битва не відбулася.

Юрій Долгорукий

Чому східні слов'яни переселялися в глухі, забуті Богом місця, що приваблювало їх тут? По-перше, у межиріччі Волги, Оки та Клязьми було досить придатної для рільництва землі. За наполегливої праці ці землі могли дати людині все необхідне для життя. По-друге, Північно-Східна Русь майже не страждала від нападів загарбників.

У XI–XII ст., коли ці землі стали найактивніше заселятися, тут поряд зі старими містами (Ростов, Муром, Рязань) виникли нові — Ярославль, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залеський та ін. Володимиро-Суздальське князівство, яке спершу називали Ростовським, потім Ростово-Суздальським (за

назвами головних міст — Ростова і Суздаля) набуло піднесення за князя **Юрія, прозваного Долгоруким**.

Постать в історії

Своє прізвисько Юрій Долгорукий отримав, мабуть, за намагання приєднати до своїх земель якнайбільше нових територій. Він вів боротьбу за загарбання Новгорода, утручався у справи далекого Галицько-Волинського князівства і намагався закріпити за собою великокняжий престол у Києві. Юрій Долгорукий постійно воював із Волзькою Булгарією, яка намагалася перешкоджати торгівлі купців його князівства, блокуючи шляхи на Схід і Каспій. З ім'ям Юрія Долгорукого пов'язана перша літописна згадка про місто Москва. У 1147 р. він написав до свого тимчасового союзника в міжкнязівських усобицях чернігівського князя Святослава Ольговича: «Прийди до мене, брате, у Москов», запрошуючи на переговори. Ця дата вважається часом заснування Москви — столиці сучасної Росії. Двічі за своє життя Юрій Долгорукий захоплював Київ, володіння яким залишалося символом першості для руських князів. Із 1155 р. він жив у Києві, однак тримав себе так, що кияни казали, буцімто князем їм «не ужити». У 1157 р. Юрій Долгорукий раптово помер (за деякими свідченнями — від отрути).

Юрій Долгорукий залучав до переселення на свої землі селян з інших князівств, надаючи їм спочатку різноманітні пільги, сприяв господарському освоєнню нових земель. Він був одним із перших видатних державних діячів Північно-Східної Русі, за якого ці землі перетворилися на могутнє Ростово-Суздальське князівство.

Андрій Боголюбський

Коли Юрій Долгорукий після тривалої боротьби завоював Київ і осів там, він переселив сюди й свого сина Андрія. Однак Андрій, який не любив це місто, усупереч волі батька повернувся в Ростово-Суздальську землю. Своєю столицею він зробив Володимир-на-Клязьмі. Після смерті батька він став князем тепер уже Володимиро-Суздальського князівства — **Андрієм Боголюбським** (1157–1174 рр.). Як і його батько, він улаштовував військові походи проти Новгорода, Волзької Булгарії та Києва. Однак якщо батько бажав посісти великокняжий київський престол, то син вирішив просто знищити давню столицю Русі. У 1169 р. військо Андрія Боголюбського штурмом узяло Київ і пограбувало його.

Більшість воєнних походів Андрія Боголюбського були невдалими. У поразках він звинувачував бояр і влаштовував розправи. Зрештою бояри-зломники вбили свого князя.

Після боротьби за владу між братами Андрія Боголюбського, новим князем став **Всеволод Велике Гніздо** (1176—1212 рр.). Своє прізвисько він отримав за те, що мав вісім синів і вісім онуків — усі наступні князі володимирські й московські до Івана Грозного включно були його нащадками.

Постать в історії

Всеволод Велике Гніздо

Всеволод посів княжий престол у 22-річному віці й княжив 36 років. Він мав титул великого князя володимирського і вважався наприкінці XII ст. найсильнішим князем у Східній Європі. Автор «Слова о полку Ігоревім» поетично оспівував могутність князя: «Великий князю Всеволоде! Ти можеш Волгу веслами розплескати, або Дон шоломами своїх воїнів вичерпати». Всеволод продовжував політику свого брата Андрія Боголюбського, вів війни проти сусідів, але, на відміну від нього, набагато успішніше. Причина цього полягала не лише у військовій вдачі князя, а й у тому, що він зумів спершу навести лад у своєму князівстві.

На початку свого правління всі сили Всеволод спрямував на боротьбу проти боярства, яке не бажало посилення князівської влади. У цій боротьбі він спирався на міста і дворянство. Саме за нього у Володимиро-Суздальському князівстві почала збільшуватися кількість дворян — людей, які служили князеві й отримували за це землю, прибутки та інші привілеї. Дворяни обіймали всі основні посади в князівстві: у війську, судочинстві, збиранні податків. Підкоривши своїй владі бояр, Всеволод став чимраз більше втручатися в справи інших князівств і вести війни проти сусідів. Він підкорив Рязанське князівство і у 1183 р. здобув блискучу перемогу над Волзькою Булгарією. Проте підкорити Новгородську землю не зміг.

Ще за життя Всеволод почав надавати окремі наділи своїм синам. Після смерті Всеволода Велике Гніздо 1212 р. єдине Володимиро-Суздальське князівство було переділене на сім окремих князівств. А згодом розпалося на окремі землі-князівства.

- Коли і як утворилося Володимиро-Суздальське князівство?
- Які наймогутніші князі Володимиро-Суздальського князівства?

2. «Пан Великий Новгород»

Особливе місце серед руських князівств посідав «Пан Великий Новгород», як шанобливо називали його сучасники. Новгородські землі охоплювали величезну територію Північно-Західної Русі: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході та від Білого моря й узбережжя Льодовитого океану на півночі до межиріччя Волги й Оки на півдні.

Новгород

Торг

Із давніх часів у Новгороді склався відмінний від інших земель-князівств, суспільно-політичний устрій. Для Новгорода було звичним закликати, запрошувати князя на престол. Князівської династії в Новгороді не було. Із 1095 до 1304 рр. на новгородському престолі 58 разів змінювалася княжа влада. Князь був, передусім, головою військової дружини, яку приводив із собою. Дружина князя була лише невеликою частиною новгородського війська, основну частину якого складало ополчення. Тому князі, спираючись на дружину, ніколи не могли захопити владу в місті. Новгородці могли прогнати князя, якщо вважали, що він погано захищає їхні інтереси, але траплялося, що й князі намагалися порушувати давні права новгородців.

Вирішальне значення для визначення стосунків між новгородцями та їхнім князем мали події 1136 р., коли новгородці визнали князя Всеволода Мстиславовича (онука Володимира Мономаха) неспроможним захищати місто і прогнали його. Відтоді, у разі запрошення нового князя, із ним укладали спеціальну угоду — ряд. За цим договором князеві заборонялося втручатися у справи міського управління, несправедливо карати новгородців, змінювати посадових осіб і здобувати власність у новгородських землях. Князь остаточно перетворився на посадову особу, яка не мала вищої влади та була підпорядкована вічу — народним зборам.

Вищим органом влади в Новгороді було віче. До його складу входило 400—500 найзаможніших новгородців — велике боярство і багате купецтво. Боярство було вищим станом новгородського суспільства. Саме багаті боярські родини тримали у своїх руках керівництво політичним життям міста. Бояри володіли землями, лісами, рибними угіддями, що давали їм хутра, мед, віск, рибу та інші продукти. Багатими дарами новгородської землі торгували купці, що також відігравали вирішальну роль у житті міста. Зовнішня та внутрішня торгівля була основним джерелом багатства Новгорода. Саме в Новгороді, раніше, ніж в інших містах Русі, з'явилися об'єднання купців, розвинулася система надаван-

Віче в Новгороді

▶ Розгляньте картину художника. На яких ключових елементах проведення віче він намагався акцентувати увагу?

ня кредитів і позик. Новгородські купці володіли великими складами, коморами, річковими та морськими суднами. Вони будували розкішні кам'яні будинки й гарні церкви.

На новгородському вічі обирали основних представників міської влади: посадника, тисяцького і владику (архієпископа).

Новгород був одним із найбільших міст Європи. Тут уже 1044 р. кам'яними стінами було обнесено дитинець — центр міста, а не пізніше XII ст. дерев'яними стінами на земляному валу оточено ціле місто. Новгород був для свого часу містом високої культури. Вулиці міста вкривала дерев'яна настилка, що постійно оновлювалася, існували складні дренажні системи для відведення ґрунтових вод. Новгород був, мабуть, єдиним містом у середньовічній Європі, де більшість населення були письменними. Під час розкопок археологи знайшли більш як 800 берестяних грамот, на яких робили ділові та побутові записи, навчали грамоті дітей, писали нотатки до дружини, заповіти, вірші, листи коханим, боргові розписки тощо. Навіть прості теслярі позначали буквами колоди в зрубах.

Повноваження вищих посадових осіб Новгородської республіки

Посадник	Архієпископ	Тисяцький
• Управляв усіма новгородськими землями. • Очолював новгородський суд. • Призначав і звільняв посадових осіб. • Наглядав за діяльністю князя. • Виступав із князем на чолі війська. • Вів переговори з іншими державами	• Зберігав скарбницю. • Очолював «Раду панів». • Наглядав за торговельними мірами. • Керував зовнішньою політикою. • Очолював церковний суд. • Контролював ведення Новгородського літопису. • Мав служилих людей і власний полк	• Керував міським населенням. • Збирав податки. • Командував міським ополченням. • Очолював торговий суд

Отже, після подій 1136 р. в Новгороді до влади доступилася міська аристократія — боярство, купецтво та архієпископ. Установилася форма державного правління, що дістала назву аристократичної республіки, за якої реальна влада належала міській аристократії.

У Новгороді було багато прекрасних архітектурних пам'яток. Син Ярослава Мудрого побудував тут Софійський собор, що за своєю красою і монументальністю не поступався Софії Київській. Дивували гостей міста своєю суворою, стриманою і величною красою Антоньєв і Георгіївський монастирі, церква Спаса на Нередиці з її чудовими фресками та багато інших пам'яток. Лівобережна і правобережна частини Новгорода з'єднувалися славнозвісним мостом через річку Волхов. На цьому мості завжди з'ясовували стосунки в кулачних бійках ворогуючі політичні угруповання, із нього скидали у Волхов засуджених до смертної кари злочинців.

▶ Коли в Новгородській землі утвердилось республіканська форма правління?

3. Невська битва та Льодове побоїще

Протягом XIII ст. вся Прибалтика, крім Литви, опинилася під владою хрестоносців. Рицарі наблизилися до північно-західних кордонів руських князівств, але зупинятися не збиралися, оскільки серйозного опору зустріти не сподівалися.

Невська битва

Боротьба за руські землі виявилася набагато важчою, ніж уявляли собі хрестоносці. Руські князі вміло командували своїми дружинами, які завдали чимало відчутних поразок рицарям. Князь Ярослав Всеволодович на чолі новгородського і переяславського війська вщент розбив хрестоносців 1234 р. під Юр'євом. Навесні 1238 р. князь Данило Галицький розгромив тевтонських рицарів, що захопили місто Дорогичин. За словами літописця, Данило проголосив напередодні битви: «Не личить держати нашу Батьківщину хрижевникам (хрестоносцям)!». То були перші перемоги руських князів над завойовниками.

Але на цьому боротьба не припинилася. Мечоносці й тевтонці, зазнавши 1237 р. значних утрат у боротьбі проти русичів, об'єдналися. Східна частина Тевтонського ордену дістала назву Лівонський орден. Із Німеччини прибули на допомогу нові численні загони рицарів і почали готуватися до наступу.

Першого удару завдали шведи. Улітку **1240 р.** вони висадилися на землях Новгородської республіки біля гирла Неви й просунулися до місця, де в неї впадає річка Іжора. Частина шведських рицарів висадилася на лівий берег Неви і розбила там табір, а частина залишилася на кораблях поряд із ним.

Олександр Невський

Коли про висадку шведів дізнався 18-річний новгородський князь **Олександр Ярославович**, він вирішив діяти швидко й рішуче. На чолі невеликої новгородської дружини він рушив назустріч ворогові й 15 червня 1240 р. зненацька напав на шведський табір. Після запеклої боротьби шведи ганебно втекли на свої кораблі, залишивши табір і поранених, і відпливли додому. У тій битві загинули понад 200 знатних рицарів. Перемога над шведами принесла князеві Олександру Ярославовичу гучну славу та ім'я **Невський**.

Того ж року перейшли в наступ німецькі рицарі. Вони заволоділи Псковом і всією Псковською землею та вторглися в Новгородську землю. Боротьбу проти загарбників знову очолив Олександр Невський. Він звільнив загарбані землі і рушив проти головних сил ордену. Вирішальна битва відбулася 5 квітня 1242 р. на кризі Чудського озера і закінчилася блискучою перемогою русичів. Її назвали **Льодовим побоїщем.**

Наступного року хрестоносці неодноразово намагалися поновити наступ, але щоразу полки Олександра Невського відбивали ці напади. У 1243 р. було укладено мир, за яким установлювався кордон між Новгородом і Лівонським орденом. Перемоги руських князів зупинили наступ рицарів-хрестоносців на Схід.

Тевтонці

Льодове побоїще

▶ У яких битвах було зупинено просування шведів і німецьких хрестоносців на Схід?

4. Монгольська навала, золотоординське іго

На початку XIII ст. в далеких степах на північ від Великої Китайської стіни під владою **Чінгісхана** (Темуджина) об'єдналися монгольські племена. Європейці часто називали монголів «татарами», за назвою одного з племен, яке підкорили монголи.

Постать в історії

Майбутній великий хан монголів Темуджин народився між 1155 і 1167 рр. (китайські та іранські джерела наводять різні дати його народження). У стародавній легенді про народження Темуджина говориться, що він був сином голубого вовка і дикої лані. Насправді його батьком був вождь одного з могутніх родів південних монголів. Батька майбутнього великого хана отруїли, коли хлопчику ще не виповнилося восьми років. Очолюване батьком об'єднання монголів розпалося. Коли Темуджин підріс, він зібрав дружину і приступив до відновлення влади батька. У драматичній боротьбі він неодноразово опинявся за крок до загибелі. Проте Темуджин зміг об'єднати більшість монгольських племен. Його вважали безжалісним і підступним стосовно ворогів. За необхідності він міг відступити, а для досягнення своєї мети використовував будь-які засоби. Так, Темуд-

Темуджин

жин не зупинився навіть перед убивством брата, якого запідозрив у змові. Завдяки власним зусиллям він пройшов важкий шлях від напівжебрака до вождя всіх монголів. У результаті цього 1206 р. на курултаї (зібранні) вождів племен, які визнали його владу, Темуджина проголосили Чингіс Каганом («Царем Всесвіту»). Так була заснована Монгольська держава.

Підкоривши собі більшість монголів, Чингісхан здійснив ряд перетворень, що зміцнили його владу, а згодом сприяли успіхам у завойовницьких походах. Зокрема, було запроваджено десяткову систему організації суспільства й армії.

Усе доросле населення поділялося на тумени (10 тис. осіб), тисячі, сотні й десятки. Десяток зазвичай збігався з однією монгольською родиною. Такий поділ зберігався як у мирний, так і у воєнний час. На чолі кожного загону (десятку, сотні й та ін.) стояли командири, які призначалися з кращих воїнів. Було чітке підпорядкування нижчого вищому. Якщо хоча б один із десятку тікав із поля бою або зраджував свого хана, то покаранню підлягав увесь десяток, якщо в ряді був винний десяток, у цілому — каралася сотня.

Ці перетворення дали змогу Чингісхану створити могутнє військо. Завдяки цьому порівняно нечисленний народ (близько 100 тис. воїнів: у кочовиків воїном був кожен четвертий або третій) зміг підкорити своїй владі півсвіту. Перший завойовницький похід монголів був спрямований проти Китаю (імперія Цзінь).

У 1236 р. очолив похід онук Чингісхана Бату (Батий). Армія монголів (30—40 тис. воїнів) рушила на захід. Першою жертвою стала Велика Булгарія, після чого монголи підійшли до кордонів Рязанського князівства. Батий вислав до рязанців послів за «десятиною», тобто вимагав дати йому десяту частину людей, коней, зброї. На це рязанський князь Юрій відповів: «Тільки коли нас не буде, усе те ваше буде». Після облоги монголи захопили Рязань й убили князя разом з усіма жителями. Далі орда рушила на Володимиро-Суздальське князівство. По дорозі монголів наздогнав загін рязанського боярина Євпатія Коловрата. 1700 воїнів мужньо напали на орду, завдавши їй значних утрат, проте не змогли здолати сильне монгольське військо і були вбиті. Володимиро-Суздальський князь Юрій Всеволодович від'їхав на північ своїх володінь збирати сили, давши наказ обороняти Володимир-на-Клязьмі. Монголи взяли місто в якому загинула княжа сім'я. Сам князь через необачність був несподівано атакований монголами в таборі на річці Сить й загинув разом зі своїм військом.

Хан Батий (китайська гравюра)

Пограбувавши князівство, монголи рушили на Новгород. По дорозі вони затрималися на два тижні під стінами містечка Торжок, яке мужньо оборонялося.

Весняне бездоріжжя і втрати змусили Батия повернути назад. У верхній течії Оки орда несподівано застрягла на сім тижнів біля Козельська. «Зле місто», як його назвали монголи, зрештою було захоплено, а всі його жителі загинули.

Після відпочинку і поповнення загонів **1239 р.** орда знову рушила в похід, тепер уже на південь. Розоривши Чернігівське і Переяславське князівства, узимку **1240 р.** монголи після облоги захопили Київ. Останнім пунктом оборони Києва стала Десятинна церква. Хоробрі захисники міста загинули під уламками будівлі.

Після загарбання Києва Батий рушив далі на захід. Він із вогнем і мечем пройшовся землями Галицько-Волинського князівства, спалив Володимир, Галич та інші міста.

Розоривши руські князівства, війська монголів не зупинилися. Похід у Європу, як і всі попередні, був ретельно підготовлений. Монголи пройшлися Поль-

щею, Угорщиною, Чехією, Далмацією, Сербією, Болгарією. Повернувшись у степи в **1242 р.**, монголи заснували в Причорноморських і Прикаспійських землях державу, що дістала назву Золота Орда, яка, установивши своє панування, відіграла важливу роль у подальшій історії руських князівств.

Золота Орда була складовою частиною величезної імперії Монголів, що розкинулась від Тихого океану до Чорного моря. Це була найбільша імперія в історії людства.

«Заснування Москви Юрієм Долгоруким». Худ. В. Васнецов

5. Початок піднесення Москви

1147 р. уважають роком заснування Москви за князювання володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого. Проте центром самостійного князівства вона стала лише в XIII ст. після монголо-татарської навали. Імовірно, її першим князем був **Михайло Ярославич Хоробрий** (1247–1248 рр.). Остаточне виокремлення Московського князівства датується 70-ми рр. XIII ст. Доти Московське князівство входило до складу Володимирського князівства.

Іван Калита

Родоначальником династії московських князів став молодший син Олександра Невського — Данило. Це удільне князівство було одним із найменших. До нього входили околиці Москви радіусом 40 км. За Данила Олександровича відбулися перші територіальні надбання: 1301 р. він захопив у Рязанського князівства Коломну, 1302 р. за заповітом бездітного князя оволодів Переяславом. У 1303 р. його син Юрій захопив у Смоленського князівства Можайськ. Усе своє життя Юрій провів у боротьбі проти тверського князя за Велике кня-

Причини піднесення Москви

- Зручне географічне розташування: проходження важливих торгівельних шляхів і захищеність від набігів кочовиків.
- Особисті якості московських князів, які не зупинялися ні перед чим задля досягнення поставленої мети
- Швидке зростання кількості населення за рахунок переселення з розорених монголами районів

зівство Володимирське, але загинув в одній із сутичок. По смерті Юрія князем став його брат **Іван Данилович Калита** (1325–1341 рр.). Слово «калита» означає «грошовий мішок». Це був князь-скнара. Про його багатства ходили легенди, проте все воно могло вміститися в одній скрині. Володіння Калити були значно меншими, ніж сучасна Московська область. Проте за його правління сталися вагомі перетворення, що змінили долю Московського князівства.

Ханський ярлик

Заповітною мрією московських князів було отримання ханського ярлика на велике князювання, а це означало право на збирання данини для Золотої Орди. Основним суперником Москви в боротьбі за ярлик було Тверське князівство. У боротьбі між князівствами застосовувалися будь-які засоби: підступи, доноси, убивства. Зрештою, ярлик у 1328 р. дістався Івану Калиті. Політику Івана Калити продовжили його сини й онуки.

Ярлик (тюркською «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на управління князівствами або окремими областями.

Причини перетворення Москви на центр об'єднання земель Північно-Східної Русі

- Встановлення московськими князями союзу з Ордою
- Вдала господарська політика князів, що забезпечила швидкий економічний розвиток земель
- Перехід на службу до московських князів бояр і дворян з різних куточків колишньої Київської Русі
- Чітко визначена система престолонаслідування
- Перетворення Москви на духовний центр і резиденцію митрополита

- У якому році було засновано Москву?
- Які фактори сприяли піднесенню Московського князівства?

Дмитрій Донський

6. Правління Дмитрія Донського. Куликовська битва

У 1362 р. московським князем став дев'ятилітній **Дмитрій Іванович** (1362–1389). Молодому князеві довелося обстоювати своє велике князювання в боротьбі проти суперників: рязанських, нижньогородських, тверських князів. Також у Москви з'явився новий ворог — Литва. Князь Ольгерд у 1368, 1370, 1372 рр. ходив походами на Москву і двічі брав її в облогу.

На відміну від своїх попередників, Дмитрій більшість питань вирішував силою, а не хитрістю та обманом. Майже кожен рік йому доводилося воювати. У 1375 р. Дмитрій, організувавши великий похід проти Твері, примусив її визнати його владу і відмовитися від претензій на велике князювання. Також він припинив платити данину Орді та 1389 р. першим із князів передав владу своєму синові Василію I без дозволу Орди. Тим давній союз між Москвою та Ордою було розірвано. Москва заявила про свій намір позбавитися монгольського панування. Здійсненню такої політики сприяло те, що в Орді відбувалася боротьба за владу між її правителем Мамаєм, що поширював свою владу на її західні володіння, і Тохтамишем, що підпорядкував собі середньоазійські степи.

Але було зрозумілим, що позбавитися монгольського панування буде нелегко. Обидві сторони ретельно готувалися до вирішальної битви. Мамай зібрав величезне військо (за різними відомостями — від 100 до 200 тис. воїнів) із татар і найманців генуезців, а також уклав союз із литовським князем Ягайлом, який

Ранок на полі Куликовому. З картини О. Бубнова

рухався на допомогу Мамаєві з 80-тисячним військом. Дмитрій Іванович теж зібрав велике військо — 100–150 тис. воїнів.

Обидва війська зійшлися на **Куликовому полі**, де в Дон впадає річка Непрядва.

Якщо вірити літописцю, бій розпочався вранці 8 серпня **1380 р.** з двобою татарського воїна Челубея і московського Олександра Пересвіта. Розігнавши своїх коней, воїни зіткнулися у відчайдушному поєдинку та обидва впали мертвими. Після цього основна маса татар рушила в атаку. Розгромивши передовий полк і полк лівої руки, татари почали оточувати основні сили московитів.

У вирішальний момент із засідки в тил татарам ударив засадний полк, який рішуче змінив перебіг бою. Татари почали відступ, що переріс у втечу. У результаті татари зазнали поразки. За перемогу на Куликовому полі Дмитрія Івановича прозвали Донським. Ця перемога, хоч і не покінчила остаточно з татарським пануванням, але підірвала сили Орди.

Поєдинок Челубея і Пересвіта. Картина М. Авілова

Розгромленого Мамая скинув хан Тохтамиш і стратив. Було відновлено єдність Золотої Орди під владою Тохтамиша. **У 1382 р.** він несподівано підступив до Москви і спалив її. Дмитрій швидко відбудував столицю, але йому знову довелося визнати зверхність Орди і навіть відправити заручником свого малолітнього сина Василія.

Сам Дмитрій несподівано помер 1389 р. В історії він залишився як організатор перемоги на Куликовому полі та будівник перших кам'яних стін навколо Москви. Ці стіни будувалися з білого каменю, і відтоді її називають білокам'яною. Крім того, Дмитрій здійснив ще одну справу, яка мала далекосяжні наслідки для Московської держави. Він змінив систему успадкування престолу, яка існувала ще з часів Київської Русі. Він домігся від свого брата Володимира Андрійовича, що прославився під час Куликовської битви

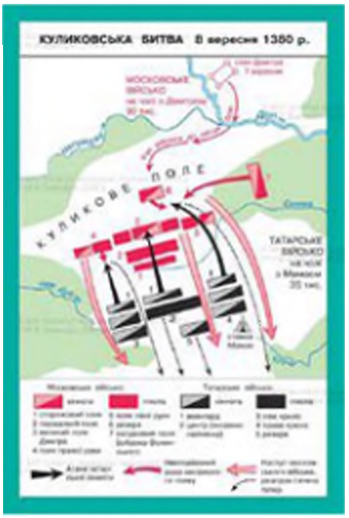

Куликовська битва. Картосхема

і дістав прізвисько Хоробрий, відмови від права престолонаступництва на користь сина Дмитрія — Василія. Тепер влада від великого князя, а згодом царя, переходила від батька до сина, а не до брата. Ще одним наслідком правління Дмитрія Донського стала остаточна перемога Москви в боротьбі проти Твері за володіння Великим князівством Володимирським, яке остаточно стало вотчиною наступників князя. Цей факт перетворив Москву на одного з регіональних лідерів (поряд з Ордою і Литвою), що змінювало ситуацію у Східній Європі.

▶ У якому році відбулась Куликовська битва?

Василій II Темний

Іван III

7. Становлення Московської держави. Іван III

По смерті Дмитрія Донського його наступником став син **Василій I** (1389–1425). Він не відзначався ані гучними перемогами, ані великими реформами. Проте за його правління було зроблено першу спробу приєднання значних володінь і створено ту соціальну базу, на яку спиралася влада великого князя — боярство. Це були великі землевласники, які отримали свої землі в спадок і походили з родів удільних князів.

У 1393 р. Василій I ліквідував Нижньогородське князівство і приєднав його до Москви. Але на шляху до подальших придбань Москви стали Литва й Орда.

Майже 25 років правління вже в новому, XV ст. були для Москви тяжкими: три війни проти Литви; перший набіг кримських татар під проводом Єдигея в грудні 1408 р., що був занадто спустошливим для Москви; постійні конфлікти з Новгородом, а на додаток смерть старшого сина, наступника Івана, що призвела до відродження старого конфлікту — хто правитиме по смерті великого князя — син, брат чи небіж.

Переміг у міжусобній боротьбі Василій II, який у цій боротьбі втратив зір, за що дістав прізвисько Темний.

Василій II (1425–1462) продовжив політику зміцнення Москви як центру Північно-Східної Русі. Усі, хто зазіхав на його владу, підлягали знищенню. Успіхи його політики були забезпечені не особистими рисами князя, а його радниками. Свою недалекоглядність він особливо переконливо виявив у заповіті, яким знову переділив князівство на уділи для синів. Проте, попередня централізаторська політика пустила настільки могутнє коріння, що нового розпаду володінь не сталося.

Його наступник **Іван III** (1462–1505) продовжив політику, започатковану його попередниками. У 1471 р. московське військо рушило на Новгород. На річ-

ці Шелоні відбулася битва, у якій новгородці зазнали поразки. Новгород потрапив у залежність від Москви. У 1492 р. новгородський вічовий дзвін — символ незалежності міста — було знято і відвезено до Москви. Відтоді всі новгородські землі остаточно ввійшли до складу Московської держави.

Із приєднанням Новгорода землі головного суперника Москви — Твері — опинилися в оточенні, і 1485 р. тверичі визнали владу Івана III. Того ж року Іван III оголосив себе «государем всея Русі», в офіційних документах почала з'являтися назва «Росія». До того ж його одруження з візантійською принцесою Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог дозволило Москві претендувати на роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії. З'явилася сумнівна теорія, що Москва — це третій Рим. Для підтвердження своїх претензій Москва запозичила державний герб Візантії — двоголового орла.

Зростаюча могутність дала змогу Івану III остаточно позбутися монгольської залежності. У 1476 р. він перестав сплачувати данину, а 1480 р., коли хан Ахмед посунув на Москву військо, вивів йому назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних берегах Угри, не наважуючись розпочати битву. Зрештою, 11 листопада 1480 р. ханське військо відступило. Цей день уважається датою падіння монголо-татарського ігa.

При великому князі існував дорадчий орган — Боярська дума, членів якої князь призначав із числа знаті. До порад Думи князі, як правило, дослухалися.

Важливою справою Івана III було створення в 1497 р. першого збірника законів Московської держави — Судебника. У ньому було чітко визначено владні повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник також започаткував юридичне оформлення залежності селян від їхніх землевласників. Було встановлено Юріїв день (26 листопада), за тиждень до якого і тиждень по якому селянинові дозволялося переходити до нового господаря. Крім того, Іван III започаткував створення центральних урядових установ — приказів, що відповідали за певну, доручену їм ділянку управління державою.

Отже, за Івана III було в основному завершено об'єднання земель Північно-Східної Русі в єдину Московську державу, зміцнено владу великого князя,

Судебник

який став іменуватися государем. На карті Європи постала нова централізована держава, що розпочала боротьбу за панування у Східній Європі.

- У якому році Велике Московське князівство позбулося монгольської залежності?
- Як називався збірник законів Московської держави?

Трійця А. Рубльова

8. Культура Московської держави

Монголо-татарська навала остаточно визначила розбіжність історичних долей різних частин колишньої Київської Русі. Відповідно, це значно вплинуло і на культурні процеси. Ті регіональні відмінності, які існували за часів Русі, стали ще більш відчутними. Культура Північно-Східної Русі формувалася на основі культурних надбань Володимиро-Суздальського, Новгородського, Псковського та інших князівств.

Монголо-татарська навала завдала значних збитків культурі цього регіону: зруйновано і знищено безліч пам'яток, утрачено велику кількість ремісничих спеціальностей; до мінімуму зведено попит на мистецькі витвори; перервано традиції в розвитку культури. Лише на межі XIII–XIV ст. стало відчутне пожвавлення культурного життя, а із середини XIV ст. почалося піднесення, центром якого стала Москва. Це було пов'язано з тим, що Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі, а згодом очолила боротьбу проти монголо-татарського іга.

Перлиною забудови Кремля вважається Успенський собор. Зведений за зразком собору у Володимирі, він став кафедральним храмом митрополита всея Русі. Тут вінчали на царство, збирали Земські собори. На соборній площі було збудовано Архангельський собор як усипальню великих князів. Дещо раніше було зведено Грановиту палату — приміщення для проведення урочистих прийомів. Архітектурною відзнакою споруд стали куполи у вигляді цибулі й шатрові чотирискатні дахи.

Наочним пожвавленням культурного життя стало кам'яне монументальне будівництво, що наприкінці XIV ст. набуло широкого розмаху. Щоправда, кам'яні споруди московських майстрів помітно поступалися зразкам володимиро-суздальської архітектури. Витвори московських архітекторів у Звенигороді й Загорську, які збереглися до наших часів,— це порівняно невеликі храми. Усі спроби

самостійно відновити будівництво великих храмів не мали успіху. Так, Успенський собор у Москві завалився, коли його зводили. Лише після запрошення італійських майстрів удалося реалізувати проекти московських царів. Хоча архітектурний ансамбль Московського Кремля будувався за допомогою італійців, він мав усі риси, притаманні російській культурі.

Московський кремль в середні віки

Але внесок майстрів Московської держави в скарбницю світової культури не обмежується архітектурним ансамблем Кремля. Візитною карткою Московії став іконопис. Найвидатнішим іконописцем був Андрій Рубльов. Він розписав собори в Троїцькому монастирі (місто Загорськ), Звенигородці, Успенський собор у Володимирі. У творах А. Рубльова приваблює прагнення відобразити мрію про спокійний урівноважений духовний світ людей, які служать високим ідеалам. Найвідомішим його твором є ікона «Трійця». Традиційний біблійний сюжет живописець наповнив глибоким поетичним і філософським змістом. Усупереч канонам, він у центрі композиції розмістив чашу — символ жертовної смерті, а по колу — трьох ангелів. Усі елементи ікони гармонійно поєднані, передаючи головну ідею твору — самопожертви як найвищого стану духу, який створює гармонію життя.

Троїцький монастир (місто Загорськ)

Нові історичні реалії вплинули і на літературу Північно-Східної Русі. Після короткої перерви відновилася традиція літописання. Принципово важливого значення набула традиція включати в початкову частину нового літописного зводу розповіді про історію Київської Русі — «Повісті минулих літ» або вибірки з неї. Ще однією традицією літописання стала традиція описувати події в піднесено-патріотичному настрої й закликати до об'єднання земель колишньої Київської Русі.

Найвизначною літописною пам'яткою епохи є Лаврентіївський літопис, який доводить опис подій до 1305 р. Перший Московський літопис з'явився лише на початку XV ст. Укладений митрополитом Кіпріаном, він містить відомості про всі землі колишньої Київської Русі. У середині XV ст. в Москві з'являється і перша всесвітня історія — «Хронограф».

Патріотичне піднесення, що охопило Північно-Східну Русь у зв'язку з боротьбою проти монголо-татарського іга, знайшло відбиток і в народній творчості. Билинні герої Київської Русі стали борцями проти татар. До XIV ст. належить поява нового фольклорного жанру — історичної пісні. Прикладом цього є «Пісня про Щелкана Дудентійовича», у якій знайшли опис реальні події 1237 р. у Твері — антиординське повстання.

Першою літературної творчості тієї доби стала поема «Задонщина», створена рязанцем Софонієм незабаром після Куликовської битви. Вона сповнена радості й гордості за перемогу. Цей твір доповнюють легендарні подробиці «Сказання про Мамаєве побоїще».

У Північно-Східній Русі продовжувалося і складання подвижниками православної церкви (митрополит Петро, Сергій Радонежський) «Житій».

Популярними на Русі були й описи подорожей в інші землі. Визначною літературною пам'яткою є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна, який за волею долі потрапив до далекої Індії. Крім опису інших країн і народів твір відбивав моральні якості автора, його відданість Батьківщині і православній вірі.

► Які основні риси культури Московської держави?

Закріпімо знання

1. Назвіть наймогутніші держави, що виникли на північно-східних теренах Русі.
2. Які особливості розвитку Володимиро-Суздальського князівства?
3. За що Олександр Ярославич дістав своє прізвисько Невський?
4. Яка битва дістала назву «Льодове побоїще»?
5. Чому в Новгороді не сформувалася власна князівська династія?
6. Яке руське князівство першим зазнало монголо-татарської навали?
7. Хто став родоначальником династії московських князів?
8. Чому саме Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі? Яку політику проводили перші московські князі?
9. Яке князівство було суперником Москви в боротьбі за об'єднання земель Північно-Східної Русі?
10. Коли відбулася Куликовська битва? Які наслідки мала битва для подальшого розвитку Північно-Східної Русі?
11. Як складалися відносини московських князів з Ордою. Як це вплинуло на піднесення Москви?
12. У якому році Московська держава позбулася монголо-татарської залежності?

13. Що таке Судебник? У період якого великого князя він з'явився?
14. Охарактеризуйте правління Дмитрія Донського. За що він дістав прізвисько Донський?
15. Яка роль Івана III в об'єднанні земель Північно-Східної Русі навколо Москви?
16. Визначте основні риси політики Івана III.
17. Заповніть таблицю: «Культура Московської держави»

Галузь культури	Видатні пам'ятки	Короткий опис
Архітектура		
Живопис		
Література		

18. Із якою метою була сформована сумнівна теорія про Москву як Третій Рим?

Практичне заняття
«Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій»

Мета. З'ясувати, у чому суть діяльності братів Кирила та Мефодія. Яка їх заслуга у становленні слов'янської писемності.

Хід роботи

1. Ознайомитися з представленим матеріалом.
2. Обговорити і дати відповідь на питання.
3. Підвести підсумок згідно мети роботи.

Кирило і Мефодій

Кирило і Мефодій — брати, слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки, перші перекладачі богослужбових книг на слов'янську мову.

Кирило (Костянтин); близько 827 р. — 869 р.) і його старший брат **Мефодій** (Михайло); близько 815 р. — помер між 6 і 19 квітня 885 р.) народились у місті Солунь (нині Салоніки, Греція) в сім'ї командира військового підрозділу у візантійській армії. Батька Лев за походженням був греком, а матір — Марія, походження її не визначене — за одними відомостями вона була слов'янкою, за іншими — з аристократичного грецького роду. У сім'ї, вірогідно, було семеро дітей (що не доведено), з яких Мефодій — найстарший, а Кирило — наймолодший.

Стародавній Солунь був двомовним містом, у якому, окрім грецької мови, звучав слов'янський говір. До постриження в чернці Михайло зробив непогану військово-адміністративну кар'єру, ставши стратигом Славінії, провінції на території Македонії. Постригшись у чернці, став ігуменом монастиря Поліхрон на березі Мармурового моря.

З 843 р. Кирило навчався у Константинополі при дворі візантійського імператора Михайла III. Одним із його вчителів був патріарх Фотій. Саме під керівництвом Фотія відбувалося становлення Кирила як найвидатнішого вченого-філолога та теолога свого часу. Він добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську та арабську мови. Після завершення навчання Кирило прийняв сан ієрея і вступив на службу патріарším бібліотекарем (що тоді дорівнювало сучасному званню академіка) при соборі Святої Софії у Константинополі, але незабаром віддалився в один з монастирів на Чорноморському узбережжі. Деякий

час жив самотньо. Потім майже насильно був повернений до Константинополя і призначений викладати філософію (з тих пір за ним і закріпилося прізвисько Константин Філософ). На одному з богословських диспутів Кирило отримав блискучу перемогу над одним з провідників іконоборців, колишнім патріархом Аннієм, що принесло йому широку популярність у столиці. У 40-60-х рр. IX ст. він брав участь у диспутах з іконоборцями і мусульманами в Сирії. Приблизно у 850 р. імператор Михаїл III і патріарх Фотій направляють Кирила до Болгарії, де він обертає в християнство багато болгар. Після невдалої місії в Сирію Костянтин разом зі своїми учнями прийшов до монастиря, настоятелем якого був його брат Мефодій. У цьому монастирі довкола Кирила і Мефодія склалася група однодумців і зародилася думка про створення слов'янської азбуки.

У 860-861 р. Кирило і Мефодій здійснили дипломатичну місію в Хозарію. Мефодій по поверненню отримав чин настоятеля монастиря Поліхрон на Олімпі. Кирило жив ченцем при церкві Дванадцяти Апостолів. Вірогідно, саме у цей період він почав складати слов'янську абетку. Відомо, що у 863 р. за допомогою брата Мефодія і учнів Кирило склав старослов'янську азбуку (у науці немає єдиної думки про те, яку ж азбуку створив Кирило — кирилицю чи глаголицю) і переклав на болгарську мову з грецької основні богослужбові книги — вибрані місця з Євангелія, Псалтиря, Апостольські послання. Про час винаходу слов'янської азбуки свідчить оповідь «Про письмена» болгарського ченця-чорноризця Хоробра, сучасника царя Сімеона. Перед Костянтином Філософом і Мефодієм стояли складні завдання. Треба було не лише вигадати нові букви, в тому числі й для специфічних слов'янських звуків, необхідно було продумати будову писемної мови, оскільки вона не могла не відрізнятися від розмовної слов'янської мови, а також від будови грецької й латинської книжкової мови. У слов'ян не було достатньої кількості слів і понять, необхідних для правильної передачі Святого Письма. Вони мали бути спеціально створені. До того ж, треба було в короткий термін перекласти значний обсяг тексту мовою, у якої ніколи не було писемної літературної традиції. Брати впоралися з цією місією.

Влітку 863 р. Кирило і Мефодій на запрошення князя Ростислава переселилися до Моравії, щоб проповідувати християнство.

У Моравії Кирило і Мефодій продовжували перекладати церковні книги з грецької на слов'янську мову, навчали слов'ян читанню, письму і веденню богослужіння слов'янською мовою. Брати пробули в Моравії більше трьох років, а потім відправилися з учнями до Риму, до Папи Римського. Серед частини богословів Західної Церкви склалася думка, що хвала Богові може виголошуватися лише трьома мовами, якими був зроблений напис на Хресті Господньому: єврейською, грецькою і латинською. Тому Кирило і Мефодій, що проповідували християнство в Моравії, були сприйняті як єретики і викликані до Риму. По дорозі в Рим брати навернули до християнства і мешканців Паннонії. Та після того,

як Кирило передав Папі Римському Адріану II знайдені ім у своїй херсонеській подорожі мощі святого Климента, той затвердив богослужіння на слов'янській мові, і перекладені книги наказав покласти в римських церквах та дозволив розповсюджувати. Мефодій був рукопокладений в єпископський сан. Папа Адріан II писав до Праги князеві Ростиславу, що якщо будь-хто стане зневажливо ставитися до книг, писаних по-слов'янськи, то хай він буде відлучений і відданий під суд Церкви, бо такі люди «вовки».

Після приїзду до Рима Константин (Кирило) тяжко захворів і незабаром помер. Похований у базиліці Святого Климента у Римі. Перед смертю Кирило сказав Мефодію: «Ми з тобою, як два воли; від важкої ноші один впав, другий повинен продовжувати дорогу». Мефодій був висвячений на архієпископа Моравії і Паннонії, і у 870 р. повернувся до Паннонії.

До цього часу внутрішнє становище в Моравії різко змінилося. Після того, як Ростислав зазнав поразки від Людвіга Німецького і в 870 р. помер в баварській в'язниці, моравським князем став його племінник Святополк, який підкорявся німецькому політичному впливу. Діяльність Мефодія і його учнів тривала в дуже складних умовах. Німецьке духівництво всіляко заважало поширенню слов'янської мови як мови церкви. Їм навіть вдалося на три роки ув'язнити Мефодія. Дізнавшись про це, папа Іоанн VIII заборонив німецьким єпископам здійснювати літургію, поки Мефодій не буде звільнений. Правда, він же заборонив богослужіння слов'янською мовою, дозволивши лише проповіді. Відновившись у 874 р. в правах архієпископа, Мефодій, незважаючи на заборону, продовжував богослужіння на слов'янською мовою, хрестив чеського князя Боривоя і його дружину Людмилу. У 879 р. німецькі єпископи організували новий процес проти Мефодія. Проте Мефодій у Римі блискуче виправдався і навіть отримав папську буллу, що дозволяла богослужіння слов'янською мовою. У 881 р. Мефодій на запрошення імператора Василя I Македонянина приїхав до Константинополя. Там він провів три роки, після чого разом з учнями повернувся до Моравії. В останні роки свого життя святитель Мефодій за допомогою двох учнів-священиків переклав слов'янською мовою весь Старий Завіт, окрім Макавейських книг, а також Номоканон (Правила святих отців) і святоотецькі книги (Патерик). У 885 р. Мефодій тяжко захворів. Перед смертю своїм наступником призначив учня Горазда. 19 квітня, у Вербну неділю, він попросив віднести його в храм, де прочитав проповідь. Того ж дня він і помер. Відспівування Мефодія відбувалося трьома мовами — слов'янською, грецькою та латинською.

Після смерті Мефодія його противникам удалося добитися заборони слов'янської писемності в Моравії. Багато учнів було страчено, деякі перебралися до Болгарії і Хорватії. У 885 р., в рік смерті Мефодія, Папа Римський заборонив слов'янське богослужіння. У Болгарії і згодом в Хорватії, Сербії і Київській Русі слов'янська азбука, створена братами, набула поширення. У деяких регіонах

А — аз
Б — буки
В — веди
Г — глаголь
Д — добро
Є — есть
Ж — живете
Ѕ — зело
З — земля
И — иже
І — и
К — како
Л — людіе
М — мыслете
Н — наш
О — он
П — покой
Р — рцы
С — слово
Т — твердо
Ѹ — ук
Ф — ферт
Х — хер
Ѡ — от
Ц — цы
Ч — черв
Ш — ша
Щ — ща
Ъ — ер
Ы — ерн
Ь — ерь
Ѣ — ять
Ю — ю
Ꙗ — (и)я
Ѥ — (и)е
Ѧ — юс малый
Ѫ — юс большой
Ѩ — йотов. юс малый
Ѭ — йотов. юс большой
Ѯ — кси
Ѱ — пси
Ѳ — фита
Ѵ — ижица

Хорватії до середини XX ст. літургія латинського обряду правилася слов'янською мовою. Оскільки богослужебні книги писалися глаголицею, цей обряд отримав назву глаголічного.

Таким чином, Кирило і Мефодій заклали основи слов'янської писемності і літератури. Оригінали творів Кирила і Мефодія не збереглися. Твором Кирила вчені вважають «Молитва Григорію Богослову». Спільним твором Кирила і Мефодія вважають «Слово на перенесення мощей Климента Римського». Мефодія називають автором гімну на честь Дмитра Солунського.

Запитання та завдання

1. Хто такі брати Кирило та Мефодій?
2. Чому їх називають творцями слов'янської писемності?
3. Що спонукало їх до цієї праці?
4. Як була створена слов'янська абетка?
5. Який алфавіт був взятий за основу?
6. Які нові букви придумали брати для позначення звуків слов'янської мови?
7. Чи можна діяльність братів назвати подвигом?
8. Поясніть при смертні слова Кирила Мефодію: «Ми з тобою, як два воли; від важкої ноші один впав, другий повинен продовжувати дорогу». Чи виконав цей заповіт Мефодій?

Запитання та завдання на узагальнення за темами «Країни Центральної та Східної Європи»

1. Поясніть, використовуючи знання з географії, чому кочові племена, що проникали в Західну Європу (гуни, авари, угри), постійно обирали для поселення саме Паннонію (Угорську рівнину)?
2. Що спільного в історичних долях Польщі, Угорщини та Чехії в X–XII ст.?
3. Складіть розповідь про одну з визначних битв: Ґрюнвальдська, Куликовська, Невська, Льодове побоїще та ін.
4. Підготуйте історичний портрет одного з визначних історичних діячів: Ян Гус, Ян Жижка, Болеслав Хоробрий, Казимир III, Юрій Долгорукий, Дмитрій Донський, Іван III, Чингісхан, Батий.
   - укажіть напрямки походів монголів; позначте держави, що були ними загарбані;
   - покажіть держави, що виникли у Східній Європі в середні віки;
   - покажіть місця визначних битв, що зупинили просування німецьких хрестоносців на Схід; у якій було завдано поразки Тевтонському ордену; що сприяла ліквідації монголо-татарського панування над Московською державою;
   - обведіть межі Володимиро-Суздальського князівства, Новгородської землі, Московської держави.
5. Дайте визначення понять і термінів: гуситські війни, Третій Рим.
6. Виконайте завдання за історичною картою:
7. Складіть хронологію ключових подій історії країн Східної Європи.
8. Опишіть одну з визначних пам'яток культури країн Східної Європи та Московської держави.

Завдання для тематичного оцінювання

1. Який з польських королів отримав прізвисько Великий?
   - ☐ **А** Казимир III
   - ☐ **Б** Мешко I
   - ☐ **В** Болеслав I
   - ☐ **Г** Владислав
2. Кревську унію між собою уклали…
   - ☐ **А** Польща і Литва.
   - ☐ **Б** Угорщина і Чехія.
   - ☐ **В** Польща і Чехія.
   - ☐ **Г** Угорщина і Польща.
3. Діяльність братів ченців Кирила і Мефодія сприяла…
   - ☐ **А** утвердженню християнства у Східній Європі.
   - ☐ **Б** організації Першого хрестового походу.
   - ☐ **В** успішній зупинці мусульманській експансії в Європі.
   - ☐ **Г** утворенню Візантійської імперії.
4. Під яким роком датується перша літописна згадка про Москву?
   - ☐ **А** 1147 р.
   - ☐ **Б** 1185 р.
   - ☐ **В** 1187 р.
   - ☐ **Г** 1199 р.
5. Вкажіть воєначальника, який очолив рух гуситів у Чехії.
   - ☐ **А** Ян Гус
   - ☐ **Б** Ян Жижка
   - ☐ **В** Ягайло
   - ☐ **Г** Іржі з Подебрад
6. Собор святого Віта прикрашає…
   - ☐ **А** Прагу.
   - ☐ **Б** Краків.
   - ☐ **В** Будапешт.
   - ☐ **Г** Вільнюс.
7. У Грюнвальдській битві польсько-литовське військо завдало поразки…
   - ☐ **А** Німецькому імператору.
   - ☐ **Б** Монгольській орді.
   - ☐ **В** Тевтонському ордену.
   - ☐ **Г** Гуситам.

8. «Льодовим побоїщем» називають ...
   - А Битву на Чудському озері.
   - Б Невську битву.
   - В Куликовську битву.
   - Г Грюнвальдской битву.

9. Який хан організував спустошливі походи на Русь в 1237-1241 рр.?
   - А Чингіхан
   - Б Батий
   - В Мамай
   - Г Тимур

10. Боротьба чеського народу в першій половині XV ст. проти католицької церкви і німецького засилля вилилася в так звані...
    - А гуситські війни.
    - Б альбігойські війни.
    - В італійські війни.
    - Г балканські війни.

11. У якому столітті постали держави Східної і Центральної Європи Чехія, Польща, Угорщина?
    - А VIII ст.
    - Б IX ст.
    - В X ст.
    - Г XI ст.

12. На якій картині зображено фрагмент Куликовської битви?

Розділ VI

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія

1. Особливості розвитку країн Сходу

На відміну від Європи, чітку межу переходу країн Сходу від епохи стародавнього світу до Середньовіччя провести майже неможливо. У них не було таких величезних змін, як у Європі. Країни Сходу розвивалися, як і в попередні століття, за своїми власними законами.

В усіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Ті, хто обробляли землю, були об'єднані в громади, які мали гарантоване право та обов'язок обробляти її та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, ліс, пасовиська тощо. Водночас право володіти і розпоряджатися землею та її ресурсами належало державному апарату. Між громадою і державним апаратом існував чіткий зв'язок. Вироблений надлишковий продукт громада передавала як податок державі, яка його перерозподіляла на користь апарату і суспільства в цілому (будувалися канали, дороги, мости, храми тощо). Отже, той, хто належав до державного апарату, мав доступ до розподілу вироблених продуктів і, відповідно, отримував їх частку у власність. Чим вищу посаду обіймала людина в державному апараті, тим більшу частку вона отримувала. Тому ми говоримо, що особливістю східної цивілізації була наявність **влади — власності**.

Чим ефективніше працював державний апарат, тим регулярніше збиралися податки. Держава була міцною і могутньою. Її могутність зростала від продуктивності праці селянина чи ремісника. Але якщо в цьому чіткому механізмі траплялися перебої, то життя всього суспільства порушувалося: повстання, голод, загибель держав тощо. Перебої цієї системи відбувалися через дві головні причини: коли обсяги податків через нерозумну політику правителів перевищували можливості виробництва або після зовнішнього вторгнення, яке руйнувало традиційну систему життя.

▶ Які основні особливості країн Сходу?

2. Індійське суспільство в епоху Середньовіччя

Коли в Європі відбувалися значні зміни, пов'язані з падінням Західної Римської імперії та становленням феодалізму, Індія продовжувала розвиватися за своїм власним сценарієм. Безліч дрібних держав воювали між собою, тоді як засади життя основної маси населення лишалися непорушними.

Ще зі стародавніх часів індійське суспільство поділялося на чотири великі групи — **варни**. Вищі варни (брахмани і кшатрії) продовжували управляти та воювати, а нижчі (вайшії та шудри) працювати на полях і в майстернях. У серед-

ні віки в цьому давньому поділі відбулися зміни. Варни стали поділятися на менші групи людей, які об'єднувалися за професіями або родом занять. Так, наприклад, серед брахманів виділилися аптекарі, лікарі, учителі тощо. Серед кшатріїв — воїни, чиновники тощо. Європейці назвали ці групи **кастами**. До X ст. кількість каст зросла до декількох тисяч. Кожна каста мала свої особливі знаки, ритуали, прикраси, правила поведінки. Нареченого чи нареченої можна було шукати виключно у своїй касті, а виховувати дітей лише згідно з традиціями й звичаями касти. Як і варни, касти поділялися на нижчі й вищі. Існувала також особлива каста «недоторканих».

Варни індійського суспільства

Представникам вищих каст не можна було навіть перебувати поряд із нижчими, тим паче брати їжу чи воду з їхніх рук. Вважалося, що вищих може «осквернити» навіть тінь «недоторканих». Тільки представники вищих каст могли читати і слухати священні тексти. Ті, хто порушували ці звичаї і традиції, зазнавали жорстоких покарань.

Мовою документа

Із записок китайського мандрівника Сюань Цзяня (VII ст.)

М'ясники, рибалки, прибиральники сміття, знахарі, пралі, мандрівні артисти, гробарі, кати й подібні їм живуть за межами міста. На вулицях ці люди або зовсім не з'являються, або тримаються лівого боку, поки не дійдуть до потрібного місця. Їх помешкання оточені стінами й розташовані за межами міста.

- До яких каст належать наведені вище групи жителів міст: вищих чи нижчих?
- Яких обмежень зазнавали представники названих у документі професій?
- Чому вони зазнавали таких обмежень?

Попри існування кастового поділу представники різних каст об'єднувалися в громади, які були влаштовані як маленькі самодостатні держави, що виступали як єдине ціле щодо державної влади. Громади були основою індійського суспільства. Вони забезпечували йому внутрішню стабільність, у той час як державна влада була слабкою й обмежувалася збиранням податків із громад.

Між різними кастами в громаді склалася система взаємного обслуговування — обміну продуктами й послугами. Практично всі питання громада вирішувала сама: обирала раду, суддів, сплату податків, виділяла людей для суспіль-

Брахма

Вішну

Шива

Ганг

Статуя Будди

них робіт. Той, хто порушував правила життя в громаді, міг бути покараний. Найгіршим покаранням було вигнання з громади.

У середньовічній Індії існувало декілька релігій. На основі стародавньої релігії в I тис. н. е. сформувався індуїзм. На перше місце вийшло поклоніння трьом богам: Вішні, Шиві й Брахмі. На їхню честь зводили храми й робили багаті жертвоприношення.

Індуси вірили в переселення душ після смерті. Якщо людина при житті не робила нічого, що порушувало кастові традиції, то вона в наступному житті могла народитися у вищій касті. Якщо відступала, то перероджувалась у нижчій або у вигляді тварини, рослини, каміння.

Священною твариною індусів була корова, яку заборонялося вбивати. До того ж індуси поклонялися річці Ганг, яку також вважали священною.

Другою релігією Індії був **буддизм**, що виник у VI ст. до н. е. Будда вчив, що все життя людини — це туга і страждання, і тому його душа повинна звільнитися від усього земного і прагнути до вищого спокою. Він закликав забути про багатства, задоволення, говорити лише правду і не вбивати живих істот.

Із V ст. буддизм в Індії занепадає, але швидко поширюється в Китаї, Японії, Кореї, Монголії, країнах Південно-Східної Азії. Буддизм став ще однією світовою релігією поряд із християнством та ісламом.

Із приходом завойовників-мусульман в Індію проник **іслам**. Найбільшого поширення він набув на півночі півострова.

Крім згаданих релігій, в Індії були поширені ще сотні місцевих культів.

- Що таке касти?
- Які релігії були поширені в Індії?

3. Делійський султанат

Як уже зазначалося, на території Індостану за багатотисячну історію не існувало сильної державної влади. Траплялося, що одна з багатьох держав відокремлювалася і прагнула підпорядкувати собі інші. Проте, вичерпавши свій потенціал у війнах проти сусідів, вона гинула і знову розпадалася. Так сталося з **державою Ґуптів**, що виникла в 320 р. завдяки діяльності раджі **Чандрагупті**. Але його наступники не змогли зберегти єдність держави і встояти проти набігів гунів, і наприкінці VI ст. вона припинила своє існування. У VII ст., за підрахунками китайського мандрівника Сюань Цзяня, в Індії налічувалося близько 70 князівств, правителями яких були раджі й магараджі, які воювали між собою.

Імператор Чандрагупта Маур'я в'їжджає у свою столицю Магадху на чолі процесії слонів

Значні зміни в житті Індії сталися з XII ст., коли її північні області були підкорені мусульманами. Вони прагнули підкорити Індію з VIII ст., але їхні дії успіху не мали. Зрештою, правитель сусідньої з Індією держави Ґазневідів, що постала після розпаду Багдадського халіфату, **Махмуд Ґазневі** (998—1030) здійснював систематичні грабіжницькі походи до Індії. Він 17 разів розорював її, просуваючись щоразу далі в глиб країни. Завдяки награбованим багатствам і захопленим рабам він перетворив свою столицю Ґазні на одне з найкрасивіших міст Сходу.

Махмуд Ґазневі

Тимур

По його смерті в **1206 р.** намісник Кутб-уд-дін Айбек відокремився від Ґазні й заснував самостійну державу на Півночі Індії із центром у місті Делі. Нова держава отримала назву **Делійський султанат**. Від кінця XIII ст. султанат досить швидко збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан. Найбільших розмірів султанат досяг за **Мухаммеда Туглака** (1325—1351), який навіть мав плани здійснити завойовницькі походи до Персії та Китаю. Така завойовницька політика підірвала внутрішню могутність держави, яка почала розвалюватися. Наприкінці XIV ст. Делійський султанат займав територію меншу, ніж на початку XIII ст. Йому вже доводилося відбивати вторгнення могутніх сусідів, що постали після розпаду султанату. Постійні війни ослабили й розорили султанат та його сусідів. Цим скористалися монголи, які почали здійснювати систематичні рейди в Північну Індію, грабуючи міста і населення. У **1398 р.** в Індію спрямував свій похід **Тимур**. Головною метою його походу було пограбування, а не приєднання Індії до своїх володінь. 120-тисячна армія Тимура вогнем і мечем пройшла містами Північної Індії.

Після походів Тимура і міжусобної боротьби між двома десятками держав, що постали після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою і незахищеною перед загрозою європейського проникнення, що почалося з XVI ст., та вторгнення моголів на чолі з Бабуром (1526 р.).

Серед причин, які зумовлювали успіхи завойовників в Індії, можна виокремити такі: значні природні багатства країни, відсутність етнічної і релігійної єдності, міжусобні війни правителів, традиційна міцність селянської громади.

▶ Які хронологічні рамки існування Делійського султанату?

4. Культура Індії

У середні віки в розвитку культури Індії відбулися суттєві зрушення. Завершився процес асиміляції культур півночі й півдня півострова, відбулося становлення релігій індуїзму і буддизму.

Протягом XIII—XV ст. у розвитку Індії були дві суттєві обставини. По-перше, на півночі Індії тривав процес поєднання елементів мусульманської та індійської цивілізацій. По-друге, у той час досить інтенсивно розвивалося міське життя, яке було пов'язане з розбудовою резиденцій різних правителів і залученням Індії до міжнародної торгівлі за посередництвом арабських купців. Швидко зростали такі міста, як Ґоа, Калікут, Камбай, Агра, Паніпат, Лахор, Мультан, Делі.

Храм в Аджанті (зовнішній і внутрішній вигляд)

Спираючись на попередні досягнення, культура Індії продовжувала розвиватися, збагачуючи своїми здобутками світову культуру. Так, уже на початку нової ери в Індії користувалися десятковою системою чисел, яка тепер застосовується в усьому світі. Індійські математики вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число π.

Вагомими були здобутки в медицині. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції, використовуючи близько 200 хірургічних інструментів, готували ліки від різних хвороб. Вони славилися своїми знаннями і вміннями в усіх країнах Сходу.

Храм в Оріссі

До наших днів збереглося багато споруд за часів Середньовіччя. Шедеврами архітектури цієї доби є буддійські храми, витесані у скелях: Аджанті, Еллор, о. Елефант.

Храм в Аджанті — це цілий комплекс споруд, печер, що будувалися протягом дев'яти століть. 30 залів храму були розписані фресками (збереглися фрески лише в 16 печерах), що відображають життя тодішньої Індії, сцени з життя Будди. Фарби, якими написані фрески, не втратили яскравості й дотепер. Їхньою головною властивістю є те, що вони світяться в темряві.

Кутб-Мінар

Крім храмів у скелях, зводилися храми у вигляді башт. В **Оріссі** було споруджено й обнесено могутнім муром ціле храмове містечко. Усередині храми майже не прикрашали, проте ззовні вони були суцільно вкриті рельєфами, статуями і майстерно виконаним різьбленням по камінню. Скульптори відтворювали сцени з легенд та оповідей. Вони вміли добре зображувати людей і тварин у русі.

Починаючи від XIII ст., на архітектуру Індії значний вплив справляла мусульманська культура. Найбільш вражаючим став велетенський мінарет Кутб-Мінар у Делі. Його висота сягає 70 метрів.

Поет Калідас

Література середньовічної Індії створювалася переважно санскритом (найдавніша літературна мова аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латина у Європі. Відомим поетом і драматургом тогочасної Індії був **Калідаса**. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати народну мову, арабську та перську.

Індійці дуже полюбляли музику й танці. Але їхні танці були ритуальними — мовою танцю вони розповідали цілі історії з життя богів і героїв. В індійському танці кожен рух тіла, рук, ніг, особливо пальців, кожен жест щось означають. Мистецтво танцю прирівнювалося до ремесла. Воно опановувалося роками.

Індійці полюбляли ігри та розваги, найулюбленішого з яких була гра в шахи, яка поширилася в усьому світі. Популярною була також гра в кості.

▶ Назвіть визначні пам'ятки середньовічної Індії.

Закріпімо знання

1. Назвіть основні цивілізації Сходу, що існували в середні віки. Що ми розуміємо під поняттям «схід»?
2. Назвіть фактори стабільності східних цивілізацій.
3. Який поділ існував в індійському суспільстві? Що нового в цьому поділі з'явилося в середні віки?
4. Які існували правила взаємин між варнами і кастами?
5. Хто із завойовників залишив найпомітніший слід в історії Індії: гуни чи араби?
6. Назвіть причини загибелі Делійського султанату.
7. Яка мета і наслідки походу Тимура до Індії?
8. Назвіть шедеври індійської середньовічної культури.
9. Яким був внесок індійської культури у світову скарбницю?
10. Заповніть таблицю: «Культура Індії».

Галузь культури	Видатні пам'ятки	Стислий опис
Архітектура		
Живопис		
Література		

11. Що було основою стійкості індійської цивілізації в умовах змін завойовників?

§ 25–26. Середньовічний Китай

Китайські чиновники (мандарини)

1. Син Неба і його піддані

Китай за розміром і населенням у середні віки можна було порівнять з усією християнською Європою. На межі XII—XIII ст. у Китаї проживало близько 100 млн осіб — більше ніж у Європі того часу. Китайці вважали свою державу центром Землі, а всі народи, що жили навколо, вони називали варварами.

Сильна централізована держава на чолі з імператором склалася в Китаї ще в III ст. до н. е. Від того часу і до початку XX ст. Китай незмінно залишався імперією. Правителя Китайської держави називали Сином Неба. Його влада передавалася в спадок й офіційно ніким не обмежувалася. Особа імператора була священною. Він вважався не тільки володарем усіх людей, а й посередником між Небом і «піднебесним світом». Імперія вважалася втіленням небесного порядку.

Кожен підданий імперії розглядався як інструмент для виконання волі Неба, переданої через імператора. У китайському суспільстві була сувора ієрархія. Нижче імператора були вищі сановники, як правило, його родичі. Ще нижче — чиновники, що ділилися на велику кількість рангів. Загалом чиновників у Китаї називали **мандаринами**. За їх допомогою імператор і управляв імперією. Щоб стати чиновником, потрібно було здобути відповідну освіту і скласти іспит. Для отримання більш високого рангу знову доводилося складати іспити. До іспитів допускалися всі «добрі люди», які висловили таке бажання. Звичайно, діти чиновників могли краще підготуватися до іспитів. Але така система забезпечувала доступ талановитих людей з усіх прошарків суспільства до владних структур. Той, хто складав іспити вищого рівня, отримував місце при дворі й значну плату. Вони користувалися повагою і згодом стали називатися **шенші** (шень — той, що носить пояс влади, ші — учений).

У середньовічному Китаї держава й суспільство продовжували дотримуватися багатьох правил життя, які ще в середині I тис. до н. е. розробив Конфуцій. У середні віки його оголосили «першим святим». Конфуція називали «учителем 10 тисяч поколінь», «імператором без трона». На його честь зводилося багато храмів.

Згідно з ученням Конфуція й уявленнями китайців, у суспільстві кожен повинен знати своє місце: правитель — чесно правити і піклуватися про підда-

Система управління Китаю

них, чиновники — давати йому мудрі поради, селяни — чесно працювати. Вірність, покірність, доброта і співчуття, почуття обов'язку, повага до старших і до батьків проголошувалися головними чеснотами благородної і гідної людини. Їй потрібно було засвоїти 300 головних і 300 додаткових правил поведінки.

Якщо не дотримуватися норм поведінки й робити погані вчинки, то це може накликати гнів Неба: землетруси, повені, війни. Навіть Син Неба може втратити трон.

Конфуцій

Китайці вірили, що померлі родичі допомагають живим. Але для цього померлих треба було забезпечити всім необхідним. Згодом справжні речі були замінені на паперові.

І з перших століть нової ери в Китаї починає поширюватися буддизм, який приваблював багатьох проповідями милосердя, загальної рівності перед лицем страждань, обіцянками благ за добрі вчинки й покарання за лихі. Буддизм тісно взаємодіяв із конфуціанством. Так, буддисти навіть зарахували Конфуція до числа божеств. Крім зазначених релігій,

Статуя Будди на острові Лантау в Китаї

у Китаї були поширені й інші, зокрема **даосизм**, який проповідував шлях до безсмертя.

Характерними рисами середньовічного Китаю була релігійна терпимість і взаємодія релігій.

▶ Як була влаштована система управління середньовічного Китаю?

Ян Цзянь

Ян Ді

Висаджування рису

2. Китай за династій Суй і Тан

Від III ст. до н. е. і до кінця VI ст. китайська цивілізація пережила значну кризу. Наслідком цієї кризи стало остаточне утвердження імперії як форми організації китайського суспільства. До того ж цю форму запозичили й сусідні з Китаєм народи: японці, корейці, в'єтнамці.

Пережившн роки кризи, розпаду і взагалі зникнення імперії, у 589 р. полководець Ян Цзянь силою зброї відновив єдність Китаю. Він був проголошений імператором і заснував династію Суй (581–618).

Наступник Ян Цзяня Ян Ді переніс столицю до невеличкого стародавнього міста Лояна, для будівництва якого були задіяні 2 млн осіб. Також він переселив до міста 10 тис. найзаможніших сімей Китаю, підкоривши їх своїй владі. Місто прикрасили чудові палаци і парки. В імператорському парку ввесь рік зеленіли дерева: узимку їхнє листя і квіти робили з шовку. Ян Ді вирішив з'єднати дві великі річки — Хуанхе та Янцзи — і розпочав будівництво Великого каналу. Цей водний шлях поєднав господарства півночі й півдня і сприяв розвитку торгівлі. Імператор також зміцнив і добудував Велику Китайську стіну, вів постійні війни проти сусідів.

Проте цій династії не судилося тривалий час утримувати владу. Нерозважлива внутрішня та зовнішня політика виснажила ресурси країни, яка ще не

встигла опам'ятатися від попередніх випробувань. Зрештою, імператор Ян Ді був убитий змовниками. Династія Суй припинилася.

Імператор часів імперії Тан

До влади прийшла династія **Тан** (618—907). Її перші правителі Лі Юань і Лі Шимінь проводили доволі розсудливу політику, яка забезпечила розквіт Китаю. Нові правителі провели перерозподіл землі. Наполегливою працею мільйонів селян спустошені землі перетворилися на родючі ниви, які приносили великі врожаї, а продумана податкова система забезпечила державі значні прибутки.

Династія Тан проводила активну завойовницьку політику. Китай тривалий час воював проти тюрків-кочівників і розгромив їх на початку VII ст. Це дозволило імперії остаточно утвердити свій контроль над Великим шовковим шляхом. Також імперія встановила свою зверхність над Кореєю, Індокитаєм, Тибетом.

Система управління Китаєм у часи династії Тан (618—907)

Помітні зрушення відбувалися в господарстві та повсякденному житті Китаю. Поширилося вирощування і споживання рису та чаю, які швидко стали традиційними продуктами харчування китайців. Почалося виготовлення цу-

Імператор часів імперії Тан

Хуан Чао

кру з цукрової тростини. Застосовувалася вдосконалена сільськогосподарська техніка: селяни користувалися одинадцятьма типами плугів, а також поливним колесом із глечиками, що приводилося в рух робочою худобою. Повсюди діяли водяні млини. З'явилися перші вироби з **порцеляни**.

Від середини VIII ст. влада династії Тан почала слабшати. З усіх боків на Китай насувалися войовничі сусіди. Постійні війни невпинно погіршували становище народу. По всій країні спалахували селянські повстання, які в 874 р. переросли в одну з найбільших селянських війн. Повсталі виступали проти тягаря податків, несправедливості й жадоби чиновників. Селянське військо під проводом Хуан Чао оволоділо столицею. Імператорський двір утік.

На всі державні посади Хуан Чао призначив наближених до себе повстанців. Згодом вони почали поводитися ще гірше, ніж колишні імператорські чиновники. Їхні дії викликали різке невдоволення. Це допомогло придушити повстання. Династія Тан повернулася до влади, але удар, якого вона зазнала від селянської війни, став для неї смертельним. Танська держава припинила своє існування.

▶ Які здобутки Китаю у період правління династій Суй і Тан?

3. Китай за часів правління династії Сун

На уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння. Час їхнього існування — від 907 р. до 960 р.— називають «п'ятьма династіями та десятьма царствами». Між ними велася невпинна міжусобна боротьба, під час якої Китай об'єднався під владою династії **Сун** (960–1279).

Вань Аньші

Щоб налагодити життя в розореній країні, перший міністр сунського двору Вань Аньші запропонував провести реформи. Вони передбачали впорядкування податкової системи, налагодження зрошувальних робіт, надання позик селянам, установлення твердих цін на всі товари тощо. Упровадження цих перетворень дозволило б країні подолати кризу. Однак противники міністра домоглися його відставки й припинення реформ.

За таких умов північ Китаю захопили племена чжурчженів. Вони утворили державу **Цзінь** — Золоту (1115–1234). На півдні, куди вимушено переїхав китайський імператор, утвердилася династія **Південна Сун** (1117–1279). На підвладній їй території розташовувалися головні центри вирощування рису, чаю, виробництво шовку, виготовлення порцеляни. У державі Сун було винайдено папір, порох, книгодрукування, що відіграло величезну роль в історії людства. Саме тут уперше в історії випустили паперові гроші — асигнації. Важливі винаходи було здійснено у військовій справі. Імперія Сун мала на озброєнні могутні метальні пристрої, посудини із запалювальною сумішшю, рухомі башти з таранами, перші гармати.

Чжурчжені

Однак військова техніка не змогла врятувати імперію від загибелі. Вона продовжувала розпадатися, поки не стала здобиччю монголів.

▶ Які здобутки Китаю у період правління династії Сун?

Хубілай

4. Боротьба Китаю проти монгольського поневолення. Династія Мін

У 1279 р. завершилося підкорення Китаю монголами, які встановили тут свою династію — **Юань** (засновником династії був онук Чингісхана Хубілай).

Панування монголів мало для Китаю як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, монгольське панування супроводжувалося значними людськими жертвами, нищенням надбань китайської цивілізації, а з іншого — завдяки приєднанню до системи монгольських держав Китай тісніше влився у світову торгівлю, що сприяло його економічному піднесенню. Цікаві згадки про Китай часів монгольського панування залишив венеціанський мандрівник Марко Поло.

Мовою документа

Розповідь про китайські міста з «Книги про різноманітність світу» Марка Поло (XIII ст.)

Місто Твян-фу, куди ми прийшли, велике і красиве, торгівля тут жвава, а також промисловість: виробляють тут величезну кількість зброї для військ великого хана. Тут багато чудових виноградників, і вина виробляють удосталь… Безліч тут шовку: є в них тутові дерева і багато шовковичних черв'яків.

…місто Кінсай… найкраще, найбільше місто у світі… і 12 тис. кам'яних мостів у ньому…

…було там 12 ремесел, і для кожного ремесла було 12 тис. будинків; у кожному будинку було щонайменше 10 осіб, а в деяких 15, а то 30 чи 40, не всі, звичайно, майстри, але й робітники, що за вказівкою майстра працюють… Безліч тут багатих купців і сильно вони торгують… За наказом царя кожен долучався до батьківського ремесла… Учитися іншому ремеслу він не може.

Будинків хороших у цьому місті скрізь багато. Є там велика кам'яна вежа; коли станеться в місті пожежа, жителі зносять туди своє майно; в пожежі там часті, бо дерев'яних будинків чимало. Живуть тут… піддані великого хана; гроші в них паперові. У цьому місті… всі вулиці вибрукувані камінням і цеглою; і верхи їздити, і пішки ходити по них добре.

У цьому місті… добрих 4 тис. лазень, де люди миються; кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються; лазні ці найкрасивіші, найкращі й найпросторіші у світі.

- Що з описів Марка Поло могло вражати уяву європейців?
- Завдяки чому Китай досяг таких вагомих здобутків?

Після завоювання Китаю перед монголами постала проблема: як управляти цією територією. Не маючи можливості запропонувати що-небудь своє, монголи були змушені прийняти китайську систему: від імператора до найменшого

чиновника. Найвищі посади в державі також посіли монголи. Таке становище призвело до того, що монголи перейняли не тільки систему управління, а й мову, писемність, культуру та ін. Незважаючи на таке окитаяння монголів, останні вважали себе вищими за китайців і поводили себе як загарбники, посилюючи податковий гніт. Така нерозсудливість мала згубні наслідки для влади монголів.

Межі монгольської імперії у 1279 р.

Їхня політика викликала загальне обурення. Від середини XIV ст. в Китаї спалахували народні повстання (**«червоних пов'язок»**), виникали неодноразові спроби палацових переворотів. Зрештою, у 1368 р. одного з керівників селянського повстання ченця Чжу Юаньчжана проголосили імператором. Він започаткував нову **династію Мін** (1368—1644 рр.). Столицею нової династії спершу було місто Нанкін, а згодом її перенесли до міста Даду, яке дістало нову офіційну назву Пекін.

Повстання «червоних пов'язок»

Прийшовши до влади, нова династія відновила традиційну китайську систему управління. Було встановлено нормальні ставки податків. Держава перебрала на себе роботи з відновлення системи іригації. Значна увага приділялася розвитку ремесел, особливо виробництву порцеляни, шовку, паперу, скла, тобто тим виробам, що експортувалися. Почалися відбудова і перебудова китайських міст.

Чжу Юаньчжан

Щоб засвідчити свою велич, імператори династії Мін проводили активну зовнішню політику. Вони розширяли кордони держави до Тибету та Індокитаю. Організовувалися воєнні експедиції в Океанію. Найбільше експедицій (сім) до Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії і навіть до берегів Африки очолював адмірал Чжен Хе в 1403—1433 рр.

Адмірал Чжен Хе

За часів династії Мін китайці активно переселялися до Індокитаю та Індонезії, де створили китайські поселення.

- Коли Китай був підкорений монголами?
- Яка династія постала після падіння монгольського панування?

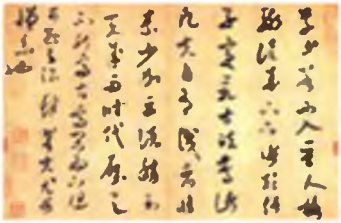

Китайське іероглифічне письмо

5. Розвиток культури Китаю в середні віки

Китайська цивілізація створила оригінальну і багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур різних народів і цивілізацій.

Однією з основ китайської культури було іероглифічне письмо. Воно стало взірцем для писемності корейців, в'єтнамців, японців. Необхідність складати іспити для отримання чиновницької посади зумовила відкриття початкових і вищих шкіл та училищ, до збільшення кількості освічених людей. Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом письма — каліграфією.

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростіший спосіб книгодрукування. Текст вирізьблювали на дерев'яних дошках, заливали спеціаль-

ною фарбою, а потім друкували на папері. На початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. Діяли великі бібліотеки.

Китайцям належить винайдення компаса і пороху. У VIII ст. в країні відкрилася Академія наук, у XV ст. були створені багатотомні енциклопедії з історії, географії, медицини, мистецтва тощо.

VIII—IX ст. називають «золотою добою китайської поезії. Поет Лі Бо написав близько 30 томів ліричних творів, у яких оспівував рідну природу. Інший поет Ду Фу мріяв про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім, і в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

Значні здобутки мали архітектори Китаю. Вироблений ними стиль, ознакою якого були дахи із загнутими вгору краями, став своєрідною візитівкою Китаю. Цей стиль робив привабливими навіть похмурі будівлі фортець і палаців. Однією з найвидатніших пам'яток середньовічного Китаю стало Заборонене місто — комплекс споруд особистої резиденції імператора, що були збудовані в 1406—1420 рр.

Оригінальним було образотворче мистецтво Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які змотувалися в сувої.

▶ Які винаходи були здійснені у Китаї в середні віки?

Китайські паперові гроші

«Заборонене місто» в Пекіні. Сучасний вигляд

Великий канал. Сучасний вигляд

Закріпімо знання

1. Яка подія започаткувала середньовічну історію Китаю?
2. Які династії правили в Китаї в середні віки?
3. Назвіть найбільші селянські виступи в Китаї.
4. Із якими завойовниками доводилося боротися китайцям у середні віки?
5. Яку назву має період в історії Китаю між правліннями династій Тан і Сун?
6. Скільки років тривало монгольське панування в Китаї? До яких наслідків призвело монгольське завоювання Китаю?
7. Хто очолював китайські воєнні і географічні експедиції до берегів Африки, Індії, Індонезії?
8. Назвіть імена найвідоміших поетів Китаю.
9. Визначте основні риси розвитку Китаю в середні віки.
10. Які зміни в господарському житті Китаю відбулися за династії Тан?
11. Які особливості розвитку культури Китаю в середні віки?
12. Визначте основні причини і механізм змін династій у Китаї.
13. Більшість винаходів, зроблених людством у середні віки, були здійснені китайцями; за рівнем життя Китай випереджав усі інші регіони світу аж до XIX ст. Чим це можна пояснити?

§ 27. Утворення Османської імперії

1. Перші турецькі держави

Утворення Османської держави. Як вам уже відомо з історії Візантійської імперії, наприкінці XI ст. в Анатолію проникли турки-сельджуки (тюркські кочові племена, що прийшли із Середньої Азії), які відтіснили візантійців на захід і створили там свою державу — Румський султанат. Уся їхня подальша історія пройшла в постійних війнах проти сусідів: візантійців, арабів, персів та інших народів. Вони відіграли вирішальну роль у розгромі держав хрестоносців у Палестині. Постійні війни, внутрішні негаразди підірвали міць сельджуків.

Турок-сельджук

У XIII ст. в Малу Азію переселилася значна кількість кочових тюрків (етнічно близьких сельджукам), які тікали від монгольської навали. Ці племена розселилися на сельджуцько-візантійському прикордонні. Вони здійснювали набіги на Візантію або ж найматися до візантійців для боротьби проти болгар, сербів і навіть сельджуків. Поступово кочовики почали створювати свої князівства-емірати. Із занепадом держави сельджуків еміри здобули незалежність. Найбільше серед емірів поталанило Османові.

Емір — титул правителя або князя в деяких мусульманських країнах, а також особа, що носить цей титул. Також уживається в значенні повелителя мусульман взагалі. До появи ісламу емірами називалися полководці.

То був природжений воїн, який вірив у справедливість «священної війни» (джихаду). Він розширив кордони своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена, які почали називатися турками-османами.

Згодом еміри Османської держави прийняли титул султана.

▶ Як виникла держава турок-османів?

2. Завоювання османських султанів у Європі та Азії

Коли на західному кінці Малої Азії зростала і могутніла Османська держава, її сусіди перебували в занепаді. Візантійська імперія під проводом останньої династії Палеологів ледь оговталася від погрому хрестоносців у 1204 р. і вже не мала сил протистояти новій загрозі. До того ж османи у завойованих у Візантії землях накладали на населення значно менший податок, ніж за часів імперії. Болгарське царство, яке було найбільшим у XIII ст. на Балканському півострові,

до середини XIV ст., розпалося на три самостійні князівства. Сербське королівство, яке за часів короля Стефана Душана зазнало короткочасного піднесення і досягло найбільшого розширення, напередодні турецької навали розпалося на окремі володіння. Крім того, Сербія та Болгарія були одвічними суперниками Візантії на Балканах.

Постать в історії

Стефан Душан

Друга чверть XIV ст., правління Стефана Уроша, прозваного Душаном, стала найславнішою сторінкою в історії Сербії. Душан захопив на північному заході Боснію, відтіснивши Угорщину, на південному заході — Епір (Албанію), значну частину Фессалії й Македонії та дістався Егейського моря, розділивши в такий спосіб надвоє візантійську землі. Він був дуже талановитим організатором держави: установив у ній лад, умів домогтися прихильності всіх народів, об'єднаних у новому Сербському царстві. Його «Законник» став однією з найвизначніших пам'яток слов'янського права. Померши дуже рано і несподівано (1355 р.), Душан не встиг установити порядок престолонаступництва. Зібрані ним землі невдовзі було втрачено, а Сербська держава, ослабивши Візантію, сама не могла стати на заваді турецьких завоювань.

Мурад I

Наступники Османа скористалися слабкістю сусідів і продовжили завойовницьку політику. Син Османа Орхан захопив у Малій Азії місто Брус, яке стало першою столицею османів. Потім його військо переправилося через Босфор і захопило місто Ґалліполі. Османи опинилися у Європі. Наступний емір **Мурад I** (1362–1382) переніс столицю держави у захоплене місто Адріанополь — європейську частину своїх володінь. Мурад I спрямував свою агресію на Балкани. У 1389 р. на Косовому полі зійшлися османська і сербська армії. Османська армія вдвічі переважала сербську, проте серби билися відчайдушно. Хоробрий сербський патріот Милош Обилич зміг проникнути в табір османів і вбити еміра Мурада I. Серби перейшли в наступ, але завдяки рішучим діям син еміра Баязид розгромив їх. Баязид I, який дістав титул султана, підкорив собі Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії, а також Малу Азію. На карті Європи постала нова могутня й агресивна держава.

Завоювання османів занепокоїли Захід. Папа Римський оголосив проти них хрестовий похід. У 1396 р. військо хрестоносців, яке складалося з рицарів Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Чехії, зустрілося з османами біля міста Никополя (Болгарія) та було повністю розбите.

Битва на Косовому полі

Вбивство Мілошем Обиличем еміра Мурада I

Під впливом зовнішньополітичних факторів і суперечок навколо унії відбувся останній розквіт візантійського богослов'я на основі православного містицизму.

У XIV ст. Григорій Палама, який згодом став константинопольським патріархом, стверджував, що людина може пізнати Бога завдяки особливій енергії, яка йде від Бога і ніби пов'язує Бога зі світом. Ця енергія проявляється у світі як Світло. Люди можуть сприймати це Світло тільки духовним зором, але не оком. Лише найбільш благочестиві люди, проповідники, здатні сприймати Божественне Світло і пізнати Бога. Це вчення назвали **ісихазмом**. Особливо багато його прихильників було серед монахів гори Афон (Свята гора), де й по сьогодні розташований центр православного чернецтва. Це вчення справило значний вплив на церковне мистецтво, особливо на іконопис і фрески. Образи святих стали зображатися, наче охоплені зсередини дивним світлом.

Візантійська імперія опинилася один на один з османами. Із її колишніх територій залишилися Константинополь і незначне володіння в Греції. Візантійський імператор, не маючи армії та грошей, у відчаї звернув свій погляд на Захід. У 1399—1403 рр. він відвідав Венецію, Мілан, Флоренцію, Париж, Лондон. Усюди імператора зустрічали з пишністю, але, крім обіцянок, ніякої допомоги він не отримав. Будь-яку допомогу Захід обіцяв за умови об'єднання православної та католицької церков.

Католицька церква давно плекала надії на підкорення православної церкви. Візантійські імператори, керуючись політичними міркуваннями, були готові визнати зверхність пап, і 1274 р. на Ліонському соборі було укладено Ліонську унію, але її не підтримало населення, особливо духовенство.

У 1437–1439 рр. під час Ферраро-Флорентійського собору було укладено Флорентійську унію, яка теж лишилася на папері. Ніякої реальної допомоги Візантія не отримала.

У 1399 р. турки оточили Константинополь. Не сподіваючись узяти місто приступом, вони готувалися до тривалої облоги. Але сталося несподіване: від середньоазійського правителя, нащадка Чінгісхана Тамерлана (Тімура) прийшла звістка про поразку під Анкарою султана Баязида, який потрапив у полон і, не витримавши приниження, помер. Османи відійшли від Константинополя, а їхня держава розпалася. Ця поразка османів продовжила життя Візантійської імперії на 50 років.

▶ Які держави і землі підкорили османи до кінця XIV ст.?

3. Створення Османської імперії

Після нетривалої міжусобиці 1451 р. османський престол посів 16-річний султан **Мехмед II** (1444–1446, 1451–1481 рр.), який продовжив завоювання.

Мехмед II

Зібравши 200-тисячне військо, він підступив до Константинополя. Щоб припинити надходження підкріплень, було збудовано флот і створено найпотужнішу в Європі артилерію. Для блокування Босфорської затоки в її найвужчому місці було збудовано фортеці, які контролювали прохід кораблів і збирали мито. Останній візантійський імператор Константин XI квапливо готував місто до оборони. Створювалися запаси зброї та продовольства, укріплювалися мури.

Облога Константинополя почалася в квітні 1453 р. Турецький флот (130 кораблів) увійшов у Мармурове море. Артилерія почала систематичний обстріл міста і його мурів. Перший штурм було відбито. Спроба здійснити підкоп під мури теж виявилася невдалою. Останньою перемогою захисників міста був прорив п'ятьох суден зі зброєю та продовольством. Аби повністю відрізати місто від зовнішнього світу, Мехмед II наказав турецькому флоту ввійти в бухту Золотий Ріг. Але вхід у неї перекривав масивний ланцюг. Тоді турки за ніч спорудили дерев'яний настил і, змазавши його жиром, перетягнули по ньому з Босфору в Золотий Ріг свій флот. Із гармат, що були розміщені на кораблях, вони почали обстріл міста з півночі.

Падіння Константинополя

29 травня 1453 р. настав вирішальний день. Уранці турецька армія пішла на штурм. Через дві години османи крізь браму Св. Романа ввірвалися до міста. Три дні місто грабували, а 60 тис. жителів були продані в рабство. Мехмед II в'їхав у собор Св. Софії, наказав збити з неї хрест,

Собор Св. Софії перебудований на мечеть на тлі Золотого Рогу

установити півмісяць і перетворити її в найбільшу мечеть мусульманського світу. Також Мехмед II дав наказ припинити пограбування міста. Місто було перейменовано в Стамбул, почалася його відбудова. Щоб відродити економічне життя в місті, його заселяли вільновідпущеними в'язнями, торговцями і ремісниками з провінцій. Запросили й іноземних майстрів.

Узяття Константинополя стало не лише початком 30-річних завойовницьких походів султана, за які він отримав прізвисько «Завойовник», а й початком народження нової імперії — Османської. Мехмед II захопив рештки візантійських володінь, установив повне панування над православними державами — Сербією, Боснією, Валахією.

Яничари

У 1469 р. турки вторглися в землі Священної Римської імперії, а 1477 р. вступили у володіння венеціанців. Венеціанці, занепокоєні зростанням могутності Туреччини і з її союзника перетворилися на суперника. Кримське ханство стало васалом Османської імперії.

Падінням Константинополя завершився цілий період у європейській історії. Християнська цивілізація втратила один зі своїх центрів. Це мало далекосяжні наслідки, особливо для регіону поширення православної гілки християнства. Його було переділено між Османською імперією і Річчю Посполитою. Єдиною православною країною, яка залишалася незалежною, була Московська держава.

Загибель такого могутнього культурного цивілізаційного центру в Європі перетворила католицький Захід в основу, на якій будувалося майбутнє Європи.

Завдяки завоюванням Мехмеда II Туреччина (Османська імперія) стала європейською державою (щоправда, у географічному розумінні) та вступила в найблискучіший період свого існування, який тривав до 20-х років XVII ст. Однією з причин швидкого зростання Османської імперії була армія, значна частина якої складалася з постійних, добре навчених воїнів.

Чітка централізація Османської імперії давала можливість збирати армії кількістю понад 200 тис. воїнів, тоді як європейські армії налічували по декілька десятків тисяч. Армія складалася з кавалерії (імператорської, легкої та провінційної), піхоти, у якій вирізнялися особливі інженерні, охоронні та інші загони, артилерії, якій не було рівної у Європі, та елітних підрозділів яничарів. Підрозділи яничарів формувалися переважно з християн, які ще дітьми були взяті в полон і виховувалися як воїни, віддані султану та Аллаху.

▶ Хто був засновником Османської імперії?

4. Османська імперія наприкінці XV ст.

У результаті завоювань на просторах Європи та Азії склалася нова могутня імперія, що, як і всі попередні, прагнула до світового панування. Усе господарство розвивалося завдяки зусиллям завойованого населення. Турецьке суспільство займалося лише війною, яка стала головним джерелом прибутків нової імперії.

Диван

Завоювання турок супроводжувалося небаченою жорстокістю, пограбуваннями, насильством і вбивствами. Частину підкореного населення як здобич продавали в рабство на невільницьких ринках. Немусульманське населення було обкладене всілякими податками, які інколи складали до 50 % урожаю. Проте мусульманське населення або сплачувало мінімальний податок, або взагалі не платило (але за це виконувало воєнну службу).

Сипахи

На чолі імперії стояв султан, який на початку XVI ст. став ще і халіфом — релігійним лідером мусульман. При султані була вища рада — диван, яка виконувала дорадчі функції. Попервах адміністративний апарат був нечисленним.

За свідченнями істориків, Османська імперія була єдиною військовою державою Середньовіччя. Її державний устрій та адміністративна структура були підпорядковані потребам війни. Провінції (на початок XVI ст. їх було 16) поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, вони очолювали ополчення сипахів (воїнів-кінноти ників) і місцеві гарнізони яничарів (гвардія султана, що набиралася з хлопчиків-рабів, які виховувалися в спеціальних школах-казармах як безжальні й віддані воїни).

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю (уся земля в імперії була державною), але за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він мав проживати лише у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого було чітко визначено.

Чиновники центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати в спадок. Проте, як правило, посаду батька займав син.

Така система управління імперією виявилася оптимальною на час, коли її територія зростала і землі було багато. Невеликі податки із селян компенсувалися великою воєнною здобиччю.

Тим часом в Україні...

1482 р. — спалення Києва Менглі Ґіреєм.

▶ Як здійснювалося управління Османською імперією?

Закріпімо знання

1. Коли і як було створено державу турок-османів?
2. Назвіть основні битви, унаслідок яких османи підкорили Балкани.
3. Коли відбулися хрестові походи європейських країн проти турків-османів? Чим вони завершилися?
4. Які держави знищили турки-османи під час своїх завоювань XIV—XV ст.?
5. Чому держави Балканського півострова не змогли стримати наступ османів?
6. Яка битва відтермінувала падіння Візантії на 50 років?
7. Якими були наслідки падіння Візантійської імперії?
8. Визначте сильні риси війська турків-осман.
9. Хто такі сипахи? Чим вони відрізнялися від європейських рицарів?
10. Із якою метою було створено військо яничарів?
11. Чому Османську імперію називають єдиною військовою державою Середньовіччя?

Запитання та завдання на узагальнення за темами «Слов'яни та їхні сусіди», «Індія. Китай»

1. Який шлях зв'язував Європу з Китаєм?
2. Складіть розповідь про битву на Косовому полі та взяття турками-османами Константинополя.
3. Підготуйте історичний портрет одного з визначних історичних діячів: Мехмед II, Чингісхан.
4. Дайте визначення понять і термінів: імперія, касти, варни, санскрит, турки-османи, сипахи, яничари, султан.
5. Виконайте завдання за історичною картою:
   - імперії Гуптів, Делійського султанату, імперії монголів, китайських держав (імперій Суй, Тан, Юань, Мін).
   - прослідкуйте етапи османських завоювань. Які території займала Османська імперія станом на кінець середніх віків?
6. Складіть хронологію подій історії середньовічного Китаю.
7. Опишіть одну з визначних пам'яток культури Китаю та Індії.

Завдання для тематичного оцінювання

1. Коли було створено Делійський султанат?
   - ☐ А 1206 р.
   - ☐ Б 1245 р.
   - ☐ В 1398 р.
   - ☐ Г 1453 р.

2. Верховна влада в Османській імперії належала…
   - ☐ А великому кагану.
   - ☐ Б імператору.
   - ☐ В хану.
   - ☐ Г султану.

3. Укажіть місце битви, у якій 1389 р. сербське військо було розгромлене турецькою армією…
   - ☐ А Косово поле.
   - ☐ Б Адріанополь.
   - ☐ В Мохач.
   - ☐ Г Белград.

4. Як називалися князі в Індії?
   - ☐ А мандарини.
   - ☐ Б самураї.
   - ☐ В раджі.
   - ☐ Г хани.

5. Переважна більшість літературних творів Індії доби середньовіччя створено мовою…
   - ☐ А арабською.
   - ☐ Б санскритом.
   - ☐ В перською.
   - ☐ Г хінді.

6. У середньовічній Європі уявлення про Китай сформувалися завдяки описам подорожі купця …
   - ☐ А Афанасій Нікітін.
   - ☐ Б Марко Поло.
   - ☐ В Плано дель Карпіні.
   - ☐ Г Ібн Баттута.

7. Селяни в середньовічному Китаї були
   - ☐ А вільними.
   - ☐ Б залежними від феодала.

- [ ] **В** залежними від держави.
- [ ] **Г** як вільними, так і залежними.

8. Який з зазначених винаходів належить китайцям?

- [ ] **А** компас.
- [ ] **Б** вітряний млин.
- [ ] **В** механічний годинник.
- [ ] **Г** колесо.

9. Яка гра була винайдена в Індії?

- [ ] **А** футбол.
- [ ] **Б** хокей.
- [ ] **В** шахи.
- [ ] **Г** карти.

10. Зображені картини доцільно використовувати для ілюстрації

- [ ] **А** взяття турецькими військами Константинополя.
- [ ] **Б** утворення Делійського султанату.
- [ ] **В** захоплення Чінгісханом Пекіну.
- [ ] **Г** розгром Тимуром турецьких військ.

11. Щоб стати чиновником у Китаї необхідно було

- [ ] **А** належати до імператорського роду.
- [ ] **Б** скласти відповідні іспити.
- [ ] **В** створити шедевр.
- [ ] **Г** походити з родини чиновників.

12. Про що китайські ремісники часів династії Тан говорили наступне:

«[має бути] блискучим, як дзеркало, тонким, як папір, дзвінким, як гонг, гладким і сяючим, як озеро в сонячний день»?

- [ ] **А** порцеляновий посуд.
- [ ] **Б** шовк.
- [ ] **В** зелений чай.
- [ ] **Г** каліграфічне письмо.

ВИСНОВКИ

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років і докорінно змінила життя людей. Вона ввібрала в себе велике переселення і змішання народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, звичаї сільського життя та бурхливий розквіт міст. Цей час породив криваві війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, видатні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська християнська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникли народи та країни, які існують і зараз. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ, його господарство й культура занепали. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Однак, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства політичніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У середні віки виникли і зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення і розвиток якої ви вивчатимете в наступних класах.

Середньовічне суспільство виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг до активності та прагнення розширити свої життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Проте це вже інша, нова історія.

Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою

І. Як написати реферат

1. Уважно розберіться, на яку тему слід підготувати реферат.
2. Вивчіть літературу з цієї теми.
3. Визначте, в якій послідовності будете висвітлювати. Складіть план реферату.
4. Реферат пишеться за таким планом:
   - у вступі ви пояснюєте важливість і актуальність обраної теми. Звертаєте увагу на те, що і як будете описувати;
   - в основній частині розкриваєте зміст реферату;
   - у закінченні формулюєте головні підсумки та висновки, яких ви дійшли;
   - наприкінці реферату подається список літератури, яку ви використовували.

ІІ. Як скласти історичний портрет?

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?
   - Де і коли він народився?
   - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
   - Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
   - Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
   - Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?
3. Діяльність історичного діяча.
   - Схарактеризуйте основні справи його життя.
   - Які успіхи й невдачі були в його справах?
   - Які верстви населення підтримували його діяльність, а які ні, і чому?
   - Хто був його друзями, а хто ворогами, і чому?
   - Якими були наслідки його діяльності:
     - для сучасників;
     - для нащадків.
   - За що людство пам'ятає цю людину?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?
   - Які почуття викликає у вас його діяльність?
   - Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

ІІІ. Як скласти тези?

(Тези — стисло сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді.)

1. Прочитайте текст, тези якого необхідно скласти.

2. Переділіть його на логічно завершені частини і дайте їм назву, тобто складіть план.

3. Знайдіть у тексті основні положення, які дають відповідь на запитання плану.

4. Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ?

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.

2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.

3. Проаналізуйте наведені аргументи і логіку наведених доказів.

4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви зробили саме такий вибір.

5. Як скласти повідомлення?

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви складаєте повідомлення.

2. Погляньте літературу, за якою ви будете його готувати.

3. Складіть план своєї розповіді.

4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.

5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.

6. Під час виступу з повідомленням не забувайте про виразність і правильність своєї мови.

6. Як працювати з історичним документом?

1. З'ясуйте походження документа.

- Хто його автор?
- За яких історичних обставин він з'явився?
- Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо).

2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно.

- Якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це.

3. Прочитайте текст документа, визначте значення понять і термінів, що містяться в ньому.

4. Спробуйте виконати завдання. Якщо ви не можете це зробити, визначте, що вам заважає.

- Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання; можливо, ви не зрозуміли поставленої задачі.
- Прочитайте уважно й повільно документ іще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Хронологічна таблиця

Найважливіші події середньовічної історії

IV—VII ст. — Велике переселення народів
486 р. — Виникнення Франкської держави
527—565 рр. — Правління візантійського імператора Юстиніана I
622 р. — Зародження ісламу
VII—VIII ст. — Арабські завоювання
VII—XI ст. — Доба вікінгів
732 р. — Битва під Пуатьє, перемога франків над арабами
800 р. — Утворення Франкської імперії
843 р. — Верденська угода, поділ імперії Карла Великого
962 р. — Заснування Священної Римської імперії
1054 р. — Поділ християнської церкви (схизма) на католицьку і православну
1066 р. — Нормандське завоювання Англії
1077 р. — Зустріч імператора Генріха IV і папи Григорія VII в Каноссі
1096—1270 рр. — Хрестові походи
1099 р. — Взяття Єрусалима хрестоносцями
1147 р. — Перша письмова згадка про Москву
1204 р. — Взяття Константинополя хрестоносцями
1209—1229 рр. — Альбігойські війни
1215 р. — Велика хартія вільностей
1223—1242 рр. — Монголо-татарська навала на землі Східної Європи
1265 р. — Виникнення англійського парламенту
1291 р. — Утрата хрестоносцями останніх фортець у Палестині
1302 р. — Виникнення Генеральних штатів у Франції
1309—1377 рр. — Авіньйонське полонення пап
1337—1453 рр. — Столітня війна між Англією і Францією
1347—1350 рр. — Епідемія чуми в Західній Європі («чорна смерть»)
1378—1417 рр. — Велика схизма католицької церкви
1380 р. — Куликовська битва, початок визволення Московської Русі від монголо-татарської навали
1389 р. — Битва на Косовому полі. Розгром турками сербського війська
XIV — початок XVI ст. — Об'єднання руських земель навколо Москви
1402 р. — Битва біля Анкари. Розгром турків Тимуром
1410 р. — Грюнвальдська битва. Розгром Тевтонського ордену
1415 р. — Спалення Яна Гуса
1419—1434 рр. — Гуситські війни
1439 р. — Флорентійська унія
1445 р. — Винахід книгодрукування Й. Гутенбергом
1453 р. — Взяття турками Константинополя
1477 р. — Завершення об'єднання Франції. Поразка бургундців. Загибель Карла Сміливого
1455—1485 рр. — Війна Червоної та Білої троянд
1479 р. — Утворення Іспанського королівства
1480 р. — Кінець татарського панування в Північно-Східній Русі
1492 р. — Завершення Реконкісти

Поняття і терміни

А

Абат — настоятель католицького монастиря.

Алхімія — середньовічна наука, метою якої був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото і срібло.

Анафема — відлучення від церкви, поєднане з прокляттям.

Арбалет — пристрій для метання стріл зі сталевим наконечником.

Асиміляція — злиття одного народу з іншим.

Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкошів й навіть більшості вигод, обмеження в їжі та сні, завдання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

Астрологія — наука про зв'язок між розташуванням небесних тіл і подіями в житті людей, народів, країн тощо.

Аутодафе — урочисте виконання вироку інквізиції.

Б

Барон — васал короля, але не спадковий.

Бенефіцій — земельний наділ, що надавався королем чи іншим великим феодалом у довічне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.

«Божий суд» — спосіб випробувань (вогнем, водою, залізом), після яких виносився вирок.

Бояри — великі землевласники в Київській Русі, Болгарії, Сербії, Московській державі, що передавали свої володіння в спадок.

Боярська дума — вищий державний орган Московського князівства в XIV ст.

Булла — особливо важливий документ, скріплений металевою печаткою — буллою.

Бюргерство — повноправні жителі західноєвропейського середньовічного міста.

В

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Васалітет — система взаємин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

Ватикан — місто-держава на території Риму. Офіційна резиденція Папи Римського.

Велика хартія вільностей — один із головних законодавчих документів, який надавав право народним представникам контролювати короля.

Великі переселення народів — пересування в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Відродження (Ренесанс) — період, який знаменував перехід від середньовічної культури до нового часу; відмінна риса Відродження — гуманізм (людяність). Гуманісти зверталися до культурної спадщини античності.

Вікінги — скандинавські воїни. На Русі були відомі як варяги; на Заході — як нормани, «північні люди».

Вітраж — картина з кольорового скла у вікнах соборів і ратуш.

Віче — збори народних зборів у деяких країнах.

Вотчина — землі, які належали руським феодалам і передавалися в спадок.

Г

Ганза — торгово-політичне об'єднання купецтва; понад 160 німецьких міст на чолі з містом Любеком. Діяло в XII—XVII ст.

Герцог — великий територіальний володар; у феодальній ієрархії посідав друге місце після короля.

Гільдія — міський купецький союз.

Граф — 1) посадова особа, яка представляла владу короля в певному окрузі; 2) титул феодала.

Гріх — порушення в думках або діях Божої волі.

Громада — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є частковe чи повне самоврядування.

Гуситський рух — національно-визвольний і релігійний рух у Чехії в першій половині XV ст.

Ґ

Ґвельфи — прихильники пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.

Ґібеліни — прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти пап.

Ґотичний стиль — напрямок у європейському мистецтві XII—XVI ст. Для

архітектура були характерними арки, великі вікна з різнокольоровими вітражами, легкі стіни, а сама будівля спрямовувалася догори з несвідченням різноманітністю форм.

Д

Десятина церковна — податок на утримання церкви, що дорівнювала десятій частині прибутків населення.

Джихад — священна війна, яку мають вести мусульмани проти невірних.

Династія — декілька монархів одного роду, які наступають один одного при владі.

Дож — глава Венеціанської чи Генуезької республіки; обирався довічно.

Домен — спадкове земельне володіння короля.

Донжон — багатоповерхова вежа, основна замкова споруда.

Духовно-рицарські ордени — об'єднання рицарів, головною справою яких була боротьба проти ворогів християнської віри; присягалися не одружуватися та жити в бідності.

Е

Епідемія — масове поширення інфекційної хвороби.

Є

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Єресь — релігійне вчення, що не вкладалося в християнську церкву.

Єретик — поширювач єресі.

І

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок владі вищим.

Іконоборство — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.

Інвеститура — право призначати вищих духовних осіб.

Інквізиція — церковний суд.

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Сходу, Азії, Африки.

К

Католицизм (католицька церква) — всесвітня церква; утворилася внаслідок поділу єдиної християнської церкви на західну і східну. Богослужіння проводиться латиною; на чолі церкви стоїть Папа Римський.

Комунальний рух — боротьба городян за самоврядування міст.

Коран — священна книга мусульман.

Куртуазія — правила рицарської поведінки.

Курфюрсти — князі Священної Римської імперії, за якими було закріплено право обирати імператора.

Л

Лен — те саме, що феод.

Лихвар — людина, яка позичає гроші в борг під проценти.

Літопис — історичний твір, у якому події наводяться хронологічно за роками.

Лорд — великий землевласник в Англії.

М

Магістрат — міська рада, орган управління міської комуни.

Майордом — вища посадова особа при королях династії Меровінгів.

Мечеть — мусульманський храм.

Міжусобні війни — війни між феодалами за землю і владу.

Міняло — людина, яка за певну плату обмінює гроші.

Місіонер — проповідник християнства.

Містика — релігійне вчення, що передбачає безпосереднє спілкування з Богом.

Монархія — одноособова вища державна влада, що передається переважно спадково.

Монастир — місце проживання черців, відділене стінами від довкільного світу.

Монах — член релігійної громади, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Мусульманин — людина, яка сповідує іслам.

Н

Натуральне господарство — тип господарства, за якого продукти праці виробляються тільки для задоволення потреб господаря, а не для продажу.

О

Оброк — плата залежних селян феодалам; бувала продуктовою або грошовою.

П

Паломництво — подорож віруючих до святих місць.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

Папа Римський — глава католицької церкви.

Папська область — територія держави Папи Римського в Середній Італії, що проіснувала до другої половини XIX ст.

Парламент — вищий законодавчий орган влади в деяких державах.

Патриціат — міська верхівка.

Патріарх — глава православної церкви.
Повинності — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала — оброк, панщина тощо.

Р

Ратуша — будинок, у якому розташовувалися органи міського самоврядування.
Реконкіста — відновлення народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами.
Реформи — зміни, перетворення якихось сторін життя.

С

Саги — героїчні пісні вікінгів.
Сеньйор — старший землевласник, феодал; господар стосовно своїх васалів.
Собор — 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовенства в межах однієї країни або всієї церкви для вирішення важливих питань.
Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.
Станова монархія — державний устрій, за якого влада правителя обмежується станово-представницькими органами (парламентом, рейхстагом, кортесами, сеймами тощо).
Судебник — збірник законів.
Султан — титул монарха в деяких країнах Сходу.
Схизма — розкол християнської церкви.

Т

Таборити — представники радикальної течії гуситського руху.
Титул — почесне звання, пов'язане з тим чи іншим земельним володінням (герцог, граф, барон тощо).
Турнір — рицарські змагання.

У

Унія — об'єднання, союз.

Ф

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.
Феодал — господар феоду.
Феодальна роздробленість — розпад держави на незалежні князівства.
Фібула — металева застібка, зроблена за зразком англійської шпильки.
Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на свіжій штукатурці.
Халіф — наступник Мухаммеда, титул правителя і водночас духовного главн мусульман.
Хартія — документ, у якому були записані правила і норми суспільного життя.
Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.
Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.
Хроніка — історичний твір, який містить щорічні й докладні записи подій, що відбуваються.

Ц

Централізована держава — країна, що управляється з одного центру, зазвичай королем.
Церква — об'єднання, організація віруючих, яка керує їхнім релігійним життям.
Цехи — союзи ремісників однієї або споріднених спеціальностей.

Ч

Чернечі ордени — організації черців, підпорядкованих єдиному центру та власному статуту.
Шаріат — збірник мусульманського права.
Шедевр — виріб, який мав виготовити підмайстер, щоб скласти іспит на майстра.
Шерифи — королівські чиновники в графствах Англії.
Шляхта (від давньонім. «шлахт» — рід, порода) — привілейований суспільний стан у феодальних державах (Польща, Литва, Чехія), представники якого мали благородне (рицарське) походження.

Я

Яничари — турецька піхота. Формувалися переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон.
Ярлик (тюркською «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на управління князівствами або окремими областями.
Ярмарок — щорічний торг.

Зміст

Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу ... 3
Вступ. Що таке історія середніх віків? ... 6
Розділ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ ... 13
§ 1–2. Народження середньовічної Європи ... 14
§ 3. Людина в Середньовіччі ... 26
§ 4–5. Візантійська імперія ... 34
§ 6. Арабський халіфат ... 52
Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію» ... 64
Узагальнення за темою ... 65
Завдання для тематичного оцінювання ... 67
Розділ ІІ. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ... 69
§ 7. Середньовічне європейське суспільство ... 70
Практичне заняття «Рицарські традиції. Замки. Життя селян» ... 84
§ 8. Християнська церква в V—XI ст. ... 86
§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті ... 93
Практичне заняття «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у середні віки. Житло, одяг, сім'я. ... 103
Завдання для тематичного оцінювання ... 111
Розділ ІІІ. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст. ... 113
§ 10. Північна Європа у VIII—XI ст. ... 114
Практичне заняття «Походи вікінгів та нормандські завоювання» ... 121
§ 11. Епоха хрестових походів ... 123
§ 12. Держава в середньовічній Європі ... 135
§ 13. Франція ... 142
§ 14. Англія ... 159
Практичне заняття «Велика хартія вольностей» ... 175
§ 15. Німеччина ... 178
§ 16. Країни басейну Середземного моря ... 189
Завдання для тематичного оцінювання ... 200
Розділ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ... 203
§ 17. Християнська церква у XII—XV ст. ... 204
§ 18–19. Середньовічна культура Західної Європи ... 211
Практичне заняття «Християнські храми у житті середньовічних європейців» ... 227
Завдання для тематичного оцінювання ... 230
Розділ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ... 233
§ 20–21. Центральна та Східна Європа ... 234
§ 22–23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави ... 254
Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій» ... 274
Завдання для тематичного оцінювання ... 279
Розділ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД ... 281
§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія ... 282
§ 25–26. Середньовічний Китай ... 290
§ 27. Утворення Османської імперії ... 301
Завдання для тематичного оцінювання ... 310

"КНИГА ПОШТОЮ" А/С 529
м. Тернопіль, 46008
т. (0352) 287489, 511141
(067) 3501870, (066) 7271762
mail@bohdan-books.com

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Неві Дамарецької*

Підписано до друку 12.01.2015. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook. Умовн. друк. арк. 25,92. Умовн. фарбо-відб. 103,68.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-19-66; 52-06-48
office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com